

317031

23/1999

A NÓGRÁD MEGYEI
MÚZEUMOK
ÉVKÖNYVE

1999

A
NÓGRÁD
MEGYEI
MÚZEUMOK
ÉVKÖNYVE

1999

23
1999

317.03 1

**A NÓGRÁD MEGYEI
MÚZEUMOK ÉVKÖNYVE
XXIII.**

Salgótarján

1999

**MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADEMIA
KÖNYVTÁRA**

A NÓGRÁD MEGYEI MÚZEUMOK ÉVKÖNYVE
JAHRBUCH MUSEEN DES KOMITATES NÓGRÁD

Szerkesztő – Der Radakteur
SZVIRCSEK FERENC

Borítótér – Umschlaggestaltung
PRESITS ANTAL
Készült a Polar Stúdió gondozásában

Fotó – der Fotograf
BUDA LÁSZLÓ

Az évkönyv megjelenését támogatta:
Nemzeti Kulturális Alapprogram Múzeumi Kollégium

Salgótarján Megyei Jogú Város Önkormányzata

Kiadja a Nógrád Megyei Múzeumok Igazgatósága
Felelős kiadó: dr. Horváth István
HU ISSN 0133-0802

SEXAGENARIUS

*Kollégái, barátai e kötettel köszöntik hatvanadik születésnapján
dr. Horváth István történészt, múzeumigazgatót.*

TARTALOMJEGYZÉK

INHALT

Bódi Györgyné – Pálmainé Molnár Marianna Horváth István publikációs tevékenysége 1969 – 1999	7
Horváth István Történelmi személyiség – irodalmi alak	19
Jókai Mór Rab Ráby (1879) regényének nógrádi vonatkozásai	
Tanulmányok – Essays.....	26
Balogh Zoltán Egy losonci vaskereskedő útja az önállósodásig	27
Gál Erika, Hír János, Kessler Eugén, Kókay József, Mészáros Lukács, Venczel Márton A Mátraszőlős 1. lelőhely. középső miocén ősmaradványai (Rövid szinopszis)	41
Grin Igor Egy sarkadi mesemondó	49
Kerényi Ferenc Petőfi „ismeretlen” műve: A Salgó	58
Kertész Róbert – Sümegi Pál Az Északi-középhegység negyedikidőszak végi őstörténete	66
Ember és környezet kapcsolata 30.000 és 5.000 BP évek között a szubkárpati régióban	
Kovács Anna Élet – Sors – Művészet	94
Limbacher Gábor Vallási néprajz és népművészet	113
Majcher Tamás A Forgách-kastély	127
Németh Péter Agodtól – Zámig	139
Egy középkori nógrádi oklevél Szabolcs megyei helynevei	
Petercsák Tivadar Nemesi közbirtokosságok Dél-Hevesben	144
Praznovszky Mihály Mikszáth Kálmán tanárai	153
Szvircsek Ferenc Gróf Forgách Antal (1819-1885)	180
Igazgatósági elnök, mint „jószándékú dilettáns”	
Ujváry Zoltán Adalékok a gömöri palócok Luca-napi szokásaihoz	189
Vágvolgyiné Bene Orsolya Nógrád megye országgyűlési követének alcóházi felszólalásai 1848 júliusa és augusztusa között	193
Veres László Borsod megye kisipara a 19. század végén	208
Viga Gyula Falu és külvilág	213
Adatok Szendehely népének külső kapcsolataihoz a két világháború közötti időszakban	

Horváth István publikációs tevékenysége

1969 – 1999

Bódi Györgyné – Pálmainé Molnár Marianna

Könyvek

1. Dicső napok. Válogatott irodalomjegyzék az őszirózsás forradalom és a Magyar Tanácsköztársaság történetéhez (Danyi Gáborral). Balassi Bálint Nógrád Megyei Könyvtár, 1969. 30.
2. Nógrád megye története. Szerk.: Szerkesztőbizottság. Főszerk.: Balogh Sándor, Szerk. biz. Elnök: Hankó János. Nógrád Megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága. Salgótarján, 1972. 2. köt. 1849-1919. (Szabó Bélával). 304. 8 tábla.
3. Nógrád megye 1945-1975. [Részkarce album]. (Bevezette Horváth István). Salgótarján. 1. 14 tábla.
4. Megtörtetés. Dokumentum-képek egy nógrádi falu ötven napjáról. (Czinke Ferencsel). Veszprém, 1977. 12.
5. Vezető a Munkásélet Nógrádban a 19-20. Században című állandó történeti kiállításához. (A vezetőt írta és a kiállítást rend. Horváth István Balázs Lászlóval, Kriskó Lajosnéval). Nógrád Megyei Múzeumok Igazgatósága. Salgótarján, 1980. 22. 4 tábla.
6. Megtörtetés. Egy nógrádi szlovák falu ötven napja 1825-ben. (Czinke Ferencsel, Praznovszky Mihállyal). Nógrádi Sándor Múzeum. Salgótarján, 1986. 79.
7. Salgótarján. Utikalauz. (Belitzky Jánossal, Vadas Andorral, Dávid Róberttel, Sugár Gizellával). 4. átd. kiad. Nógrád Megyei Idegenforgalmi Hivatal. Nógrád Turist. Salgótarján, 1987. 91. 16 tábla.
8. Mezsgyén állva. Helyi társadalom – helyi művelődés. Nógrád Megyei Tanács. Salgótarján, 1988. 282. (Palócföld könyvek)
9. Palócok. Szerk.: Bakó Ferenc. Heves Megyei Múzeumok Igazgatósága. Eger, 1989. 2. köt. Társadalom és termelés a reformkorban. (Praznovszky Mihállyal). 89-112.
10. Salgótarjániak a Don-kanyarban 1942-1943. Bartha József c. tizedes frontnaplója, Szilágyi Dezső százados harctudósítása. (Szabó Péterrel). Nógrád Megyei Múzeumok Igazgatósága. Salgótarján, 1990. 93. 17 tábla. (Múzeumi értekező; 8.)
11. Történelmi tükröcserepek Salgótarján 1918-1968 közötti életéből. Esszék és tanulmányok. Mikszáth Kiadó. Salgótarján, 1992. 246.

12. Az ezredfordulóra figyelő röpirat Nógrádból 1993. Ellenpontok. (Németh János Istvánnal). Salgótarján. Mikszáth Kiadó, 1993. 56.
13. A nógrádi szlovákok 1920-1938 között. (Vadász Gábornéval, Horváth Gáborral, Híbei Sz. Ferencsel, Buda Lászlóval). Mikszáth Kiadó. Salgótarján, 1994. 80.
14. Eszmék, eszmények, magatartások. 150 év politikusai Nógrádban, 1790-1940. Történelmi tanulmányok. Nógrád Megyei Múzeumok Igazgatósága, 1995. 258. (Múzeumi értekező; 10.)
15. Nemzedékek. Portrék Nógrád megye XIX. és XX. századi történetéből. Nógrád Megyei Múzeumok Igazgatósága. Salgótarján, 1996. 69. (Múzeumi értekező; 1.)
16. Tisztelet a Krepuska családnak. A munkát Szokács László írta a Nagy Iván honismereti pályázatra. Bevezette Horváth István. Salgótarján. 1998. 7 tábla.

Tanulmányok, cikkek, riportok

1965

17. A újjászületett pusztá dalnoka. Mátyás Ferenc költőről. – Palócföld, 2. 154-155.

1966

18. A múzeumi füzetekről. – Palócföld, 2. 112-115

1967

19. A KMP salgótarjáni szervezetének megalakulása. Évfordulóra emlékezünk. – Nógrád, XXIII. dec. 23. 4.
20. Szép versek 1966. – Palócföld, I. 3. 94-95.

1968

21. Nagy Iván verses naplója. – Palócföld, II. 1. 105-106.
22. Nógrád megye az őszirózsás forradalom idején. – Palócföld, II. 4. 36-46.
23. A polgári demokratikus forradalom és a Tanácsköztársaság Nógrád megyei történetéhez. – Palócföld, II. 3. 78-88.

1969

24. „Célunk: a haza megmentése”. – Nógrád, XXV. dec. 2. 3.
25. Károlyi Mihály: Az új Magyarországért. Könyvismertetés. – Palócföld, III. 2. 76 – 79
26. Könyvtárak jubileuma. – Palócföld, III. 4. 102-103.
27. Nógrád megye felszabadulásának krónikája. – Palócföld, III. 4. 72-73.
28. A Tanácsköztársaság Nógrád megyei szerveinek megalakulása. – Palócföld, III. 1. 37-44 Szerkesztette:
29. Könyvtári tanulmányok. (szerk. Horváth István). Balassi Bálint Megyei Könyvtár. Salgótarján. 61.
30. Nógrád megye 1918-1919. Ellenforradalmi törekvések és csoportosulások. Nógrád, XXV. febr. 23. 7.

1970

31. Pál László – Vonsik Gyula: Új fajta had. Könyvismertetés. – Palócföld, IV. 2. 119-120.1971
32. Egy nemzedék a történelem alakításában. – Palócföld, V. 1. 38-39.
33. Lehetőségek és korlátok. – Nógrádi Szemle, II. 2. 61-64.
34. Őszi tárlat a Kohász Művelődési Központban. – Palócföld, V. 4. 113-114.
35. Útközben. A közművelődés feladatai Salgótarjában. – Palócföld, V. 3. 33 – 38.

1973

36. Megyénk közművelődése. – Nógrád, XXIX. máj. 6. 5.
37. Szocialista forradalmunk évfordulóján. – Nógrád, XXIX. márc. 21. 1.
38. Város, értelmiség, kultúra. – Palócföld VII. 1. 3 – 6. Herold László, Muzsay József, Venesz Ernő hozzászólásával.

1974

39. Két év mérlegen. – Nógrád, XXX. okt. 13. 3.

1975

40. Együtt a lakossággal a szocialista Nógrád megyéért. – Nógrád, XXXI. febr. 27.7.
41. Feledy Gyula kiállításához. – Palócföld, IX. 2. 28.

1977

42. Sréter János 1806-1842. – Nógrádm. Múz. Évk. 1977/23. 289-304.

1978

43. Beszámoló a Nógrád megyei múzeumok tevékenységéről. – Nógrádm. Múz. Évk. 1978/24. 317-324.
44. A forradalmak kora Szécsényben 1918-1919. Tanulmányok Szécsény múltjából. 1. Szécsény, 1978. 81-95.
45. A munkásmozgalom – történeti muzeológia. Tapasztalatok a salgótarjáni Munkásmozgalmi Múzeumban. – Nógrád, XXXVIII. ápr. 30. 4.
46. Új múzeum épül Salgótarjában. – Magyar Munkásmozgalmi Múz. Közl. 2. 23-30.
47. A zelenei jobbágyok megmozdulása 1825-ben. – Nógrádm. Múz. Évk. 1978/24. 1151-141.

1979

48. Az 1918- 1919-es forradalmak nógrádi eseményei a visszaemlékezések tükrében. – Nógrádm. Múz. Évk. 1979/25. 5-24.
49. Beszámoló a Nógrád megyei múzeumok tevékenységéről az 1978. évben. – Nógrádm. Múz. Évk. 1979/25. 389-398.
50. Előszó. – Múzeumi Mozaik, I. 1. 3.
51. A húszéves Salgótarjáni Munkásmozgalmi Múzeum feladatai napjainkban. – Nógrádm. Múz. Évk. 1979/25. 293-306.
52. Forradalomtól forradalomig. 1918-1919 fordulója Salgótarjában. – Élet és Tudomány, XXXIV. jan. 5. 6-7.

53. Az irodalmi alkotó munkáról és annak hasznáról. Tűnődés a művészetek támogatásáról. – Nógrád, XXXV. márc. 18. 7.
54. Karancslejtős, 1944. (Kriskó Lajosnéval). – Nógrádi Szemle, X. 1. 82-85.
55. Történelmi kutatás és történelmi publikáció. – Palócföld, XIII. 4. 21-22.
56. Új múzeum épül Salgótarjánban. – Múz. Közl. 1978-1979. 68-73.

1980

57. A bányásztörténeti múzeumi kutatás Nógrád megyei programja. – Nógrádm. Múz. Évk. 1980/26. 357-360.
58. Beszámoló a Nógrád megyei múzeumok tevékenységéről. – Nógrádm. Múz. Évk. 1980/26. 426-433.
59. Politikai nézetek és viták a reformkori Nógrád megyében, az 1830-as évek elején. – Nógrádm. Múz. Évk. 1980/26. 5-34. 1981
60. Madách- ünnepség Salgótarjánban. – Nógrád, XXXVI. jan. 24. 1.
61. A múzeumok és a közönség szorosabb kapcsolatáért. (Riporter): Tóth Elemér. – Nógrád, XXXVII. szept. 27. 8.
62. A Nógrád megyei múzeumok tevékenysége 1976-1980. – Nógrádm. Múz. Évk. 1981. 247-257.
63. Tudományos élet vidéken. – Palócföld, XV. 2. 12, 21.
64. Történész- múzeológusok tanácskozása Salgótarjánban. – Múzeumi Mozaik, III. 7. 1-3.
65. A vármegyei közigazgatás működése az 1830-as években Nógrád megye alispánjának megítélése alapján. – Nógrádm. Múz. Évk. 1981. 181-202.

1982

66. Adalékok Kossuth és Nógrád megye kapcsolatához. – Nógrád, XXXVIII. jún. 12. 8.
67. Az élethez igazodó közművelődés. (Riporter): Sulyok László. – Nógrád, XXXVIII. dec. 24. 9.
68. Korszerű felfogású nemzedékért. (Riporter): Tóth Elemér. – Nógrád, XXXVIII. aug. 28. 7.
69. Nógrád megyei múzeumok tevékenysége 1981-ben. – Nógrádm. Múz. Évk. 1982. 387-400.
70. Párt- és osztályszövetség alakulása Balassagyarmaton a polg. dem. forradalom első szakaszában 1918. november – 1919 január. – Balassagyarmati Honismereti Híradó 1-2. 6-16.
71. Salgótarján város 60 éves. – Múzeumi Mozaik, IV. 8. 1-3.
72. Kulturális tendenciák és jelenségek Salgótarjánban 1944 és 1980 között. – Nógrádm. Múz. Évk. 1982. 371-377.
73. A Sréter család társadalmi, gazdasági szerepe a XIX. század első felében, Nógrád megyében. – Nógrádm. Múz. Évk. 8. köt. 189-208.
74. Tarján monográfusa volt. Szabó Béla. – Nógrád, XXXVIII. febr. 27. 8.
75. Történelmi portrék – félközletről. – Palócföld, XVI. 5. 10-12.

1983

76. A nemzeti önismeret 1945 utáni történelmünkben. – Nógrád, XXXIX. dec. 24. 9.
77. Sréter János . – Balassagyarmati Honismereti Híradó. Madách- emlékszáma. 52-59.

1984

78. Gazdaság és művelődés. – Nógrádi Szemle, XV. 1. 39-42.
79. A kulturális élet esélyei kistelepüléseinken. – Nógrádi Szemle, XV. 1. 84-87.
80. Kulturális jelenségek és tendenciák Nógrád megyében a 70-es években. – Nógrádi Művelődés, 2. 44-51.
81. Vita- tanulságokkal. – Nógrád, XL. márc. 17. 7.

1985

82. Múltunkat megismerni, közösségben gondolkodni (Riporter): Sulyok László. – Nógrád, XLI. ápr. 4. 11.
83. Pedagógusok, népművelők. – Nógrádi Fórum, 68-74.
84. Változások a folytonosság jegyében (Riporter): Veszprémi Erzsébet. – Nógrád, XLI. szept. 7. 7.
85. Salgótarján kulturális fejlődésének néhány kérdése. Nógrádi történeti évkönyv 1985. Nógrádi Sándor Múzeum. Salgótarján. 153-165.

1986

86. Jelenünk, jövőnk alapja: a korszerűbb iskola. – Nógrád, XLII. júl. 1. 4.
87. A karavánnak pedig előre kell haladnia. – Palócföld, XX. 2. 34-37.
88. Társadalmi igény és lehetőség a tetterre. A Magyar Történelmi Társulat megyei csoportjának munkájáról. (Riporter): Sulyok László. – Nógrád, XLII. máj. 24. 7.
89. Új tanév- új feladatok. Az oktatási törvény bevezetésének követelményeiről. (Riporter): Sulyok László. – Nógrád, XLII. aug. 30. 7.

1987

90. Más szemlélettel mindenütt és minden szinten . (Riporter):Sulyok László. – Nógrád, XLIII. jan. 10. 7.
91. A megyei művelődés irányítás lehetőségei a nemzetiségi művelődés komplex támogatásában. – Nógrádi Szemle XVIII. 1. 32-36.

1988

92. Jobban akarunk szolgálni és hatni (Riporter): Tóth Elemér. – Nógrád, XLIV. ápr. 2. 7.
93. Kultúra és társadalom napjainkban. Beszélgetés Devesics Miklóssal, a Nógrád Megyei Tanács elnökével. (Laczkó Pállal). – Palócföld, XXII. 4. 23-27
94. Mezőgyén állva. Könyvismertetés Németh János István tollából. – Nógrád, XLIV. jún. 11. 5.
95. Minőségileg más mozgástérre van szükség. (Riporter): Tóth Elemér . – Nógrád, XLIV. okt. 15. 3.

96. Múzeumi tudományos kutatások Nógrádban. (Riporter): Tóth Elemér. – Nógrád, XLIV. dec. 12. 2.
97. Műveltség és magatartás. Tanulmány. – Palócföld, XXII. 3. 32-39.
98. A Polgári Demokratikus Forradalom és a Tanácsköztársaság Nógrád megyei történetéhez. Eseménynaptár. – Múzeumi Mozaik, 23-32[CC1].
99. Tények és tanulságok. A KMP salgótarjáni szervezetének megalakulása. 1918. december 26. – Nógrádi Szemle, XIX. 4. 58-62.

1989

100. Ceruza vonások Teleki László politikai arcképéhez. – Múzeumi Mozaik, 1. 38-45.
101. Kultúrpolitikai botrány készül. (Riporter): Tóth Elemér. – Nógrád, XLV. nov. 3. 4.
Ld. még: Uo. nov. 4. 2.- nov. 7. 4.
102. Múzeumok a változó világban. A tudományos és közművelődési munkáról (Riporter): Tóth Elemér. – Nógrád, XLV. febr. 13. 3.
103. Néhány szó a szegénységről, a gazdagságról. – Palócföld, XXIII. 3. 29-32.
104. Nógrád megye követutasításai az 1825-i országgyűlésre. – Nógrádi történeti évkönyv. Belitzky János emlékének tiszteletére. 1989. 117-125.
105. Nyílt levélváltás. Véleménycsere egy tárca ürügyén. Kedves T.Pataki László. – Nógrád, XLV. febr. 17. 4.
106. Salgótarján történetének legtragikusabb napja: 1956. december 8. (Bandúr Károlyfal). – Nógrád, XLV. ápr. 15. 5.
107. Salgótarjáni krónika. 1956. október – 1956. december. – Palócföld, XXIII. 5. 45-57.
108. A tények tiszteletéről. – Nógrád, XLV. nov. 7. 4.
109. Válasz a múzeumtól. – Gyarmati Napló I., dec. 1. 2.

1990

110. Beata Solitudo = Boldog magány. – Nógrádm. Múz. Évk. 1990. 157-171.
111. Elfelejtett zászlóalj? Avagy: van esélyünk történelmünk tisztázására. Frontnapló a múzeumhoz. – Nógrád, XLVI. márc. 24. 4.
112. Főhajtás. – Tarjáni Tükör, II. dec. 6. 3.
113. A helytörténet historiográfiájának áttekintése. – Múzeumi Mozaik, 1. 15-20.
114. A Hild-érmes város. – Nógrádm. Múz. Évk. 1990. 196-210.
115. Hogyan lett megyeszékhely Salgótarján? – Új Nógrád, I.
1. dec. 11. 4.
2. dec. 12. 4.
3. dec. 13. 4.
116. Holocaust: Salgótarján 1944. – Új Nógrád, I.
1. Előítélet nélkül az okokról. – jún. 30. 5.
2. A gettó. – júl. 2. 3.
3. A megosztott város. – júl. 3. 4.
4. A halálvonat elindult. – júl. 4. 4.

117. Holt legendák nyomában. – Új Nógrád, I.
 1. Rákosi a frontharcos. – ápr. 24. 5.
 2. Sasfiók a „fellelgyárban”. – ápr. 25. 5.
 3. Végül Balassagyarmatot is belekeverték. – ápr. 26. 5.
118. Holt legendák történelme- Rákosi Mátyás és Salgótarján. – Múzeumi Mozaik, 2. 20-35.
119. Ködoszlató. – Új Nógrád, I.
 1. Kik voltak az ellenállók? – máj. 19. 3.
 2. A szovjet elvtársak elmaradt engedélye. – máj. 21. 3.
 3. A partizán parancsnok magányossága. – máj. 22. 4.
 4. Szétszaladt partizánok. – máj. 23. 3.
120. Mit akar a TIT Nógrádban? (Riporter): Csaba Péter. – Nógrád, XLVI, jan. 9. 3.
121. Nógrádi Történeti Múzeum Salgótarjánban. Csökkenőben Nógrádi Sándos kultusza. (Riporter): Tóth Elemér. – Nógrád, XLVI, jan. 6. 7.
122. Százöt éve született Salgótarján első polgármestere. – Új Nógrád, I. júl. 24. 4.

1991

123. A bányászok sztrájkja 1940-ben a pálfalvai bányakerületben. – Nógrádm. Múz. Évk. 1991. 101-111.
124. Egy élet a szlovák- magyar együttélés szolgálatában. – Új Nógrád, II. jún. 29. 6.
125. Emlékező sorok Széchenyi István születésének 200. Évfordulójára. – Új Nógrád, II.
 1. „Alap nélkül tartósan nem állhat semmi”. – szept. 18. 4.
 2. Tallózás Széchenyi gondolatai közt. – szept. 19. 4.
 3. Széchenyi és Nógrád. – szept. 20. 4.
126. Hercz Sándor. A szlovák-magyar kapcsolatok történetéhez. – Palócföld, XXV. 1. 79-85.
127. A kultúra emlékezete. (Riporter): Zsély András, Mészáros Zsolt. – Új Nógrád, II. szept. 7. 5, 7.
128. Május elseje a történelemben. – Új Nógrád, II. ápr. 30. 6.
129. A művelődés reményei 1991. – Hírmondó, II. 1. 1.
130. Salgótarján a településfejlődés sodrában. – Palócföld, XXV. 5. 477-483
131. Szellemiség és gyakorlat. – Múzeumi Mozaik, 1. 28-33.

1992

132. A 23. losonci gyalogezred a Donnál. – Új Nógrád, III.
 1. Megérkezés a frontra, az első vonalba. – jan. 16. 4.
 2. Borzalmas eseták, jelentős vérveszteségek. – jan. 17. 4.
 3. Az utókor feladata a differenciált ítélkezés. – jan. 18. 4.
133. Adatok a várossá válás körülményeihez. – Új Nógrád, III. jan. 25. 6.
134. Hatvan éve történt: országos párt született. Politikatörténeti különlegesség Salgótarjánban. – Nógrád Megyei Hírlap, III. aug. 22. 5.
135. Az ipari modernizáció kihívásai, a társadalom konfliktusai Salgótarjánban az elmúlt száz esztendőben. – Palócföld, XXVI. 5. 487-494.

136. Kossuth és Nógrád kapcsolata. (Riporter): Tóth Elemér. – Nógrád Megyei Hírlap, III. máj. 15. 4.
137. Mire elég a múzeumok idci költségvetése. (Riporter): Tóth Elemér. – Nógrád Megyei Hírlap, III. máj. 23. 7.
138. Politikai szerveződések, a Bell-féle párt. (Riporter): Tóth Elemér. – Nógrád Megyei Hírlap, III. dec. 5. 7.
139. „A tükröcserepekből a mi arcunk néz vissza”. (Riporter): Tóth Elemér. – Nógrád Megyei Hírlap, III. jún. 6. 4.

1993

140. Bell Miklós és pártja Salgótarjánban. – A Nógrádm. Múz. Évk. 1992-1993. 171-184.
141. A Bell-párt. – Palócföld, XXVII. 1. 44-50.
142. Gazdát cserélt a salgótarjáni bányamúzeum. (Riporter): Tóth Elemér. – Nógrád Megyei Hírlap, IV. jún. 25. 3.
143. Különleges emlék került a Nógrádi Történeti Múzeumba. (Riporter): Tóth Elemér. – Nógrád Megyei Hírlap, IV. nov. 13. 7.
144. Múzeumok bezárására is sor kerülhet megyénkben. (Riporter): Tóth Elemér. – Nógrád Megyei Hírlap, IV. febr. 2. 1, 3.
145. A nógrádiak története a Donnal (1942-1943). – Nógrád Megyei Hírlap, IV. febr. 4. 6.

1994

146. Bizonytalanságban nehéz szervezni. (Riporter): Tóth Elemér. – Nógrád Megyei Hírlap, V. márc. 26. 7.
147. Harmincöt éve: Tanú a Nógrádi Történeti Múzeum. (Riporter) : Tóth Elemér. – Nógrád Megyei Hírlap, V. máj. 14. 5.
148. Határmenti konfliktusok. – Nógrád Megyei Hírlap, V. okt. 29. 6.
149. Holocaust – idő. A vészorszak Salgótarjánban. – Nógrád Megyei Hírlap, V. jún. 18. 9.
150. „Nem panaszkodunk, csak fáznak!” (Riporter) : -dötö- . – Nógrád Megyei Hírlap, V. dec. 22. 3.
151. Nyolcvan esztendeje tört ki az első világháború. (Üveggyári munkás visszaemlékezése ifjúkori katonáskodására és orosz fogságba esésének története.) – Nógrád Megyei Hírlap, V. júl. 23. 8.
152. Salgótarjáni krónika. (1956. október – 1956. december). – Nógrádi Krónika, I. dec. 8. 7.
153. Sem a hangját, sem a helyét nem találja az értelmiség Nógrádban. (Riporter) : Tóth Elemér. – Nógrád Megyei Hírlap, V. febr. 19. 7.
154. Száz közül nyolc tarjáni maradt életben. (Berkovics Izidor visszaemlékezése a földi pokolra). – Nógrád Megyei Hírlap, V. jún. 18. 9.
155. A szlovák nemzetiségi politika érvényesülése Nógrád vármegye vezetésében a két világháború között. – Palócföld, XXVIII. 6. 591-595.
156. Sztranyavszki, a cár. – A Nógrádm. Múz. Évk. 1994. 19-36.

157. Zsidósors Salgótarjánban. – Lámpás, II.
 1. A két testvér. – márc.31. 8.
 2. Holocaust: Salgótarján, 1944. – ápr. 7. 8.
 3. Holocaust: Salgótarján, 1944. – ápr. 14. 8.

1995

158. Adalék a balassagyarmati zászlóalj történetéhez. – Nógrádi Krónika, II. jan. 12. 5.
159. Bányász élet, politika nélkül. – Nógrád Megyei Hírlap, VI. dec. 5. 2.
160. Egy pragmatikus utópista, reformer Salgótarjánban. – Tanulmányok és Közlemények, Debrecen- Szolnok (Évkönyv). 1995. 197-207.
161. Eszmeiség és bitó. – Nógrádi Krónika, II. jún. 2. 6.
162. Eszmék és mentalitások Nógrádban a XIX. század közepétől a XX. század közepéig. – Palócföld, XXIX. 2. 128-139.
163. Magyar áldozatok a Don- kanyarnál. – Nógrád Megyei Hírlap, VI. ápr. 29. 6.
164. A múltba tekintő előrelátás. – Nógrádi Krónika, II. jan. 7. 6.Ld. még: Magyar Hírlap, XXVIII. Jan. 28. 6. – Mai Nap, VI. jan. 9. 5.
165. Negyvenezer fotónegatív a salgótarjáni múzeumnak. (Riporter): Tóth Elemér. – Nógrád Megyei Hírlap, VI. márc. 4. 5.
166. Ócsai Balogh Péter. – A Nógrádm. Múz. Évk. 1995. 11–31.
167. Politikatörténet Nógrádban. – Nógrádi Krónika, VI. szept. 8. 2.
168. Pro Urbe-díjat kapott Förster Kálmán. – Nógrád Megyei Hírlap, VI. dec. 21. Tarjáni magazin c. mell. 3.

1996

169. 100 éve már... Bevezető a nógrádi millecenáriumi konferenciához. – Nógrád Megyei Hírlap, VII. nov. 12. Tarjáni magazin c. mell. 7.
170. Akartuk Európát, csak a bukszánkkal volt baj. (Riporter): Tóth Elemér. – Nógrád Megyei Hírlap, VII. jan. 20. Palóc világ c. mell. 5. Ld.még: Nógrád Megyei Hírlap, VII. febr. 3. Palóc világ c. mell. 5.
171. Bátorság és vakság. (Céhes kiállítás). – Nógrádi Krónika, III. szerpt. 27. 6.
172. Ki a polgár és miért kell róla beszélni? (Salgótarjáni Polgári Kör alakulása.) – Nógrád Megyei Hírlap, VII. ápr. 16. 2.
173. Ki is volt Sztranyavszky Sándor: képviselő, miniszter, díszpolgár? – Nógrád Megyei Hírlap, VII. márc. 27. Tarjáni magazin c. mell. 4–5.
174. „Mezőre táborba szállottunk” (Adatok Nógrádból a márciusi ifjak eszmeiségéről, tetteiről). –A Tavaszi Hadjárat (1996. márc. 14-i tudományos konferencia anyaga). Hatvany L. Múzeumi Füzetek 13. 75–83.
175. Múzeumi sanyarúság – Csak a közönség meg ne tudja. (Riporter):Tóth Elemér. – Nógrád Megyei Hírlap, VII. márc. 2. Palóc világ c. mell. 2.
176. A múzeumok a történeti kutatás műhelyei. – Nógrádi Krónika, III. ápr. 5. 6.
177. Nagy Iván márciusi napjai – Pozsonyban, Gyarmaton és Pesten. /Nógrádiak az 1848-as márciusi forradalomban – előadás részlet/. – Nógrád Megyei Hírlap, VII. márc. 15. 7.

178. Népeket összeolvasztó nagy-nagy kohó. – Nógrádi Krónika, III. máj. 17. Salgótarjáni Lapok c. mell. 7.
179. Nógrád vezetése nem örült 1848. március 15-én. – Nógrádi Krónika, III. márc. 14. 8.

1997

180. Gyökereink. – Salgótarjáni Lapok, I. 1997. 1. 1.
181. A jelzők között élő város. – Palócföld, XXXI. 3. 75 éves város Salgótarján – külsőszám. 291–295.
182. Jövők is a múltban gyökeredzik. /Múzeumok a változások sodrában./ – Nógrád Megyei Krónika, II. máj. 29. 3.
183. Nógrád megye történelme. – Nógrád Megye Kézikönyve. CEBA, 1997. Magyarország Megyei Kézikönyvei 12. 29–52
184. A polgári kör és a városi önkormányzat. – Salgótarjáni Lapok, I. 1997. 2. 1. Polgártípus, polgármentalitás Nógrádban a XIX. század végén. – A magyar polgárosodás kérdései – élet a századfordulón. (konferencia) Balassagyarmat. 1997. május 28–30. (szerk. Kovács Anna). Nógrád M. Múz. Ig., Salgótarján 1997. 12–28.

Szerkesztette

A Gagarin Általános Iskola évkönyve. szerk. Bratinkáné Magyar Éva, Horváthné Győri Magdolna, Horváth István. (1997.). Gagarin Általános Iskola, Salgótarján, 1997. 75.

1998

Halovány káprázat – Vázlat Nógrád megye politikai történetéről az 1988–1990-es évekből. – Nógrád Megyei Hírlap, IX. aug. 19. 7.

Három kérdés a nyolcvan éve kitört őszirózsás forradalomról. – Nógrád Megyei Hírlap, IX. okt. 31. 7.

Köszöntés – R. Várkonyi Ágnes 70 éves – Nógrádi Történeti Múzeum. – Múzeumi Hírlevél, 1998. 4. ápr. 102.

Miért volt jelentős év 1928 Salgótarján történetében? – Köszöntés c. tanulmánykötet. (.R. Várkonyi Ágnes 70. születésnapjára.) Nógrádi Történeti Múzeum. Salgótarján, 1998. 39.

Salgótarján az ezredfordulón. – Salgótarjáni Lapok, II. ápr. 1. 1–3.
Szabadon és felelősen. Egy csipetnyi történelem. – Salgótarjáni Lapok, II. 1998. 2. 1.

Szellemiség és magatartás. Az 1848/1849-es forradalom és szabadságharc emlékezete Vahot Imre: Losonci Phönix könyvében. – Nógrádm. Múz. Évk. 1998. Tudás és cselekvés. /Történelmi ajánlások területfejlesztőknek és más érdeklődőknek az 1848–1998 közötti évekből/. – Nógrád Megyei Hírlap, IX. márc. 13. 4.

1999

Áhitattal? Vádaskodva? Reálisan? Lehetséges viszonyulások a Magyar Tanácsköztársaság történetéhez. – Nógrád Megyei Hírlap, X. márc. 20. 9.

Máért és a holnapért. – Salgótarjáni Lapok, 3. 1999. 1. 1.

Forrongó mindennapok. – Nógrád Megyei Hírlap, X. 1999

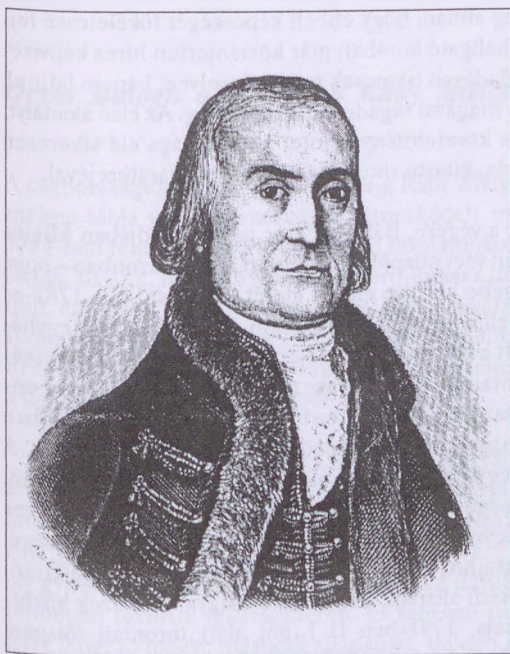
1. Vázlat Nógrád megye politikai történetéről 1991–1994. május. – máj. 7. 7.

2. Vázlat Nógrád megye politikai történetéről 1991–1994. május. – máj. 8. 9.

Történelmi személyiség – irodalmi alak

Jókai Mór Rab Ráby (1879) regényének nógrádi vonatkozásai

dr. Horváth István

Ócsai Balogh Péter

1802-ben ellenfeleit megelőzve I. Ferenc Zólyomi főispánná nevezte ki Ócsai Balogh Pétert. A nevezett nagy utat tett meg a közhivatalnoki pályán, midőn vármegyei jegyzőségtől indulva, nógrádi alispáni, később pedig a torontáli főispáni széket foglalta el. A hétszemélyes tábla ülnökként tisztelői és irigyei számát növelte.

Nem volt izgalomtól mentes politikusi pályafutása sem. Az 1790. országgyűlés ékesszavú szónokaként a királyi udvar érdeklődését is magára vonta. Kapcsolatát a magyar jakobinus mozgalom némely vezetőjével, a besúgók, kémek révén ismerték, de rábizonyítani a szervezkedésben való részvételt nem tudták.

Megszerzett tudása, ismeretei révén kiváló kapcsolatteremtő személyiség, aki hazai és külföldi ügyekben is járatosságot mutatott. A kor legjelesebb személyiségeivel – Kazinczytól, Berzeviczy Gergelyen át Széchenyi Ferencig – alkotó, szellemi vi-

szonyban állt. Mint közismert szabadkőművest szívesen keresték meg a kor nevezetes politikusai is. ⁽¹⁾

Visszatérve a zólyomi főispáni kinevezésére: a királyi felszentelő oklevélben a következő sorok olvashatók: „Szentendrc királyi mezővárosban a közjó igen súlyos belső széthúzásokba jutott, és a város akkori romlása valamiféle gyógyírt kívánt, ő, mint kiküldött biztosunk, az ősi nyugalanságot a lakosok legnagyobb hasznára és épülésére hárította el.” ⁽²⁾ A leírtak újolag felkeltették figyelmemet, és nem volt nehéz a feltételezés: mindez a Ráby Mátyás ügygel lehet összefüggésben.

Az utánjárás végeredményeképp született meg az alábbi kis dolgozat.

Vonások Ócsai Balogh Péter arcképehez

Balogh Péter nógrádi, viszonylag jómódú, Kisbágyonban élő köznemesi családban született. 1748. augusztus 14-én. A zavartalannak indult gyerekkort édesapja korai és váratlan halála felborította. A kijelölt gyám – Battik György – sokoldalúan támogatta, azonban Balogh Péternek öt éves korától kezdve nagy önállósággal kellett végigjárni életpályáját.

A kisgyermekkor örömeit adó kisbágyoni környezetben elsősorban szlovák anyanyelvű társaival töltötte az időt. Ebből következően a magyarul hibásan beszélő fiúcskának az első iskolai éveiben a magyar grammatika és nyelv szabályait kellett elsajátítani. Az osgyáni alsó gimnáziumi években, jól felkészült tanárai segítségével sikeresen jutott túl ezen a feladaton. A későbbi éveiben is tudatossága mutatkozott meg abban, hogy ebbéli képességét tökéletessé fejlesztette: pozsonyi, nagyszombati akadémiai hallgató korában már közismerten híres képviselője a retorikának. Kiváló beszédeit, iskolai előadásait nemcsak magyar nyelven, hanem latinul, németül és az el nem feledett szlovák nyelven magával ragadóan tartotta meg. Az első akadályt, a nyelvi kommunikációs hiányosságát magas követelmény szintet állítva maga elé sikeresen vette. A feladat teljesítése során is kitűnt szívós, kitartó munkabíráásával, és akaraterejével.

Hátrányos helyzetének ezzel nem jutott a végére. Balogh Péter nagy családjában Miklós nevű öse római katolikus pap volt, sőt 1685-ben váci püspökké neveztetett ki. Ő azonban – apja, anyja révén – már az evangélikusok közösségébe kerülve élte le életét. II. József féle 1781-es vallási türelmet hirdető törvényeknek még az előszele sem érzékelhető. Azonban a nagy egyházi üldözéseknek lassan Nógrádban is vége lett a XVIII század elejére. Az evangélikus közösségek életét, működését már nem érte napi bántalom, de a pályakezdő fiatalember helyezte ennek ellenére nem volt könnyű. A kisebb vallási közösséghez tartozó Balogh Péternek jobban kellett munkájában is teljesíteni, mint a legnagyobb vallási közösséghez tartozó társainak. A korábban kifejezett szívósság és akarat erő együttes megléte azonban sikert hozott számára. A közhivatalnoki pálya – mint egyetlen lehetséges érvényesülési lehetősége – huszonegyéves korában, 1769-ben az aljegyzői feladatként, vagyis alacsony fokon nyílt meg előtte. A tehetség, szakértelme, pontossága révén a kor szokásaihoz képest gyorsan lépkedett a ranglétrán: 1773-ban megyei főszolgabíró, 1783-ban nógrádi alispán, 1786-ban a magyar ítélőszék közbírája, 1788-ban a hétszemélyes tábla közbírája, 1791-ben II Lipót alatt torontáli főispán, 1793-1795 között Bécsben a királyi kancellárián dolgozott, 1802-ben zólyomi főispánná nevezték ki.

A jellemét meghatározó céltudatossága ebben az időszakban újabb motívummal gazdagodott: a közhivatalnok munkájához elengedhetetlenül szükséges kompromisszumkötés képessége a gyakorlati munkában szerzett tapasztalatai révén alapozódott meg. Ezt a későbbiekben sokszor a szemére is vetették. Az utókor történetírói már nem e tulajdonság hasznosságát tartották személyes értékének, hanem úgy vélték, kompromisszum kötései – elsősorban a Habsburg-udvarhoz kapcsolódó munkaköreinek felvállalása lehetett ebben a döntő motívum – végletesen szólva megalkuvónak minősítették. A kor viszonyainak ismeretében ma is nehéz e vitakérdésben állástfoglalni. Az életút a személyes, a közhivatalnoki, az egyházi feladatainak teljesítésének, politikai célkitűzéseinek ismeretében, és azok megvalósításában elért eredmé-

nyeit megismerve a realista kompromisszumképes személyiség a korban hasznos törekvésért látom, és pozitívumként értékelem.

Családjának mindennapjai a szenvedés jelenlétében, az aggódó szeretet légkörében perregtek le. Rövid együttélés után meghalt – 1788-ban – felesége. Újabb házasságából viszonylag későn született egyetlen lánya: Karolina. A korosodó és elfoglalt közember a gyermek irányában megmutatkozó túlzott aggodalma érthető és elfogadható. Hasonlóan féltő gondoskodás vezérelte – árvaságukból következően – lánytestvére sorsának figyelemmel kísérésében is. Ez a bajoktól óvó, féltő magatartás karaktere alapvető meghatározója lett: félteni kellett családját, a kisebbségben is belső ellentétekkel szabdalta egyházát, óvni kellett osztályát, a köznemességet, akikhez tartozott, és akiket a jövő Magyarország vezető erejének politikai letéteményesének tekintett, és vigyáznia kellett saját sorsát is. Mindez éppen elegendő ok volt arra, hogy nem politikai, hanem megélhetési kérdésekben képes legyen egységre jutni az ellenérdekelt féllel is, a Habsburg uralkodókkal. Némelyiknek nagyrabecsülését is kivívta.

Ócsai Balogh alakja Rab Ráby önéletírásában

A csehországi kisnemesi család sarja Ráby Mátyás Pozsonyban született 1752-ben. A hétszemélyes tábla joggyakornokaként ismerkedett meg II. Józseffel, és annak feltétlen híve lett. 1784-ben feljelentette a szentendrei hivatalnokokat, aminek következtében 1786-ban letartóztatták, halálra, majd örökös kényszermunkára ítélték. 1789-ben a császár fellépésére kiszabadult, és tovább folytatta elkeseredett harcát a vármegyék és a kormányzások korrupciója ellen. II. József halála után kérvényeit az udvar elutasította, és Németországba menekülését követően Franciaországban sorsa ismeretlenné vált. Német nyelven kiadott önéletírása sok tekintetben a kor gondolkodásának lényegét árulta el. ⁽³⁾

Ócsai Balogh Pétert – aki akkor már Nógrád alispánja volt – 1785-ben 37 évesen nevezték ki a megközelítőleg hasonló életkorú Ráby Mátyás panaszának, ügyének kivizsgálására. Ráby az önéletírásában többször is felidézte Balogh alakját, és tevékenységét minősítette is. Ráby szerint már a kinevezése körül is adódtak gondok. „Muslay Gábor, Pest megye helyettes alispánja oly gyalázatos módon bele volt keverve {ez ügyekbe – H.I.}, s a császár kifejezett parancsa értelmében biztosul igazságszerető és teljesen pártatlan embert kértem a politikai hatóságtól. Erre Nógrád megye második alispánját, Balogh Pétert nevezték ki Muslay helyett.” ⁽⁴⁾ Balogh szeptember 29-én érkezett Szentendrére, és azt mondta Rábynak. „Mivel császári-királyi Apostoli Őfelsége parancsára, mint delegált királyi biztos, azt a megbízást kaptam, hogy feljelentésem a szentendrei és izbégiek ügyében szigorúan vizsgálja meg, ezennel felszólít, hogy határozottan jelentsem ki még mindig fenn merem-e tartani mindezt, amit Őfelségének czügyben jelentettem. Egyszersmind figyelmeztetnie kell engem tette hozzá, hogy amennyiben állításomat nem tudom bizonyítani, nem remélhetek kegyelmet, mivel a császári-királyi rendeletek szerint a legszigorúbb büntetés jár nekem.”

Az első találkozást követően a vizsgáló királyi biztos és a vádlott Ráby Mátyás kapcsolata nem vált harmonikussá. Ráby szerint „a biztos megígérte, hogy hét múlva visszajön, {ui. szüreti feladatára hivatkozva visszautazott birtokára – H.I.}, minden igazság ellenére azt jelentette Majláth grófnak és a „tanácsnak, hogy ő haladéktól kért, erről a hazugságról utóbb az uralkodó tájékoztatta.” ⁽⁵⁾ Később is félredobta a panaszosok beadványát, nem segítette őket. ⁽⁶⁾

Az eljárásban sok apró finom és durva törlesztésre került sor Ráby Mátás és a szentendrei magisztrátus részéről egyaránt. A béke nem állt helyre, sőt beadvány, beadványt követett, és egyre mélyült a felek közötti ellentét, amelynek lényegét, okát egyre nehezebb volt áttekinteni.

A vizsgáló biztos Balogh is belefáradni látszott az egyre zavarosabb, és végét nem látható ügyben.

Ráby ellenszeve dühhé változott irányában: „Balogh úr, akinek sehogysem tetszett, hogy ismerőseinek és magyar tisztviselő-társainak annyi aljassága kerül napvilágra, november 12-én azzal ürüggyel, hogy részt kell vennie Nógrád közgyűlésén, egyszerre megszakitotta a rábizott ügy vizsgálatát ... még egyszer megpróbált eltántorítani kötelességemtől, azt ígérve, hogy kineveztet szentendrei bíróná, vagy megyei hivatalnokká... megtiltott a császárral minden fajta levelezést”. Ha mindezt Ráby nem fogadja el tőle „hazaárulónak” fogják tekinteni. ⁽⁷⁾

Ráby Mátás a Helytartótanács elnöke (gr. Niczky)
/Jankó János rajza az első kiadásban/

Ráby többször sürgette Baloghot: „térjen vissza Szentendrére”, helyett „hamis jelentést tett gróf Majláthnak”, aki „hűsége jutalmául valóságos tanácsossá nevezte ki a királyi táblához”. ⁽⁸⁾ Ráby úgy vélte a kinevezett biztos, Balogh „el akarja temetni az egész ügyet” ennek megakadályozására 1785. december 11-én postán újból jelentést tett a császárnak. Mellékletként 20 iratot csatolt, közöttük a szentendrei népszámlálást meghamisító 1763-as népszámlálási könyvet is ott találhatjuk.

Közben december 3-án Balogh „újabb gyalázatosságot követett el”, ami Ráby szerint „megvilágítja egy fontos megbízatású előkelő hivatalnok alantas gondolkodásmódját és sötét lelkületét: „a bűnösök javára szerkesztette meg hamis jelentését.” Egyben felszólította Rábyt, hogy „ne csak a király legmagasabb parancsának tegyünk eleget, hanem végre Szentendre elűzött nyugalma is helyreállíttassák.” ⁽⁹⁾

Ráby Mátás azonban nem hagyta elaludni az ő panaszait tartalmazó ügyét. A császár a hozzáküldött levele alapján felmentette Baloghot még az év decemberében. helyébe a pesti kerület kamarai igazgatóját báró Orczy Lászlót nevezte ki. Személye Ráby számára részben volt elfogadható, mert ő „egy derék katonatiszt” kinevezésében reménykedett. ⁽¹⁰⁾ A későbbiekben Orczyval kapcsolatosan is sok kifogása volt. Leginkább azt tette szóvá, hogy „semmit sem csinált”, az ügy kivizsgálása és megoldása érdekében, ⁽¹¹⁾ még Balogh „hamis” jelentéseit, az abban foglalt visszaéléseinek ügyében sem szolgáltatott igazságot. ⁽¹²⁾

Ócsai Balogh Péter alakja — a regényben

Az irodalomtörténetírók úgy minősítették, hogy Jókai Mór a Rab Ráby történetének megírásával a magyar irodalom egyik legjelentősebb történelmi regényét teremtette meg. Jókai kezéhez Rab Ráby emlékirata került, és a XVIII. század történetéhez szenvedélyes érdeklődést mutató nagy írónk ez alapján írta meg regényét, kerekítette ki a történetet.

Jókai és kortársai szemében ez a korszak még nem jelent meg kristálytisztán. Nem hűvös tárgyilagossággal vizsgálták II. József korát. Azt „hol a reformkorhoz, hol a Bach korszakhoz” hasonlították. ⁽¹³⁾

Az önéletírás vezérfonalat jelentett, de Jókai világára Kazinczy Pályám emlékezete is kimutatható módon hatott. ⁽¹⁴⁾

A regényt feldolgozó kritikai kiadás elemzése részletesen besorolja az ott szereplőket, azokat három csoportra bontotta:

1. azok akik eredeti nevüket megtartották, és az emlékiratból származnak;

2. az írói képzelet teremtményei;

3. szerepeket hoznak magukkal, de nem az eredeti nevükön ismerhetjük őket, és lényegesen határozottabb vonásokat kaptak a Jókai regényben.

Ezek sorába tartozott Balogh Péter is, akivel a regényben Zabváry János néven találkozhatunk, de Majthényi Imre praefectus, valamint Majláth József jellemvonásai is megismerhetők Zabváryban. Ugyanakkor elfogadható, hogy „az alak azonban Ócsai Balogh Péter megyei különdtségi elnök hivatali pályafutását örökli inkább.” ⁽¹⁵⁾

Jókai Zabváry Jánost „epeszínű arcával, megsárgult szemfehérivel, az önmagát bálványozó egoizmus tökéletes mintaképeként” – jellemzi. „Neki minden ember ellensége, akár kér tőle valamit, akár hoz valamit. Ha kér, hogy minek kér? Ha hoz, hogy miért nem hoz többet? Szeretné, ha maga volna a világon, s nem kellene osztozni senkivel. Étvágya iszonyú, s enni meg nem tud. Szereti a pénzt, és nincs senkije, akire hagyja. Polytonos szaggatott köhécselése úgy hangzik, mintha mindig figyelmeztetni akarna valakit valami elkövetett hibáira. Viseletében nem alkalmazkodik senkihez. Akármilyen tekintetes urak jöjjenek hozzá, azoknak a kedvéért a panyókára vetett dolmányát fel nem ölti. Csak úgy lobogós ingújjakban ül az asztal végén, s tart magának egy irtóztató nagy ernyőjű, veres bársonysipkát, tarkójába bomló veres bársonyleffentyűvel, amivel csúffá tesz minden magyar viseletet. Rossz szónok, s ha haragba jön, akkor éppen elakad a nyelve, s csak dadogni tud.” ⁽¹⁶⁾

Az antipatikus írói jellemzésnek ezzel még nincs vége. Jókai ábrázolásában hangja az „agárordításhoz hasonló”, és sohasem tud halkán beszélni. ⁽¹⁷⁾ Nem csak általában spórolós és pénzimádó, de rokonainak sem nyújt anyagi segítséget. ⁽¹⁸⁾

Hivatali ügyintézésében nagyrészt a felek iránti empátia hiánya mutatkozott meg. Amikor egy-egy panaszról tájékoztatást hallgatott meg, kedvenc szavajárása volt: „Bagatell. Menjünk tovább.” ⁽¹⁹⁾ Másrészt pedig nem riadt vissza a csalástól, az erőszaktól. A szentendrei bonyoldalmat úgy vélte megoldandónak, hogy 1786. április 24-én az érdekeltek tiltakozása ellenére a király nevében megerősítette a vizsgálat alá vont régi városi magisztrátust. A választást a hajdúk bevonásával, nyílt erőszakkal hajtotta végre. ⁽²⁰⁾ Bosszúálló. Többször is a környezete tudomására hozta, hogy Rábynak a „legdühösebb ellensége” és „egy kanál vízben elvesztené.” ⁽²¹⁾ Minderre ráadásul álnok, szemforgató, aki hangosan sajnálkozott – „bizony véretem adnám érte” – Ráby Mátyás sorsán. ⁽²²⁾

Zabváry a regényben mellékes alak. Számunkra lényegében a megyei kötődés miatt volt érdekes.

Az utókor értékelése a szentendrei esetről

Ráby Mátyás 1784-ben indítja meg feljelentéseit a szentendrei hivatalnokok sikkasztása, leplezése, és korrupciós ügyeinek tisztázása ügyében. A több szereplős, évekig tartó ügy ismertetése nem tartozik feladatunk közé.

Azt a bevezetőben is olvasható dokumentumból kiolvashatjuk, hogy tizenhét évvel az eseményeket követően a politikai hatalom kedvezően ítélte meg Balogh Péter akkori ténykedését. Zólyomi főispáni kinevezésekor az ottani cselekedeteiről pozitívan szóltak.

A későbbi történetírók úgy vélték Ráby történetében Jókai „több fantáziával, mint tárgylagossággal” mutatta be az akkori viszonyokat. Elismerték ugyan, hogy Ráby „magatartásával több visszaélést megszüntetett, de ellentmondást nem tűrő természetével sokszor elvetette a súlykot.” ⁽²³⁾ Elsősorban Ráby Mátyás jellemét, magatartását elemezték a kutatók. Úgy vélték. „ez a nyughatatlan természetű ember egész életpályája során a különböző feljelentések tömegét öntötte ki magából. Kezdetben mint állami tisztviselő hivatali feljebbvalóit, később mint Pozsony és Nyitra megyei ügyvéd perbeli ellenfeleit, vagy bírait különböző visszaélések és hatalmaskodások elkövetésével gyanúsította, néha minden alap nélkül. A feljelentések zöme azonban közönséges rágalom volt.

Saját önéletírásából kitűnik, hogy több mint száz feljelentést tett, és mindig az uralkodónak. Többször így írta alá magát: az igaz feljelentő. Az ügyével foglalkozó valamennyi tisztviselőt kivétel nélkül feljelentette... Ez a lelki magatartás alighanem a schizofrénia egyik válfajára utal.” ⁽²⁴⁾ A regény fő szereplőjét lényegében hasonlóan minősítette a magyar irodalomtörténetírás is, akit semmi más mint saját ügye foglalkoztatott, aki önmagát az „egyetlen tisztja és demokratikus emberként” minősítette. ⁽²⁵⁾

A történeti kutatás Balogh Péter e témában vitt szerepét nem tartotta vizsgálandónak. Valószínű megelégedéssel fogadta el a megállapítást: „Balogh Péter végül megunt a hosszúra nyúlt vizsgálatot és hazautazott.” ⁽²⁶⁾

JEGYZETEK

1. Ócsai Balogh Péter életére és tevékenységére ld: Horváth István: Eszmék, eszmények, magatartások. Salgótarján, 1995. 30 – 68.
2. A zólyomi főispáni beiktatáson elmondott latin nyelvű főispáni beszéd. (ford. Gyulai Éva) 138.p. Statny Oblastny arch. Banska Bystrica. Fond Zvolenská zupn. Prothocollum exhibitonem scottus Zoliensis Anni.
3. Magyar irodalmi lexikon II. k.Akadémiai, 1965, 534.p.
4. Ráby Mátyás önéletírása. Bev. Komlós Aladár Bp. 1956. 111.p.
5. U.o. 112.p.
6. U.o. 113.p.
7. U.o. 115.p.
8. U.o. 116.p.
9. U.o. 118.p.
10. U.o. 119.p.
11. U.o. 123.p.
12. U.o. 124.p.
13. Jókai Mór Rab Ráby/1879/ Jókai Mór Összes Művei
Szerk. Lengyel Dénes és Nagy Miklós. Akadémia. Bp. 1966. 516.p.
14. U.o. 530.p.
15. U.o 534–535.p.
16. U.o. 14.p.
17. U.o. 34. ill. 281.p.
18. U.o. 34 ill. 323.p.
19. U.o. 130.p.
20. U.o. 246-256.p.
21. U.o. 322.; 256.p.
22. U.o. 323.p.
23. Pest-Békés-Solt Kiskun Vármegye II. /Szerk. Borovszky Samu/ Bp. é.n. 461.p.
A Szentendre fejezetet írta: Kada Mihály
24. Lakatos Ernő levéltárigazgatóval, a Pest és Nógrád megyei Levéltárban beszélgetett Benda Kálmán. Petőfi Rádió 1964. március 12.;
Levéltári Szemle, 1964. 3.sz. 55.p.
25. Ráby Mátyás Önéletírása. Szépirodalmi 1956. Bevezetést írta Komlós Aladár 5.p.; Jókai Mór Összes Művei Bp. 1966. 533.p.
26. Szentendre története. Írásos emlékezetben.
Szentendre, 1981. 75.p.

Tanulmányok – Essays

Egy losonci vaskereskedő útja az önállósodásig

Balogh Zoltán

„Készülődések között telt el a három hosszú nap, majd felvirradott ránk ama egész életünkre emlékezetes nagy és habár gyásszal fátyolozott; mégis ragyogó, reményteljes, – dicső nap Augustus 20-ka, – kegyeletes érzéstől áthatva rebegő fohással ébredtem fel, hálát adva a gondviselésnek, hogy annyi hányattatás és küzdelem után, minden reményemet túlhaladó mérvben engedte céloimat elérni, áldását kérve a családra, melynek ma tagjává szövetkezem, áldását a mi frigyünkre, szeretetünk, hűségünk, jövőnkre boldogságunk megelégedésünkre!”

1844. augusztus 20-án esküdtek örök hűséget egymásnak Búsbak Ádám újdonsült losonci vaskereskedő cégtulajdonos és az árván maradt losonci polgárlány, Benkner Amália. Az üzlet a Benkner-féle vaskereskedés nemrég elhunyt tulajdonosnőjével és az örökösökkel kötött megállapodás értelmében jutott Búsbak birtokába. E megállapodás egyik feltételül szabta Búsbak, hogy az üzlet átvétele után feleségül veszi Amáliát. Augusztus 20-a, úgy látszik, szerencsés nap volt Búsbak életében. Három éve ugyanezen a napon lépett az akkor már jelentős segédi gyakorlattal bíró és váci állomáshelyéről kitüntető bizonyítvánnyal távozó Búsbak a Benkner-féle vaskereskedés szolgálatába, hogy „a Losoncon kínálkozva kecsegtető alkalmat” megragadva mint üzletvezető próbálja ki képességeit s akár az önállóságig vigye. Búsbak majd tízéves vándorlásának utolsó állomása, Losonc lett tehát egyben önállóvá válásának színhelye és otthona, ahol mint megbecsült városi polgár és neves közéleti személyiség életének hátralévő részét töltötte. A 28 éves, életének felét a kereskedői pályán eddig mint tanuló és segéd eltöltő fiatal ember hosszú, kemény és küzdelmes éveket maga mögött tudva érkezett fel pályafutása csúcsára.

A gyönki otthon

„Életem leírása”

„1-ső szakasz 1816-dik september 7^{del} 1829 november⁸”

Búsbak Ádám a Tolnai-Hegyhát egyik jelentős településén, a mintegy 3000 lelket számláló ve-
gyes nemzetiségű és felekezetű Gyönkön született 1816. szeptember 7-én, sváb iparoscsalád-
ban a magyar falunak nevezett utca egyik házában. /Fényes Elek 1851-ben kiadott Geographiai
Szótára szerint Gyönk 2655 lakosa vallását tekintve a következőképpent oszlott meg: 66 katoli-
kus, 1173 ágostai evangélikus, 986 református és 430 izraelita/. Híresek voltak Gyönk heti vásá-
rai, és szeptemberi Mihály napi búcsúvására felért egy mezőváros országos vásárával. Hírnevét

a falu azonban gimnáziumának köszönhette. Tolna megye két protestáns középiskolája közül Gyönkön működött a református Sárszentlőrincen az evangélikus gimnázium.

Butsbach Henrik és Schleining Margaréta Borbála 12 gyermeke közül Ádámmal együtt öten éltek meg a felnőttkort, két fiú és három leánygyermek. A fiúk közül az ifjabb, Busbach Péter mint 48-as honvéd százados, elvégezvén a jogot mint országgyűlési képviselő országosan is ismertté vált.

Apja, a köztisztviselőként álló szorgalmas szabómester mindig el volt halmazva munkával, 2-3 legénnyel is dolgozott. A jólmenő műhely és szőlőföldjeinek jövedelme így biztosította az úrbéres zselléri társadalmi jogállásából következő földesúri kötelező szolgáltatások megváltását, sőt vagyona is gyarapodott. Gyönk akkori földesurai: Magyary-Kossa Péter és Sámuel, Vizsolyi Gusztáv voltak./ A régi, a falu központjától távol levő ház már egyre kevésbé felelt meg apja hiú igényeinek, akinek „nyugtalan előretörékvő vérmes alkata többre vágyván”, a piachoz közel eső telken emelt csinos, új épületet. Az új házban apja eredményesen folytatta mesterségét, a három szobás ház gimnáziumhoz való közelsége pedig 3-4 diák elszállásolását tette lehetővé, ami jelentősen hozzájárult a ház fenntartásának költségeihez. A rövid ideig tartó fellendülést követő csapások azonban súlyosan megrendítették a család anyagi helyzetét. Búsbak nővére és apja másfél évig tartó betegsége következtében a család teljesen felélte az összegyűjtött kis vagyont, sőt adósságba is keveredett. Apja, hogy hitelezőjét kifizesse elcserélte a fő utcai házat egy mellékutcai kisebb lakra. Hiába folytatta mesterségét itt is, „akármibe fogott, azt többé áldás nem kísérte, ... többé zöldágra vergődni nem bírt, napról napra hanyatlott erőben egészségségben és polgári állásában.”

Megrendült anyagi helyzetükben súlyos teherként nehezedett apja vállára ez eddig pénzen megváltott vagy napszámossal végeztetett földesúri szolgáltatások, közmunkák teljesítése. A robot, a megyei, községi és egyházi közmunkák okozta munkakiesés miatt elvesztette megrendelőit, így a kereseti lehetőségtől is elesett. Egy zsidó házalóval társulva faluzni járt, de mivel családja fenntartását ez sem biztosította, elszegődött az egyik gyönki olajmalomba heti munkásnak. Szülei nyomorúságos helyzetük ellenére elhatározták, hogy „bármily megerőltetésükbe kerül is”, fiukat iskoláztatják, hogy felmentsék „a rabszolga bilincsektől mely életüket átokként nehezíti, hogy valamely tisztességes életpályára segítve lehetőleg támogatója legyen a családnak.” A gimnáziumba magyar elemi iskolából került be, mert apja a német iskolából kivette, mivel a tanítómester verte őt. A magyar társalgást és írást magyarul és németül egyaránt jól fogalmazó és író apjával gyakorolta, aki inkább a magyar nyelvel rokonszenvezett.

Ádám 1823 és 1829 között a gimnázium 6 osztályát végezte el. Az éves iskoláztatási költsége nem került ruházatával együtt 30 váltóforintra, mégis tankönyveire csak jóval a tanévkezdés után tudott anyja pénzt keríteni.

A továbbtanulásra már végképp semmi pénz nem jutott, pedig a fiú mindig az első között volt az osztályban, különösen a latin nyelv ismeretében tűnt ki: könyv nélkül tudta Cornelius Nepost, csak a vizsgán került „mint az úrbéres fia a pap-nótárius és nemesifjak” után. Akkor is csak „rang-nepotismus és részrehajlás” orozta el tőle az első helyeket, de a 30 tanuló közt negyediknél lejjebb soha nem került, mert tanára meg volt győződve, hogy szorgalma, képzettsége, erkölcsi magaviselete alapján ő érdemelte volna az első helyet, ezért mindenképp eminenciát kapott. A református templomban tartott vizsgákra elkísérte édesanyja, aki büszkén hallgatta a censor Ádámot bátor, talpraesett feleleteiért dicsérő szavait.

Az 1829/1830. gimnáziumi tanév már nem találta Ádámot a padok között. A fiú egyelőre szőlőpásztorként várta sorsa alakulását. Szülei azon tanakodtak, milyen biztonságos életpályára segíthetnék fiukat. Tanító, mesterember vagy kereskedő legyen? Legszívesebben tanítónak adták volna, mert gimnáziumi végzettsége arra már képesítette, de a környéken preceptor/segédtanító/ állás nem akadt. Arról, hogy mesterembert faragjanak belőle, lemondtak, hiszen látták apja nehéz sorsát. A 13 éves Ádámnak a kereskedői pálya tetszett, mivel látta „mi jódolga van egy kereskedőnek, ott ül boltjában, tele van az üzlete, mindene van, ehetik, ihatik s nem dolgozik, ha kérnek valamit, kiadja és ismét leül...” Felvilágosították, a kereskedői pályán is tanulni kell, az önállóvá váláshoz pedig igen sok pénzre van szükség. Ha már tanulni kell, ő inkább papnak ment volna, elvégre a gimnáziumot folytatva az egyházi pálya elérhetővé vált volna számára. Tanárai kiálltak mellette „mert kár volna a fiút tovább nem taníttatni ebből jeles ember válhatnék”, anyagi támogatás és pártfogó híján mégis abba kellett hagynia tanulmányait.

1829. október vége táján váratlanul kopogtatott be hozzájuk a szerencse. Nagybátyja, Schleining János jegyző hívatta anyját, hogy jó híre van: egy várapalotai kereskedő tanulót keres. Egy hónap múlva már Czóbel János, jónevű várapalotai kereskedő vas-fűszer-vegyszerkereskedésében ismerkedett a mesterség megannyi feladatával.

Tanulói évek — (Vár)Palota, a második haza

„II^{dik} szakasz 1829 november (19)22^{ől} 1836^{dik} húsvétig”

A kereskedői pálya kezdete az elképzelt könnyű élet helyett igen nehéznek bizonyult, a tanonc sűrű napi teendői különösen az első hetek, hónapok alatt kemény megterhelést jelentettek Ádám számára. Szomorúan látta, hogy apja igazat mondott elutazása előtti erkölcsi eligazításában, hogy neki a házban mindenki, még a seprű is parancsol. Reggeli előtt is jócskán akadt dolga: az 5 órai ébresztő utáni boltnyitás 6-kor, utána a pékhez menni zsemléért, majd a bolt ki-seprése és a szemétkerület szög, papír, pénz kiválogatása, aztán kézi porolóval az áru leporolása és mindeközben a vevők kiszolgálása. A reggelire adott száraz kenyér után jutott egy kis idő – vevő híján – a bolt ajtajából való nézelődésre. Mint falusi gyermekre szokatlan, s feltűnő benyomást tettek rá az előtte feltáruló ismeretlen, széles utcák és házak, a gróf Zichy Miklós féle fekete falú két toronnyal felmagasuló vár. Ámuldozásából a kereskedő feleségének rendreutasító szavai riasztották fel, miszerint a boltos legénynek a boltban a helye, tétlenül itt sohasem szabad állni, fogja tehát a porlót és porolgasson. Ezzel folytatódott a lefekvésig tartó véghosszat nem érő munka, amit csak az ebéd és a vacsora szakított meg. Gyakori elfoglaltságot jelentett a só eladásra való előkészítése: sőtörés, őrlés, fiókokban való elhelyezés, és mindennapos tevékenység volt a zárás utáni ruha-, csizma- és cipőtisztogatás is. „Így folyt a napi-rend egymás után, megállni sohasem volt szabad; hanem folyvást dolgot keresni.” Emellett napközben folyt a bolttal, raktárakkal, pincével, padlással való ismerkedés, hogy a kifogyott készletek pótlásával ezentúl önállóan boldoguljon.

— Az állandó elfoglaltságnak annyi előnye volt, hogy az idő észrevétlenül elsurrant felette, de sokáig visszasírta még a pajtásaival Gyöngön eltöltött gondtalan diákeveket, amikor még mulatságra is jutott idő.

Az első hónapok, hetek nehézségeit tovább fokozta a korán beköszöntött rendkívül hideg, kemény tél. „Többször olyan rossz idők jártak, hogy akinek csak múlhatlan szüksége nem volt, ki nem bűjt a szobából. Fennakadt minduntalan az országúti közlekedés, egész télen át megyeileg kirendelt úrbéreseket lapátolták az országútról a havat; mégis megtörtént, hogy a Veszprémből Palotáig jövő posta legény lovastól együtt a hófúvatóban megfagyva találtatott. Peremartonban az ordinánt huszár lovastól fagyott meg a 3/4 órai út közben. Palotán az ürgevárosnak nevezett utca több napig annyira behavaztatott, hogy a megfagyott hó és házak tetején jártak.”

Ráadásul mindennapi teendői is szaporodtak: az esti kapuzárás is az ő feladata lett. A nagy hidegben nyitáskor és záráskor is fel kellett vágni a megfagyott havat. A percek alatt tartó fáradságos művelet után pedig gémberedett tagokkal bemenni a jéghideg, félig nyitott, szűk boltba, ahol ki-bejárt a hideg bakonyi szél, deákos ruhájában, nyáriás, rossz csizmájában majd megvette az isten hidege. Mindez annyira elkedvetlenítette, hogy legszívesebben hazaszökött volna, ha nem félt volna a hidegtől.

Az 1829. évi kemény tél tartogatott még egy kellemetlen esetet számára. Karácsony másnapján reggel a tomboló hóvihárban is el kellett mennie a pékhez zsemléért, amikor haza felé tartva a feltámadt szélvihar lekapta kezéről a zsemlékosarat és elsodorta ruhájával és sapkájával együtt. A kosár és ruházata keresésére indult fiú talán meg is fagyott volna a $-30\text{ }^{\circ}\text{C}$ hidegben, ha egy véletlenül arra járó huszár főhadnagy nem küldi haza, hogy ő megkeresi a kosarat, ruháját és elviszi azt Czöbélkéhez. A hosszú, 1830 április végéig tartó kemény tél miatt, amelyre nézve „a Veszprém megyében kebeleztet Rátót községről olyan adoma keletkezett, hogy a vármegyéhez folyamodtak, hogy ezen telet egynek el nem fogadják; hanem eszközölje ki, hogy kettőbe számíttassék”, csak május havában indult meg a szokásos vásározás. Ezt megelőzően fel kellett tölteni a készleteket és a megérkezett szerszámokat: ástót, kapát, kaszát, sarlót a padlásra felcipelni. Kora tavasztól késő őszig a megszokott útvonalat járta be kereste fel főnöke a búcsúkat, országos vásárokat.

A kereskedő tanulóknak fel kellett vértéznie magát a vásárra való felkészítés műveleteinek ismeretével is. El kellett sajátítania, hogyan kell a rongyokba göngyölt s ládába csomagolt sorszámokat, a serpenyős kosarat biztonságosan elhelyezni a kocsin, mert ezek szabályozzák a többi holmi rakodását. Hogyan kell a kocsit legyékényezni, hogy a beázást elkerüljék. Végül következett a 2 napot is igénybe vevő vásári előkészületek utolsó feladata, a sátorfák felrakása a kocsi jobb és bal oldalába. Amint elkészültek, már indultak is aszerint, hogy a vásárhelyre időben érjenek, néha kora reggel vagy késő este is. A segédek a hátsó nagy ládán, a tanuló a kocsisal az első kisebb ládán foglaltak helyet. Az utazást még a ládákra terített ponyvák, pokrócok sem tették kellemessé, sebesebb hajtás esetén a kocsis ülés majd ki rázta Ádám lelkét, sőt mindkét oldala bedagadt. Az állomások, ahol etetni kellett, már ki voltak jelölve. A közbeeső csárdákban a debreceni szőrtarisznyában magukkal vitt sonkát, kenyeret ették, közös kula-csukba 4 váltó krajcáros bort mérettek. A vásárhelyre érve elfoglalták kijelölt helyüket és már ki sem tudtak rakodni, máris megrohanta a vevők hada sátrukat. „Mert noha járt ugyan azon vásárokon sok más vásáros is Veszprém, Ürög /Ireg/, Simontornya, Kaposvár, sőt számos kovács is felkapta a szálvas, kapa, kaszával való kereskedést úgy hogy két hosszú sora képződött a vásárosoknak; de a palotai vásáru volt mindenütt a lekeresettebb.”

A szaküzletek között a vaskereskedés igényelte a legtöbb tanulmányt. A gyakorlati dolgokban való jártasság megszerzése után a hosszú téli estéken az üzlet elméleti rejtelmeibe nyert bevezetést mestere, a főnök öccse által. Czöbél Dániel a jónévű pesti Sebastiani cégtől 1830 ta-

vaszán tért vissza Palotára, hogy bátyja betegsége miatt átvegye az üzlet irányítását. Legfontosabb volt az ún. jegykönyv ismerete, amely a stíriai vaseszközök kötéseit és jegyeit tartalmazta. Ilyen könyvet csak Grazban vagy Waidhofenben lehetett beszerezni 5 ezüst forintért. Aki ezt nem ismerte, nem tudott ilyen eszközöket rendelni. Emellett el kellett sajátítania a könyvvitelt is. Ekkor még kereskedelmi iskolák nem voltak vidéken, Pesten is csak egy magániskola működött, így a tanuló elméleti tanítása általában az első segéd feladata volt.

A kereskedő mesterség fogásaiba lassanként beletanuló Ádám a kezdeti elkedvetlenedés után úgy tűnt végre megtalálja a helyét Palotán. A cselédszobából a segédszobába költöztették, régi sérelmét szüntette meg ezáltal. /A főnök hálószobájából az ablakuk alá vezető jelző csengő gyakran riasztotta fel hajnalban őket legmélyebb álmukból, mert a tavaszi és nyári munkák idején már 4 óra előtt a mezőre és a szőlőbe siető munkásnép addig dörömbölt, csengetett pálinkájáért, míg a boltot ki nem nyitották./ Szerencsésen túlélte az 1831. évi kolerajárványt, amely főnöke családját sem kímélte, sógora esett áldozatul. Bár a házaknál beteg nem volt, a „rémítő és borzasztó érzést okozott első héten a három templom összes harangjai egész nap folyvást és szünet nélkül zúgtak és midőn egymás után egy sorban 20 koporsót kísérték a temetőben.”

Az őket is fenyegető veszélyt, hiszen a boltban mindenféle vevőkkel érintkeztek megelőzte azonban főnöke anyja gondoskodása, aki a fémpénzek átvétele után azonnal kezét mosatott velük ecetes vízben.

A látszólagos belenyugvás ellenére gyakran elővette a lidércnyomások aggodalom: miért kínozza testét ennyi dologgal, erejét meghaladó fáradozással, mikor neki semmi kilátása, se reménye, hogy valaha önálló kereskedő lehessen. A mélypont tanulói éveinek mintegy a felénél következett be, a rá mért túlterhelés kiálthatatlanná vált, ezért Veszprémbe szökött, hogy ott próbáljon szerencsét. Egy volt gimnáziumi osztálytársa be is ajánlotta egy ottani vaskereskedőnél. Másnap reggel meg kezdte a munkát, de lelkiismerete visszavitte Palotára. Főnöke megbocsátott neki, de úgy látta, hogy a fiút csak a szülői szigor terelheti vissza a helyes útra, ezért odahívatta őket Palotára. Ádámnak már az is nagyon bántotta a lelkiismeretét, hogy szüleinek gyalogszerrel kellett a hosszú utat megtenniük. Hát még azt hallaniuk, hogy baj van fiukkal, nem állja meg a helyét. Hiába kérték, hogy legyen szófogadó és engedelmes, mielőtt Czöbel János atyai gondjaira bízták? Anyja könyörgött neki, apja pedig szigorúan megróttta és kijelentette, ha szégyent vall, ő nem fogadja vissza, szedheti a sátorfáját és mehet ahova akar. A szülői dörögdelmek és a mélységes mély szégyenérzet, amihez még a cselédek gúnyos pusmogása is hozzájárult, hatásosnak bizonyultak. „Miután beláttam és meggyőződtem, hogy nincsen menekvés, más pályára nem léphetek, habár gyakran elbúsított a gondolat, hogyha csakugyan fel szabadulok, önállóvá saját erőmből sohasem lehetek, hát teljes életemben szolgálai alárendeltségre legyek kárhoztatva? De ismét megnyugodtam, dologba – ökörként a járomba – szoktam, a megszokás természetemmé vált.”

A tanuló évek alatt azért jutott még a kisebb-nagyobb „viszontagságokból”. Az egyik őszi napon terménnyel teli zsákokat cipelő fiú leesett a padlásra vezető magas és meredek lépcsőről, de nem esett komolyabb baja. Egy másik alkalommal a pincében 5 akó ecetet kellett lehúznia és fertállyal áttöltögetni egy másik hordóba. Amint a hordó előtt levő kétlépcsős állványra lépett, hogy a „nagy tőtikén” belezúdítsa azt a hordóba, a fertállyal együtt hanyattesett. Az beleütődött egy vitriolos kökorsóba, eltörte azt és a 25 font vitriol szétfolyna fojtó kénegőzzel árasztotta el a pincét. Ruhája, csizmája összeégett, de sikerült kimenekülnie, és Dániellel együtt, hamuval takarva be a felületet, megszabadították a boltot a nagy veszedelemtől, mert számos más égő anyagot, szeszt tároltak a pincében. Szerencsére főnökéék nem voltak otthon, így nem

tudtak a veszélyes esetről. A kár 4-5 Ft-ra rúghatott, de őt nem okolhatták volna, mert a két erős embernek is elegendő munkát később elvégezte.

A vásárok közben is megesett egy-egy baleset. Egyszer a tabi vásáron rosszul álltak oda a kijelölt sátorhelyre, és a megrakott nehéz szekér helyretolása közben könyöke bekerült a kerékküllő közé. Kificamodott és erősen bedagadt karját ez alkalommal már orvosnak kellett helyretennie, de a fájdalomtól még így is hetekig szenvedett.

A szekérrel és az orvosokkal máskor is meggyűlt a baja. 1833 júliusában a siófoki búcsúvásárról hazafelé tartva a 16 mázsával megrakott szekér kereke keresztülment a jobb lábán. Hirtelen a az egyik lónak leesett a gyeplőszára és ő szállt le az istráng közé, hogy felvegye azt, de a hámfa ellökte és megtörtént a baleset. A kocsis látva a bajt megállt, nehogy a hátsó kerék is elkapja, de így is a segédek tették fel a kocsira. Szerencsére a lába belenyomódott a vastag homokba és a frissen vasalt szekérkerék hegyes sínszege a csont melletti húst találta el. Ádámnak annyira bedagadt a lába, hogy leszállni sem tudott, otthon úgy vették le a kocsiról, csizmáját késsel kellett lefejtetni. Egy palotai kirurgus kezelte, de sikertelenül, mert már vadhús is nőtt a seben. Az orvos által javasolt amputálás, hogy az üszkösödést, vérmérgezést megelőzze, annyira felháborította őt, hogy kérte, „többé látogatásával maradjon el”. Főnökét pedig arra kérte, hogy vitesse őt haza és felgyógyulásáig adjon szabadságot. Gyölkön édesanyja gondos ápolása és tapasztalt gyógymódja 12 nap alatt talpra állította, visszatérhetett palotára. „A tanulság ebből, hogy a tudatlan orvos csak kárára és terhére van az emberiségnek, kiszámíthatatlan, hány embert áldoznak fel könnyelmű experimentációjukkal...”

A XIX. század első és második negyedében Somogy vármegyében napirenden volt az útonállás és a rablás. Ők sokat jártak a somogyi vásárokra és rengeteget utaztak erdőkön, pusztákon egyik vásárról a másikra sokszor jelentős bevétellel, de útjukat nem állták betyárok. Ő maga egyszer közelről is látott betyárokat. A toponári csárdába szállva főnöke őt küldte borért, amikor megtudta, hogy odabenn vagy 12 zsvány mulat. „Borzasztó látvány tárult fel előttem, két hosszú tölgyfa asztal környezve 4 lócéval és elfoglalva körülülte vagy 12 szűrös kondás bal-tája mindenkinek előtte az asztal táblába vágva az asztal tele rakva boros palackokkal, mindenik makrapipából eregeti a bodor füstöt, isznak és káromkodnak.” Bár másnap igen jó vásárt csináltak, főnöke megfogadta, Toponásra nem megy többet vásárba.

A kemény megpróbáltatások által megedződött fiú negyedik tanuló évében az üzlet minden szakában segédi képességet ért el, főnöke bizalma egyre nőtt iránta. Többször küldte a kocssal őt Révkomáromba deszkáért, és faanyagért, többször vitte magával a pesti vásárokra. Igaz, hogy főnökei megkedvelték az üzlet csinját-bínját kitanuló Ádámot, a felszabadításra azonban még jó két évet várni kellett.

Addig is igyekezett gondolatait másfelé terelni és megadással túrni sorsát, mintha már ő e családhoz lenne láncolva. Kereskedői képességeinek önálló bizonyítására 1835 májusában nyílt lehetőség. Főnöke és öccse a szekszárdi vásárra utaztak sürgős ügyben, ezért őt bízták meg a Mezőkomáromban ugyanakkor tartott országos vásáron való megjelenéssel. „E nagyszerű megbízatásnak büszke önérzettel vágytam megfelelni, midőn alkalmat adtak, hogy ilyen gondot ügyességet és képességet igénylő munkát önállóan teljesítsek.”

A kijelölt időpontra, viszontagságos útja ellenére Ádám megjelent a vásárban. A feladat pontos és szakszerű teljesítéséért nem győzték főnökei dicsérni. Czóbelné, aki a vásári előkészületek szemtanúja volt, a gyors és mesteri csomagolást és rakodást, főnökei pedig a vásári sá-

tor helyes elrendezését emelték ki. Mennyire elámultak, amikor megtudták, hogy útközben milyen nehézségek árán sikerült időben a vásárba érnie. A kocsis farkasvaksága miatt neki kellett a szakadó eső által feláztatott csúszós országúton az emelkedőkre irányítania a szekeret, sőt egy ízben még felvontatnia is. Főnökei maguk között elismerően nyugtázták Ádám segédekét megsegényítő képességeit, de azért még kitelt a 6. tanulói esztendő is. „Ezek után bizalmasabbak lettek irántam, az előtti cselédrangsorozatból mintegy magukhoz látszódtak emelni, ami nekem kimondhatatlanul jólesett, jobban kezdtem magamat érezni, hiszen régen meg volt már bennem a képesség úgy elméleti, mint gyakorlati minőségben, bármely segéddel mérkőzhettem volna, – még e nyarat is eltöltöttem mint tanuló.” Az ifjúkori éveit taposó Ádám 1835 őszének egy nevezetes vasárnapján érte el kereskedői pályája első határkövét. Főnöke ekkor avatta ünnepélyesen segéddé a család tagjainak jelenlétében. Beszédében azzal indokolta a hosszú 6 évet, hogy az első években igen nehéz volt a felfogása meg alacsony termete miatt segédi tekintélye nem lett volna. Az üzlet minden ágazatában elérte a megfelelő képesítést, ezért a segédi vizsga alól is felmentette. Következett még egy kis erkölcsi tanítás a jó segéd magaviseletéről, majd a főnök felesége egy fekete színű finom egész öltönyt és vászonneműt nyújtott át neki. Aztán asztalhoz ültek, hogy elköltse az avatási ebédet és áldomást igyanak Ádám felszabadulására.

A vándorlás évei

„III. szakasz 1835-1844-ig segédi életem”

A felszabadult ifjú, aki mint segéd egyelőre Czóbeléknél maradt, amíg főnöke megfelelő „conditót” nem talál számára, türelmetlenül várta, hogy másutt is tapasztalatot szerezzen, más távolabbi vidékeket, embereket, szokásokat és üzletet lásson. Szabadidejéből most már szórakozásra, bálókba és társaságba járásra is futotta, de ez még mindig nem kötötte le eléggé. Az idő hasznos eltöltésére és unalmat gerjesztő gondjai elűzésére elhatározta, hogy írása tökéletesítése céljából lemásolja a vasüzeti jegykönyvet. Büszkeséggel töltötte el a hosszan tartó másolás eredménye: az önmagában eddig soha nem tapasztalt kitartás és nemulatsósorban egy a szakmában múlhatatlanul szükséges és hasznos könyv megszerzése.

A következő év tavaszán nyílt meg előtte a világ, elhagyva Palotát, ahol 6 évig rakta le jövője alapját, megkezdte vándorlásait és a főnöke által Esztergomban szerzett állás lett első állomása. A csinosan fekvő, de bigott pápista város és a bigott pápista vaskereskedő, a magas, szikár tubákos svábember, Gremsperger Ferenc segédekkel szembeni bizalmatlansága, mert egyszer megkárosították, nem nyerte el tetszését. Elhatározta, amint teheti más hely után tudakozódik. A boltban a fő helyen lógott Szűz Mária képe előtt mécs volt, amit minden szombaton meggyújtottak és odajárultak imádkozni. Minden böjtös napot megböjtöltek, főnökük szerda és pénteki napokon személyesen hozta a halpiacról. Elégedetlen volt fojtó gőzös légtől bűzös szállításával is. Ez a könyhából nyílt, amit este baromfiak foglaltak el, ezért volt bűzös a levegő. De még ennél is jobban megdöbbenette, hogy hajnalban a főnökét látja libát tömni, de hát „ez is új tapasztalat”.

A boltban nem volt valami nagy forgalma, pedig mindennel bőven el volt látva. Esztergom két heti vására hozott jelentősebb bevételt. Ezenkívül országos vásárokat is jártak: Tata, Pest, Érsekújvár, Nagysalló, Párkány voltak főbb helyeik. Jelentős jövedelme származott Gremsper-

gernek szőlőiből, ahol díszes préházak álltak, boltozott tágas pincéi tele voltak borral telt hordókkal. Több akó aszúbora is volt, valóságos tokaji, amit akójával 100 Ft-ért adott el. Esztergom határán sok szőlő volt, a lakosság nagy része abból élt, így nagy riadalmat okozott a városban 1836. június 10-én leesett térdei erő hó, ami azonban semmi kárt nem okozott, sőt jó termés lett mindenből.

Hat hónap után búcsút mondott Esztergomnak és a szeptember már Léván találta, Heissenberger József vas-fűszer-vegyeskereskedésében. Itt a lakosság sokkal barátságosabb, három féle felekezet van, elevenebben lüktet az élet. Boltjuk forgalma sokkal elevenebb volt, mint az esztergomi, a város heti- és országos vásárai igen látogatottak voltak.

Heissenberger vállalkozó szellemű, világot látott kereskedő volt, boltja mellett lutri-gyűjtést is végzett, valamint a hermaneci papírgyár részére rongygyűjtést vállalat. Főnöke egy gyógyszerész, egy kékfestő és egy mézeskalácsos mesterember társaságában fogadott kocsi-val utazott Triesztbe és Velencébe. Főnöke neki is hozott ajándékot, egy mellényre való világos sárga kelmét. Léván segédi és társadalmi viszonyaival tökéletesen elégedett volt. ismerősöket, barátokat szerzett, nyáron a fiatalással együtt a közeli szőlőhegyen mulatták az időt, farsang idején pedig a nagy vendéglőben reggelig ropták a táncot. Léván került szorosabb ismeretség-be Káldy huszár főhadnaggyal, akit tanuló korában a Czóbel háznál ismert meg. Ő továbbra is tartotta velük a kapcsolatot. Tőle értesült az ifjú Búsbak arról, hogy sűrűn emlegetik Palotán. Azt híven, hogy hazavárják, felmondván, két szék között majd a pad alá esett. Idejében elküldött ajánlkozó levelei közül Érsekújvárról kapott igenlő választ, két éves lévai tartózkodás után 1838 szeptemberében Farkas Pál vas-fűszerüzletébe lépett be segédnek.

Érsekújvár primási uradalom, tisztán katolikus, mintegy ötezres lélekszámú város volt, gyönyörű fekvéssel és vidékkel. Igen derék szép nép lakta a várost és vidékét is. Szebbnél szebb kereskedelmi üzletei, köztük a nagy nírnevű, jó forgalmú Collegner divatáru üzlet és Kapisztory gazdagon ellátott vásár üzlete. Farkas Pál boltja az emeletes városháza alatt, szép helyiségben volt, de készlete igen hiányos volt mindkét szakból. Karácsony közeledtével segéd-társával ajánlották főnöküknek, hogy a pesti novemberi Lipót vásáron be kellene szerezni az ünnep legkeresettebb cikkei: egy-két kila mákot, néhány hordó mézet és fűszernemüket. A pesti vásárokat már tanulói évei alatt alaposan megismerő Búsbakot bízta meg a beszerzéssel. Azt már tanuló korában hallotta, hogy a fővárosban a vidéki városok nappal is ki voltak téve a támadásnak, és a zsebmetszők prédájának, de hamiskártyásokról eddig nem tudott. Utóbbit a saját bőrén kellett megtapasztalnia. A Lipótvárosban tartott mézvásárra indulva egy tisztessé- gesen öltözött úrnak látszó egyén a Zrínyi kávéházba csalta, hogy vigyen el néhány könyvet az érsekújvári papnak, ahol hamiskártyások kelepcéjébe került. A nyerés viszketeg vágya, mert előbb kisebb összegeket hagytak nyernie, majdnem a ruhára szánt pénzébe került. Elvesztett 25 forintját így is csak négyórás küzdelem után a városházával való fenyegetés hatására sikerült visszaszereznie. Könnyelműsége miatti szégyenérzete nagyobb volt a veszteség miatt érzett félelménél, mert ha ez kitudódott volna könnyen elveszhetett volna minden, hitel, bizalom. Tanulságos Zrínyi kávéházbeli kártyajátékával ezért nem is dicsekedett soha. Az elvesztegetett félnap miatt terve csaknem dugába dőlt, már sötétedett mire a mézvásárra kiért, de még sikerült 4 hordó mézet megvennie. Másnap korán kiment a vásárra és megvette a még szükséges árut, majd gondoskodott hazaszállításukról.

Főnöke a saját házában is nyitott egy kis boltot, és ezt rábízta Búsbakra. Ebben viszont alig volt áru, „és semmiből nem lehetvén valami”, igen csekély forgalma volt. Búsbak, aki hoz- zászkodott, hogy az üzletben a vevők egymásnak adják a kilincset, újabb munkahely után nézett.

1839 március elején már ismét Léván volt, ahol az igen jó hírben álló, gazdagon ellátott Waiger céghez lépett be, az ott dolgozó ismerős segédtsárra támogatásával. A herceg Eszterházy birtok egyik házában levő különálló vas- és fűszerüzlet gazdagon el volt látva áruval. Nagy raktárai, ódonszerű berendezése, ahol a fűszert többnyire gömbölyű fadobozokban tartották, igen megnyerte Búsbak tetszését. Léván „meg voltam elégedve sorsommal, jól találtam magamat az üzletben, a lakásunkon, a társadalmunkban, éltem mint madár a levegőben.”

A Káldy huszár főhadnagy útján Várpalotáról érkezett biztató hírek, hogy várják Czóbelék, rövidre szabták második lévai tartózkodásának idejét. Fájó szívvel hagyta ott jó főnökét s szívélyes családját, segédtsárrát és sok jó ismerőst. „Minden törekvésem oda irányult, hogy főnökeim s családjá bizalmát megérdemljem, és azt teljes mértékben bírtam is, ideszámítva még azon családias élményeket, melyek több tisztességes előkelő házaknál otlétemet mintegy meghonosíták. Fájó érzést keltett bennem a gondolat, ha ezen őszintén lekötelező becsületes jólelkű népet valamikor elhagyni lennék kénytelen, és mégis jó vagy rossz démonom folyvást kísértve üldözvén, jövöm kétes partjai között hanyattatva, nem voltam képes szilárd alapra állva biztató enyelgéseit visszautasítani.”

Szeptember közepén, tehát majd 4 évi távolléte után tért vissza Palotára, hogy a vándorévei alatt szerzett tapasztalatai „otthon” most éppen üzletük új helyre költöztetésével bizonyítsa. Az új helyiségbe átszállított áruk kicsomagolása után minden egyes tárgyat a megfelelő helyre rakott. „Ezen rendezésnek kereskedői szakszerűség szerint kell történni, és ezen szakszerű elrendezésből ismeri fel a tanult kereskedő, hacsak végigtekint az üzleten: valjon helyesen berendezett-e? tanult szakkereskedő műve-e?” A gyors és helyesen végzett munka nyomán kialakult rend főnökeit is nagy megelégedéssel töltötte el, és végre ők, segédek is kényelmesebben dolgozhattak a tágas helyen. A vevők is jobb kedvvel jöttek a kényelmes, csillogó szép helyiségbe, a forgalom is emelkedett. Az üzletben volt dolog folyvást, vasárnaponként felváltva dolgoztak Czóbel Dániellel. Szórakozás tekintetében „Palota igen szegény fészkek volt, az ember nem tudott hova kirándulni.” Néha ki-kimentek a péti erdőben található fürdőhelyre, ahová a rossz úton és a forró napon majd egy órási gyalogtúra árán lehetett kijutni. Novemberben pár napra Gyönkre utazott, hogy 10 év óta nem látott édesanyját és rokonait meglátogassa. A hosszú évek mozzanatainak végehosszat nem érő felidézése előbb a családban, majd másnap a rokonság köreiben, nagybátyja Schleining János asztalánál folytatódott. Anyja fia érkezését kihíresztelte a rokonok között, akik „kíváncsiak voltak, hogy mivé fejlődött 10 évi távolléte alatt az e földből alig kilátszó görce? akiről azt tartották, hogy sohasem válik belőle valamire való férfiú, és midőn megláttak, nem akarták elhinni, hogy csakugyan én volnék, akit ezelőtt 10 évvel pokrócba pólálva szállított el a palotai Czóbel úr.” Este a fiatalság meghívta táncestélyre a nagy vendéglőbe, ahol sorba vitte táncba a lányokat, akik dicsérték őt, hogy milyen jól mulattak. A tánc Búsbak egyik kedvenc szórakozása volt, vándorlásának állomáshelyein, főleg Léván egész jól elsajátította a táncleléseket. Palotán ő tanította Czóbel fogadott lányát, a kis öccsét és barátnőit, akit neki szántak, francia négyesre és más táncokra. A farsang idején tartott táncestélyekből derekasán ki szokta venni a részét, kimerülésig táncolt, nemegyszer forgatta ki akkor még „helyre menyecske” főnökneáját.

Gyönki kiruccanása után ismét a munka megszokott napirendje következett. Az év végén, amikor az üzleti forgalom a leglassúbb, következett a leltározás, amit a kereskedőnek évenként kell végrehajtani, hogy tudja, „mennyire gyarapodott vagy hanyatlott, van-e és mennyi a vagyon?”

Tavasszal megélnéült az üzleti tevékenység, folyt az érkezett mezeti munkákhoz szükséges szerszámok vásárra való előkészítése, hogy a József nap körüli vásárookra készen álljanak.

Rendben mentek Búsbak dolgai, főnökei meg voltak vele elégedve. A hónapok múlásával azonban egyre éledt benne a vágy, hogy folytassa vándorútját, még több tapasztalatot szerezve tovább egyengesse jövőjének útjait.

1840. május 2-án belépett a pesti Koller vasnagykereskedéshez, ahol mint harmadik segéd a raktári teendőket látta el. Az üzletben levő két raktár és az udvaron álló öntvényraktár valamint az udvari 3 raktár kezelése tartozott hozzá. Az üzlet nagyszerű volt és bőven el volt látva minden vas- acél- réz- horgany- és bádogárukkal. A cégtulajdonos, Koller Ignác magyar nemesi címet szerzett, de magyarul sohasem beszélt. Annýira német volt, hogy még a magyar dohányt sem használta, hanem az osztrák Dreikönig kockadohányt szívta. A bolt háttérében volt üvegfalazatú irodája, de ő többnyire az áruasztal mögött ült és írt. Háta mögött a szerszámállványon állt 6 rövidszárú tajt makrapipája, amelyek mindig töltve készen álltak, mivel egyiket a másik után szívta. A mindenes egyik legsürgősebb feladata volt a pipák tisztítására, töltése és sorba állítása.

Szállása a segédszobában volt, amelynek poloskától vereslő fala és a svábbogaraktól hemzseő konyha igen sok álmatlan éjszakát hozott az emberibb körülményekhez szokott Búsbaknak. A reggeli körülményei tanuló évei kezdetére emlékeztették. 8 óra után a segédszemélyzet kapott egy egész kenyert, és ebből mindenki leszelt egy-egy nagy karajt, aztán ott sorban állva falatoztak, mint a szegény napszámosok. A köménymagos kenyeret, a megszokott kávé helyett innivalónak egy bögre émelygős kútvizet igen nehéz volt megszoknia. „Az ebédek meglehetősek voltak, hanem undorított a gondolat, hogy svábbogár eshetett bele.”

Általánosan elismert tény volt, hogy a vaskereskedő segédek, kivált Budapesten több házban a legközönségesebb cselédhez hasonló bánásban részesültek, pl. Sebastiani a segédet füttyel hívta mint a kutyát. A Koller nagykereskedés kegyetlen híre is, ahová való belépésétől Búsbakot Czóbelék igyekeztek mindenáron lebeszélni, kezdett beigazolódni. Nem kellett sokáig várnia a főnökkel való első afférja sem.

Rendes üzleti napokon a kisebb eladásokat meggyőzte az első segéd, a többi személyzet az 1838. évi árvíz által elrozsdásított tárgyakat vagy az udvaron álló rozsdás öntöttvaskályhákat tisztította. Búsbak, a rozsdakefélés közben rágyújtott rövidszárú pipájára. Ezt látva főnöke rendreutasította őt: hol látott segédet az üzletben pipázni. Búsbak szerint ő nem az üzletben, hanem a napszámos kamrában van. Aztán meg azért pipázik, hogy elnyomja a felverődő rozsdát, és szívta tovább pipáját, mire Koller gunyoros röhögéssel távozott. Másik alkalommal Koller egy molnár ismerősével a raktárba ment abroncsvasért, de ehhez segítségre lett volna szüksége, ezért bekiáltott az éppen csizmapatkókat tisztogató személyzetnek, hogy vevő érkezett. Megismételve a hívást még mindig nem jött senki, erre dühösen Búsbakot szólította. Búsbak természetesen enélkül is tudta, hogy mint raktárnok őt illeti a hívás, de amíg főnöke nevében nem szólította, nem jött elő. Megint másszor Koller a Felső-Stíriából érkezett 200 q vas-áru Dunaparttól való hazaszállításával bízta meg, de kikötötte, hogy a fuvarosoknak 2 krajcárnál többet nem adhat mázsájáért. Ennyiért pedig a fősvény Koller nevét jól ismerő fuvarosok szóba sem álltak vele. Búsbak végül nagy nehezen 3 krajcárban megállapodott velük. Főnökének már az sem tetszett, hogy a fuvardíj nem az ő utasítása szerint alakult, a különbözetet most az egyszer még dühösen kifizette Búsbaknak. Mint ahogyan tajtékzott a dühtől a szállítmány lerakodásánál, amikor Búsbak a 6-8 mázsás Meizner féle fiókos kályhákat tartalmazó rekeszek behordásához a korcsolyát hozatta elő, nehogy elejtse és kár érje őket, mert Koller szerint elegen voltak ehhez.

Vasárnaponként a hiányok összegyűjtése és a meglévő készlet felmérését végezték, amelyből a főnök összeállította a rendeléseket. A levélmásolást nagy kinnal járt, mert Kollernek olyan olvashatatlan rossz írása volt, hogy a címzettek nem ritkán újabb olvasható leírást kértek a tételekről. Búsbak már vagy negyedik vasárnapját töltötte újhelyén, amikor délelőtti szabadságot kért, hogy templomba menjen. A katolikus Koller azonban rámondult, hogy akkor menjen, mikor ő, a fél 12-es misére. Az evangélikus Búsbak ezt mintegy meg sem hallva letette kötényét és elment a templomba.

Koller szigorúan őrködött a bolti bevétel felett. megkövetelte, az ellenőrzésre szolgáló comptant könyv pontos vezetését: az eladott tárgyak minőségének, mennyiségének súlyának és árának bejegyzését. Aki ezt elfelejtette vagy azonnal nem teljesítette, azt a főnök földig lehordta. „Jaj volt mindnyájunknak este a cassa felszámolásánál, ha egy krajtzárig nem egyezett, ha több volt a pénz, hátha még kevesebb lett volna? Ott vetköztetett volna le mindnyájunkat.”

A 6 hét próbaidő letelte után Búsbak bement főnökéhez, az elégedett-e vele, és határozza meg évi fizetését. Koller hosszas beszédben szólt igyekezetéről, ügyességéről és használhatóságáról. Kifogásolta azonban nagy elbizakodottságát, fejességét és dacoló természetét. Hiányolta a mulhatatlanul kíváncsós alázatos engedelmességet és a főnök és családja iránti tisztes nyájas magaviseletet. Búsbak visszautasította a vele szemben felmerült kifogásokat. „Én... dacoló nem vagyok, de rabszolgája sem óhajtanék lenni senkinek, jó erkölcsöm, s kötelem hű betöltését szigorúan tartom magam előtt, a tisztelet megadása ellen tudtommal senki ellen sem vétette, ez sohasem volt szokásom, mindenkinek megadom az illő tiszteletet, mert azt magam számára is mindenkitől kikérem... Szállással megelégedve nem lehetek tisztátlan volta miatt, továbbá a reggeli sem elégít ki, én reggel kávézni szoktam. De ha mindezekhez mint vádnor hozzá kell szoknom, Pesten mint kereskedő segéd 300 forintért nem szolgállok, hanem legkisebb igényem 400 Ft.” A szállásról elmondottakra Koller nagyon meresztette szeméit, de végül megadta a kért 400 Ft-ot. Az egyik belépő segéddel a fősvény Koller aztán nagyon megjárta. Egy magyaros viseletbe, pitykés dolmány, magyar nadrág, sarkantyús csizma, árvalányhajas pörgekalap öltözött alföldi fiatal ember jelentkezett nála. Koller el akarta küldeni, mivel ő kereskedő segédet fogadott fel és nem betyárt. a segéd addig nem volt hajlandó távozni, amíg az ok nélkül elküldött segédnek törvényben előírt 6 heti szállást, ételmezést és fizetést ki nem adja, és uti költségét, Karcagról ki nem fizeti. Koller dühtől tajtékozva kifizette az összeget, de azonnal bepanaszolta a városi kapitánynál a fiatal embert, hogy őt lakásán megtámadta és pénzt csikart ki tőle. Elmaradt azonban az ítélet, a segéd nemes lévén, ügyét az alispánnak adták át.

A sok munka ellenére mégis volt mindennap vagy 2 órai élvezetes szabadság. A spiesburgerok délutánonként a városháza megetti ún. Zöldudvar kávéházában gyülekeztek feketére, köztük főnökük és neje is. A vasárnapi szabadidőben pedig a zugligeti Szamárfőhöz szedtek kintorna mellett táncolni.

A kinnal-bajjal kitöltött félév után Búsbak újabb állás után nézett. Októberben már Vácott Paár jóhírű vasúzletében dolgozott. Vác püspöki parasztváros és „mint minden más papi város inkább alvó mint életeleven lüktetésűnek mondható, és dacára annak, hogy a Duna mellett fekszik ipara és forgalma csendes forgalommal dicsekedhetett: „A püspök gróf Nádasdy Ferenc nem engedett át egy templomot az evangélikusoknak, de a katolikusok sem szerették, mert ő minden szükségletét Pestről és Bécsből fedezte, váci iparosnak kereskedőnek soha sem juttatott kereseti módot. Egyszer az éjfél mise alatt elraboltak 30000 forintját is. Búsbak elégedett volt váci helyzetével, de nyugtalanította jövő sorsa feletti aggodalma. Majdnem felcsapott egy

pesti fakereskedőhöz, hogy 5 év alatt takarékosan összegyűjtve fizetését, önálló fakereskedést nyisson. Szerencséjére maradt mert június közepén Losoncra özv. Benkner Károlynétól kapott megkeresést, hogy lenne-e kedve hozzá segédül elmenni.

1841 augusztus 21-én már Losoncon kötötte fel Búsbak a munka jelvényét, a zöld kötenyt, hogy a Benkner-féle vaskereskedésben mint üzletvezető megkezdje a „sisiphusi” munkát és virágzó állapotba hozza azt. Első dolga volt a napló-, pénztár- és főkönyvek és levélmásoló könyv ellenőrzése, mert midőn a küszöböt átlépte, feltűnt neki, hogy az üzlet szinte üres. Meglepett volt számára hogy egy olyan virágzó városban, mint Losonc, hogy állhat ez a kereskedelem a tönk szélén. „...Losonc város, mely tisztán földbirtokos, kereskedő és iparosokból áll, nagy értelmiséggel rendelkezik, van református Collegiuma, Theológia és jogi tanszékekkel, evangélikus algimnáziuma. A város önálló kormányzattal, tanáccsal és külső tanáccsal, erős iparral és kereskedelemmel, és nagy vidékkel, nagy forgalmát tanúsító óriás hetivásárai és országos hírvásárai. Hát hogyan lehetne ilyen viszonyok között prosperálni?” A könyvek áttanulmányozása után „igen megszorító akadályt képező és ezen kereskedő ház vagyonát felémésztő molochot találtam, melyet táplálékkal, ha bármint viragozzék az üzlet, lehetetlen győzni”. Kérte ezért az özvegyet, hogy a bevételből háztartási szükségén kívül, semmilyen más rendellenes kiadás ne történjék, a többi pénz mind az üzleti hitel és készvételre fordítandó. Előlenkező esetben kénytelen lesz kilépni, mert vállalt feladatát, hogy a család számára anyagi jólétet teremtsen, nem tudja teljesíteni. Kobzán István, a Benkner család komája az üzleti napló minden lapján több év óta kisebb-nagyobb összegekkel volt terhelve, de a kölcsönt soha nem törlesztette. Kobzán igen gyakran járt a családhoz és amikor hetivásár idején tartóztatta fel az özvegyet, Búsbak nem állhatta meg szó nélkül. Vásár után kérte a főnöknőt, hogy minél előbb tegye rendbe a közte és a koma között felmerült viszályt, mert Búsbak és ő nem férhetnek egy fedél alá, egyiknek menni kell. A viszály elrendezésében végül a család ügyvédje, Ruttkay Lajos segített, aki azt tanácsolta Kobzánnak, hogy a tartozását igyekezzen részletekben törleszteni, a béke és rend érdekében pedig maradjon el a háztól.

Az üzlet forgalma lassanként megélénkült, a bevételből pontosan fedezve a hiteleket, megteltek az üres állványok árucikkkel. A nagyszámú helyi iparos igényeihez alkalmazkodva Búsbaknak sikerült azok bizalmát megnyerni azáltal, hogy a legjobb minőségű műszereket és szerszámokat rendelte. Jó forgalmat lehetett remélni a heti- és országos vásárok idején is. Búsbakék kirakodtak majd minden losonci és losonctugári vásáron. Losoncnak 5 vására volt: február 14. a Bálint vásár, május 7. Szaniszló vásár, július 2. Sarlós vásár, szeptember 14. Kereszti vásár és december 9. a Judit vásár. Losonctugárnak 4 vására volt: január 2-i, április 4-i, augusztus 2-i, október 2-i. Ezek közül a legnépesebbek voltak az április 4-i és május 7-i kapavásárok, utóbbi országos hírvagyjvásár, a júliusi sarlós vásár, a szeptemberi nagy gyapjűvásár és az októberi terményvásár. Az időhöz kötött árukat mint a kapa, kasza, sarló a nép a vásárrban szokta venni, mert azt tartja, hogy nagy a verseny, szabadabban válogathat, és mégis olcsóbban kapja, mint a boltban. Medárd hetében, amikor elkezdődött a kaszalás, és júliusban, aratás idején vitte a nép a kaszát, vasvillát, sarlót, faeszközöket. A téli hónapok forgalma csekély volt. „A mi földműves népünknek télen úgyszólván semmi rendes dolga: különben természetű a heverés, és bármire volna szüksége, húzza halasztja, óvakodik minden kiadástól, csak ha már éppen nem kerülheti, ha körmére ég, már akkor megveszi nagy alkuval”.

Az üzleti forgalom megélénkülése és a vásári bevételek, amelyet hiteltörlesztésre fordítottak, jövőjére nézve is bizakodással töltötték el Búsbakot. „Röviden beláttam, hogy ez a kedves város nagy vidéke és életre való lakosságával olyan emporiális központ, amelynek körében minden jó reményre jogosít, miszerint itt előrehaladni, megélni, emelkedni és boldogulni le-

het! Maga az özvegy főnökném is örömmel eltelve látta szorgalmunk reményét beteljesedni, én meg abban leltem legfőbb kedvemet és örömet, hogy mennyire képesítve vagyok az üzleti ügyek vezetésében.”

Búsbak a célhoz közel érezve magát azt tervezte, hogy 8-10 év alatt fizetéséből évente 200 Ft-ot „meggazdálkodva” összehoz egy kis alapot, és egy hozzá hasonló állású férfival társulva nyitnak boltot, de lehetőleg ugyanczt a Benkner-féle üzletet veszi át. A jövőnek minden tekintetben legbiztosabb megalapítójaként szóba jöhető üzletet azonban Benknerné betegsége miatt eladásra kínálják. Hiába Búsbak az első számú jelölt, a bolt megvételéhez szükséges összeget nem tudja előteremteni, pedig gyönki nagybátyjától is kér. Egyetlen módja lenne, hogy övé legyen a bolt, ha Amáliát elvehetné, vagy ha célozna erre. Más kilátása nincs, ha eladják az üzletet, mennie kell Losoncról.

A független jövőért való küzdelem – féléves palotai tartózkodás után – mégis csak meghozta gyümölcsét. Búsbak az özvegygel és az örökösökkel kötött megállapodással a zsebében már úgy tért vissza Losoncra mint leendő önálló kereskedő, háztulajdonos és független szabad városi polgár.

„Ne gondolja ám, hogy viszketeg urhatnámság ösztönöz önállóságra való törekvésemben, hogy tán a könnyű életre való számítás csábít; sőt éppen az ellenkező meggyőződés, annak biztos tudata vezérel, hogy nehéz gondok és sok nehéz munkával kellend küzdenem; de arról bizonyos vagyok, hogy józan, ésszerű munkám után Losonczon nemcsak megélhetek; de nagy vagyonra tehetek szert, nekem a losonczy piac aranybánya, én még egy várost sem szerettem annyira, mint Losonczot, az valóban egy kis köztársaság, oda vagyok, oda vonz az én szívem, lelkem mindenem!”

Búsbak Ádám /1816-1899/ Korrajzának 3 kötetét az Evangélikus Országos Levéltár őrzi V. 118. a-b-c. jelzet alatt. Búsbak az első kötetet Életem s tapasztalataim történeti leírása címmel indítja, 2. és 3. kötete Életem történetének folytatása és korrajz címen megy tovább. A Korrajz első kötetét egy losonci kereskedőnél e célra vásárolt füzetbe írta. A második és harmadik kötetet a losonci Kármán-féle könyvkötészetnél köttette be.

Búsbak 1876. november 19-én, 61 évesen kezdte „Emlékkönyvét” írni, vezetett napló nélkül, csupán emlékezetből, mivel jegyzetei elpusztultak az 1849. augusztusi losonci tűzvészben. Nem tudta azonban befejezni még tanuló éveinek ismertetését sem, mert mindenféle bajok érték. 1895. május 29-én kezdte folytatni az írást és 1897. október 1-én fejezte be. Célja az volt emlékkönyve írásánál, hogy sokat hányatott, viszontagságos életének lefolytatását megörökítse. Visszaemlékezései születésétől kezdve kiterjednek gyermekkori élményeire, tanuló éveire, segédi életére és önállóságára, egészen 1851-ig, a szabadságharc alatt végzett tevékenységéért ellene indított vizsgálat befejezéséig.

Búsbak kéziratából eddig az 1848-dik évi nemzetőri tevékenységére vonatkozó részlet jelent meg a Veszprémi Történelmi Tár 1989.évi I. kötetében /Terray Barnabás: Veszprém megyei utóvédharcok a pákozdi csata előtt./ Jelen írásunkben az önállóság elérésének útját az emlékkönyv első kötetének négy szakasza alapján vázoltuk fel, idézeteink is innen származnak.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Bácskai Vera: A vállalkozók előfutárai. Magvető Könyvkiadó Bp. 1989.
- Mészáros István: Középszintű iskoláink kronológiája és topográfiája 996-1948. Akadémiai Kiadó, Bp. 1988.
- Nagybákay Antal Zelmós: Hogyan készültek a debreceni kereskedők életpályájukra? In: A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1986. Debrecen, 1987. 193-248.
- „Naplójegyzetei Krasznay Péter kemecsei lakosnak...”
Visszaemlékezések 1830-1861. Bevezetés /Benda Gyula/. In: Negyvennyolcas Idők I. Szerk: Forrai Ibolya. Néprajzi Múzeum Bp. 1998.
- Pálmány Béla: A nógrádi mezővárosok társadalma. In: A polgárosodás útján. Szerk: dr.Szabad György Bp. 1990. 171-299.
- Vörös Károly: Hétköznapiak a polgári magyarországon. Vál. és s.a.r. Glatz Ferenc. MTA Történettudományi Intézete Bp. 1997.
/Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 22./
A feudális intézményrendszer válsága Magyarországon 9-20., és Egy veszprémi borbélymester pályafutása 102-115.

A Mátraszőlős 1. lelőhely. középső miocén ősmaradványai

(Rövid szinopszis)

Gál Erika, Hír János, Kessler Eugén, Kókay József,
Mészáros Lukács, Venczel Márton

Mátraszőlős község és környéke a magyar földtani és őslénytani szakirodalomban több szempontból is jól ismert. Elsősorban a falu fölött elhelyezkedő és évtizedeken át művelt „Fehérkőbánya” révén, melynek impozáns méretű külfejtésének alsó bádeni korú lajtamészkőéből több kutató is gyűjtött és publikált tengeri ősmaradványokat (CSEPREGHYNÉ - MEZNERICS 1954, VITÁLIS 1915, 1942, VADÁSZ 1915). A Függő-kő sziklaereszéből JÁNOSSY -KORDOS -KROLOPP (1983) gazdag felső pleisztocén és holocén gerincesfaunát, valamint puhatestű-anyagot írtak le. Ugyanakkor a község határában legnagyobb területen térképezett „szárazulati szarmata” üledékek ősmaradványaival jóformán senki sem foglalkozott. Ezért irányítottuk figyelmünket erre a képződményre, melyet HÁMOR, 1985 Sajóvölgyi Formáció néven írt le. Előzetes vizsgálatainkat a Rákóczi-kápolna alatti útbevágásban folytattuk 1995 -óta (1., 2. ábra)

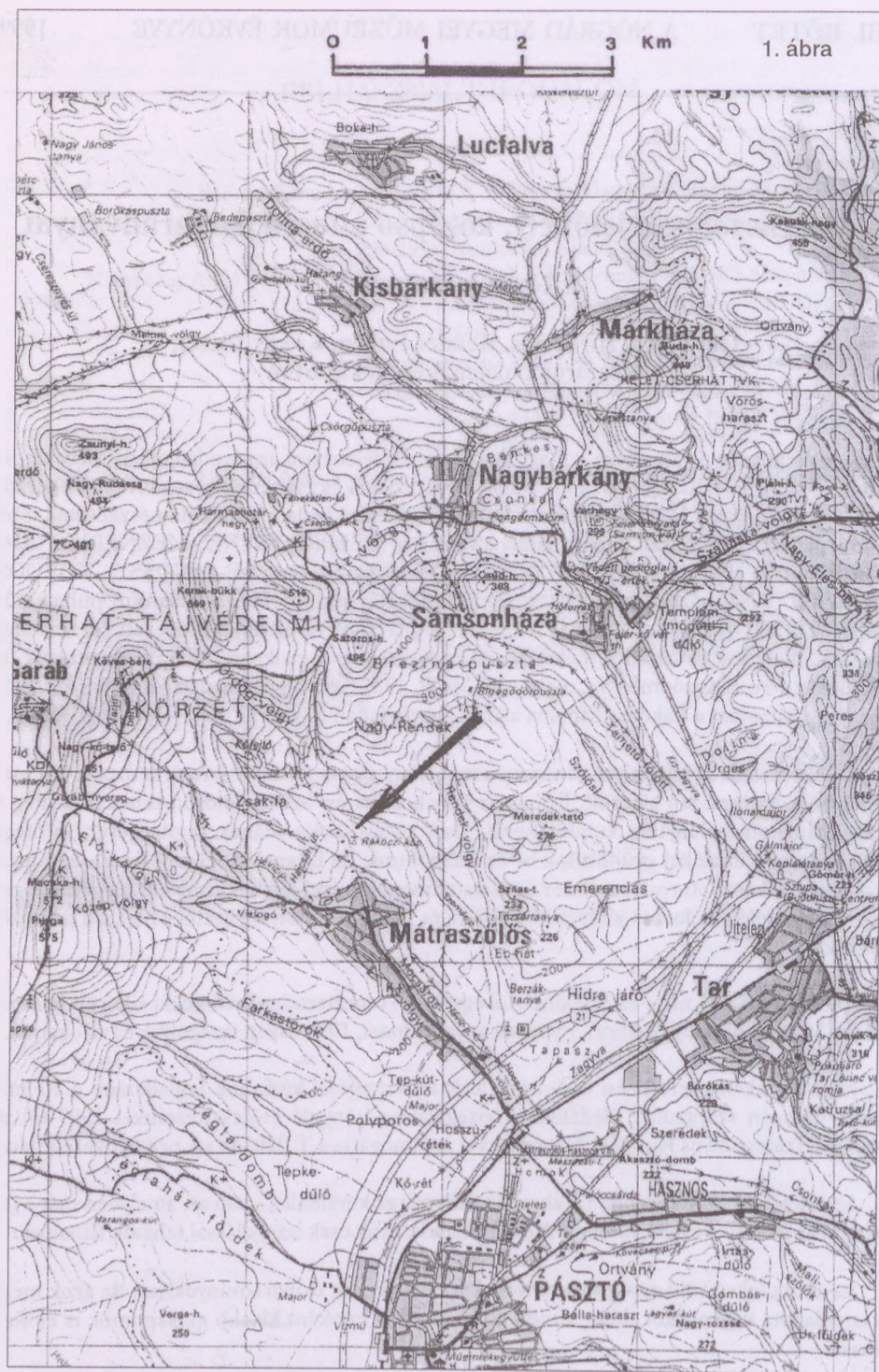
A Mátraszőlős 1. lelőhelyet pontosan azonosítani és alapos kutatásra érdemes voltát igazolni 1988 kora tavaszán sikerült. Ennek az évnek a nyarán Mátraszőlősen rendeztük meg a Pásztói Múzeum őslénytani kutatótáborát, ahol középiskolás diákok segítségével, mintegy 1600 kg tömegű üledéket gyűjtöttünk be és iszapoltunk. Az iszapolás 0,6 mm finomságú ipari szitaszövetből készített rostarendszer és szivattyú segítségével folyt. A kimosott üledék válogatása 1998 -99 telén zajlott és jórészt Maksó Éva és Brunda Tibor, a Pásztói Múzeum dolgozói végezték.

1999 tavaszán 45 m-re az 1. lelőhelytől egy újabb csonttartalmú rétegeket sikerült felderítenünk (Mátraszőlős 2.) (2. ábra), melynek anyagát most, 1999 őszén iszapoljuk és válogatjuk.

Jelen munkánk keretében csak az 1. lelőhely anyagával kívánunk foglalkozni. A Keleti-Cserhát miocén szárazulati üledékeinek vizsgálatára irányuló erőfeszítéseinket 1999-től az Országos Tudományos Kutatási Alapprogram is támogatja a T 029148 sz. project keretében.

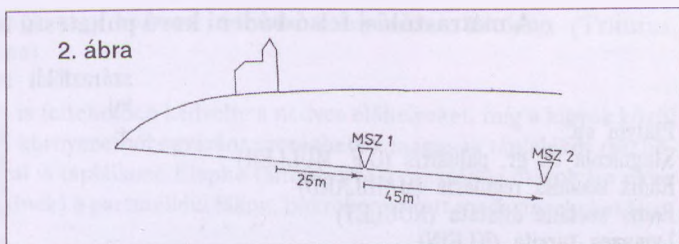
Az 1. lelőhely szelvényében (3. ábra) az okkersárga kovaföldes iszap az, amelyben már a teheren felismerhető a csigák tömege. A csontmaradványok csak iszapolással tehetők láthatóvá.

Az alatta fekvő zöld agyag valamelyest kevésbé gazdag ősmaradványokban, de azok megtartási állapota ugyanakkor jobb. Mindkét rétegben helyenként kisebb gipszgyümök is előfordulnak.

A mátraszőlősi lelőhelyek földrajzi helyzete

Ugyancsak mindkét réteg körülbelül 15-20 fokkal dől DK-i irányba. A terepi munkák során a kovárdes iszapból kb. 1 tonna tömegű mintát vettünk, míg a zöld agyagból kb. 600 kg-ot.

A mátraszőlősi lelőhelyek elhelyezkedése az útbevágásban a kápolnához és egymáshoz képest

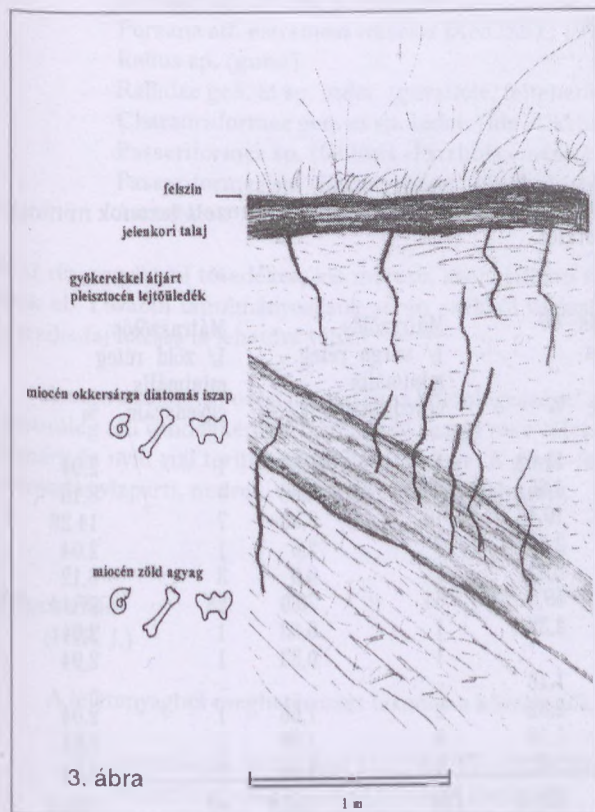
A puhatestű fauna vizsgálata és előzetes értékelése (KÓKAY J.)

A bemutatott puhatestűfauna jegyzékében 19 taxont sorolok fel. Az együttes egyértelműen édesvízi (tavi) eredetre utal. (A zöld és a sárga réteg faunái lényegileg azonosak.) A lelet-együttesben 7 faj szárazföldi, a többi édesvízi. Leggyakoribbak az apró tányérsigák, a Gyraulus-ok, melyeknek viszonylag nagy termete melegebb vízi környezetet tételez fel.

A hazai miocénből újdonságnak számító Nesovitrea (Perpolita) boettgeriana alakot az Alp-

pok északi előteréből, bádeninek megfelelő korú rétegekből írták le. Ugyancsak újdonság a Cecilioides aciculella faj, mely az európai középső- és felső-miocénben fordul elő.

A G. t. denudatus alak a híres steinheimi (felső-bádeni-szarmatának megfelelő korú) rétegekből ismert és a várpálotai szarmatából is előkerült. Ez a G. t. kleini alakból dugóhúzószzerűen kicsavarodott forma. A mátraszőlősi faunában a kicsavarodás kezdeti stádiumára utaló két példányt találtam. Ennek a köztetes formának a megjelenése is jól beillik a felső-bádeni kor valószínűsítésébe. A többi felismert taxon nagyobb vertikális elterjedésű és együttesen a felső-bádeni, szarmata korra utaló (KÓKAY, 1998).

A Mátraszőlős 1. lelőhely szelvénye

Eddigi vizsgálataim végkövetkeztetése tehát az, hogy a feltárt mátraszőlősi képződményeket leg helyesebb a felső-bádeni korszakba sorolnunk.

A mátraszőlősi felső-bádeni korú puhatestű fauna jegyzéke

	szárazföldi faj	sárga réteg	zöld réteg
<i>Platyla</i> sp.	+	+	
<i>Stagnicola</i> ex gr. <i>palustris</i> (O.F. MÜLLER)		+	+
<i>Radix socialis regularis</i> (MAILLARD)		+	+
<i>Radix socialis dilatata</i> (NOULET)		+	+
<i>Lymnaea turrita</i> (KLEIN)		+	+
<i>Anisus dupuyanus</i> (NOULET)		+	+
<i>Anisus hilgendorfi subcarinata</i> (GOTTSCHICK)		+	+
<i>Gyraulus microstatis</i> (BOURGUIGNAT)		+	+
<i>Gyraulus trochiformis kleini</i> (GOTTSCHICK -WENZ) +	+	+	
<i>Gyraulus trochiformis</i> aff. <i>denudatus</i> (HILG.)		+	
<i>Gyraulus</i> sp.		+	+
<i>Segmentina larteti</i> (NOULET)		+	
<i>Planorbarius cornu mantelli</i> (DUNKER)		+	+
<i>Gastrocopta nouletiana</i> (DUPUY)	+	+	
<i>Nesovitrea</i> (<i>Perpolita</i>) <i>boettgeriana</i> (CLESSIN)	+	+	
<i>Limax crassus</i> CLESSIN	+	+	+
<i>Cecilioides aciculella</i> (SANDBERGER)	+	+	
„ <i>Clausilia</i> ” sp.	+	+	
<i>Cepaea</i> sp.	+	+	+

A herpetofauna (VENCZEL M.)

Az alábbi táblázatban összefoglaltuk a legalább genus szintig meghatározott taxonok minimális egyedszámát és százalékos összetételét.

	Mátraszőlős '97 próbaminta minimális egyedszám %		Mátraszőlős 1/ sárga réteg minimális egyedszám %		Mátraszőlős 1/ zöld réteg minimális egyedszám %	
<i>Triturus</i> sp.	10	11,62	1	0,83	1	2,04
<i>Latonia gigantea</i>	4	4,65	8	6,66	4	8,16
<i>Palaeobatrachus</i> sp.	9	10,46	10	8,33	7	14,28
<i>Pelobates</i> sp.	2	2,32	3	2,5	1	2,04
<i>Hyla</i> sp.	2	2,32	6	5,0	3	6,12
<i>Rana esculenta</i> skl.	51	59,3	84	70,0	28	57,14
<i>Anguis</i> sp.	2	2,32	1	0,83	1	2,04
<i>Lacerta</i> sp.	-	-	1	0,83	1	2,04
<i>Texasophis</i> cf. <i>meini</i>	1	1,16	-	-	-	-
<i>Elaphe</i> sp.	2	2,32	2	1,66	1	2,04
<i>Coluber</i> sp.	1	1,16	2	1,66	1	2,04
<i>Natrix</i> sp.	2	2,32	2	1,66	1	2,04
ÖSSZESEN:	86	100,0	120	100,0	49	100,0

Az ökoszisztémái viszonyok elemzésénél az egyik legfontosabb megállapítás, hogy a leírt fajok

túlnyomó többsége közvetlenül, vagy közvetve édesvízi környezethez kötődött (Triturus, Latonia, Palaeobatrachus, Rana).

A gyíkok közül az Anguis is feltehetően kedvelte a nedves élőhelyeket, míg a kígyók közül a Natrix vizi, illetve vízmelléki környezetből egyaránt szerezhette magának táplálékot (pl. békákat). A feltehetően tojásokkal is táplálkozó Elaphe (amint erre a nyaktájéki csigolyáin előre irányuló hypapophysisek is utalnak) a partmelléki fák, bokrokra rakott madárfészkeket látogatta.

Madarak

(GÁL, E. és KESSLER, E.)

Az előkerült leletanyagból az alábbi taxonokat sikerült azonosítani.

aff. Anhinga sp. (kigyónyakú madár)

Bucephala sp. aff. B. cereti BOEUF et MOURER -CHAUVIRÉ, 1992

(kerceréce)

Mergus sp. (bukó)

Clangula sp. (jegesréce, feltehetően új faj)

Anatidarium sp. indet. (réce)

Porzana aff. estramosi veterior JÁNOSSY, 1991 (vizi csibe)

Rallus sp. (guvat)

Rallidae gen. et sp. indet. (guvatféle, feltehetően új nemzetség és új faj)

Charadriiformes gen. et sp. indet. (lile -alkatú)

Passeriformes sp. (Chloris -Pyrrhula -méret) (énekesmadár)

Passeriformes sp. (Parus -méret) (énekesmadár)

Aves indet.

A 31 db. rendkívül töredékes, kis méretű, azonosítható madárcsontból 12 taxont különíthetünk el. További tanulmányozásuk során ezekből valószínűleg több, a tudományra nézve új fosszilis faj leírása is lehetővé válik.

A mátraszőlősi miocén madárfauna különlegességei a kérdéses kígyónyakú madár és a valószínűleg téli vendégként itt tartózkodó északi réce-félék. A fajok a mai éghajlatnál melegebb klímára és nyílt vízi terület jelenlétére utalnak. A guvat-félék nagy száma, valamint a két énekesmadár vízparti, nedves, vizes élőhelyet feltételeznek.

Rágcsálók

(HIR, J.)

A leletanyagból meghatározott taxonok a következők.

Amphilagus fontannesi (DEPERET, 1887) (kistermetű gyökeresfogú nyúl)

Megacricetodon sp (apró termetű hörcsög).

Cricetodon sp.(közepes méretű hörcsög)

Eumyarion latior SCHAUUB et ZAPFE, 1953 (közepes méretű hörcsög)

A leletanyag összességében szerény, mégis a magyarországi középső miocén rágesálófau-
na általános ismeretlensége okán figyelemre méltó. Ugyanebből adódik, hogy bármiféle
következtetésbe csak különös óvatossággal bocsátkozhatunk. A M. minortól némileg külön-
böző kistermetű *Megacricetodon* faj jelenléte, az *Amphilagus* nemzetség előfordulása, a
Cricetodon anyag előrehaladottnak tűnő evolúciós állapota és a nagyméretű *Eumyarion* mégis
azt valószínűsítik, hogy a Mátraszőlős 1. lelőhely faunája fiatalabb lehet Sámsonházánál és
Hasznosnál. A további vizsgálatok nagy kérdése, hogy anyagunk a középső miocén bádeni kor-
szakába, vagy az azt követő szarmata korszakba sorolható-e be. Ez a szárazulati rétegtanban az
Astaracien faunaegység MN6, vagy MN 7-8 zónái közüli választást jelenti.

Rovarevők

(MÉSZÁROS, L.)

A rowarevő minta kora bizonyosan középső miocén, Astaracien faunaegység. Jóval nehezebb el-
dönteni, hogy melyik MN Zónához tartoznak a maradványok. A *Plesiodimylus* n. sp. és a
Desmanella n. sp., mint egyedül innen ismert fajok, a sztratigráfiai besoroláshoz nem használ-
hatók. A *Dinosorex* zapfei, és a *Schizogalerix anatolica* a 6 és a 7/8 MN Zónában egyaránt elő-
fordul. A *Paenelimnoecus crouzeli* (MN 6) már nem ilyen hosszú fajlétjű, tehát korhatáro-
zásra alkalmasabb. Figyelembe kell ugyanakkor venni, hogy a bádeni és a szarmata emeletek
közép-európai cickánfaunája egyelőre oly kevésbé ismert, hogy nem lehetetlen, hogy ki kell
terjeszteni a faj sztratigráfiai elterjedését. Összességében tekintve a mátraszőlősi rowarevő kö-
zösség a magyarországi lelőhelyek közül Sámsonháza (HÍR et al. 1998) és Hasznos (KORDOS,
1981, MÉSZÁROS, in prep) Insectivora közösségével mutat rokonságot. Ezt figyelembe véve, a
fauna bádeni emeletbe való tartozása valamivel valószínűbb, mint a szarmatába.

A rowarevőmaradványok eloszlása lelőhelyenként.

	Insectivora fajok gyakorisága (%)	
	Mátraszőlős1/S	Mátraszőlős 1/Z
<i>Schizogalerix anatolica</i>	40,0	25,0
<i>Chainodus</i> n. sp.	33,33	16,66
<i>Dinosorex</i> cf. <i>zapfei</i>	0	8,33
<i>Paenelimnoecus crouzeli</i>	13,33	16,66
<i>Desmanella</i> n. sp.	13,33	33,33

A tanulmány teljes változatát részletes rendszertani leírásokkal a *Folia Historico Naturalia
Musei Matraensis* 23. kötetében publikáljuk.

IRODALOM, REFERENCES

- CSEPREGHYÉ -
MEZNERICS, I. (1954): A keletcserhádi helvétai és tortonai fauna.-
Magyar Állami Földtani Intézet Évkönyve, 41 (4): 1 -129.
- HÁMOR, G. (1985): A nógrád -cserhádi kutatási terület földtani viszonyai.-
Geologica Hungarica, Series Geologica, 22: 1 -307.
- HÍR, J., KÓKAY, J.,
MÉSZÁROS, L. GY. &
VENCEI, M. (1998): Középső miocén puhatestű és gerinces maradványok
a sámsónházai Oszkoruzsa-árokából. -
Nógrád Megyei Múz. Évk. 22: 171-284.
- JÁNOSSY, D. -KORDOS, L. -
KROLOPP E. (1983): A Függő -kői -barlang (Mátraszőlős) felső pleisztocén és
holocén faunája,-Folia Hist. -nat. Mus. Mátraensis, 9:
47 -61.
- KORDOS, L. (1981): A hasznosi felső -miocén gerinces lelőhely kora emlős-
zonáció alapján.-
Magyar Állkmi Földtani Intézet Jelentése az
1979. évről, pp. 459 -463.
- KÓKAY, J. (1998): A Bakony -hegység alsó- és középső-miocén képződ-
ményeinek nem tengeri eredetű puhatestűfaunája.-
kézirát, Magyar Állami Földtani Intézet Adattára.
- MÉSZÁROS, L. (in prep.): Middle Miocene Insectivores (Mammalia) from Hungary.
- VADÁSZ, E. (1915): Magyarország mediterrán tuskésbőrűi.-
Geologica Hungarica, Series Geologica, 1 (2): 67 -253.
- VITÁLIS, I. (1915): Adatok a Cserhát keleti részének geológiai viszonyaihoz.-
Mathematikai és Természettudományi Értesítő,
33 (8): 561 -576.
- VITÁLIS, I. (1942): A recens Notidanusok és a fosszilis Notidanus
primigenius Ag. fogazata, fő tekintettel a mátraszőlősi
miocénkorú Notidanus -fogakra,-Geologica Hungarica,
Series Palaeontologica, 18: 1 -289.

Abstract

The Middle Miocene fossils of Mátraszőlös 1. (a short synopsis)

The small village Mátraszőlös is memorable in the Hungarian geological and paleontological literature because a large quarry found close to the settlement. This quarry produced Middle Miocene Badenian limestone which is extremely rich in marine fossils. These finds (corals, sea urchins, molluscs, sharks) were studied by Hungarian scientists from the beginning of this century (SCEPREGHYNÉ -MEZNERICS, 1954, VITÁLIS, 1915, 1942, VADÁSZ, 1915). On the other hand the study of the nonmarine series (Sajóvölgyi Formation - HÁMOR, 1985) overlying the above mentioned limestone was completely neglected.

The intensive paleontological investigation of the terrestrial -limnic series was initiated by Hir. The best exposures of the formation are found at the dirt road between the village and the „Rákóczi Chapel”. In the summer of 1998 a field campaign was organised with students and 1600 kg sediment was collected from the section of the locality Mátraszőlös 1. The molluscs and the bones were produced by the yellow diatomaceous mud and the green clay at the bottom of the section. The samples were washed by pump and a 0.6 mm fine sieve -system.

There are 7 continental elements among the 19 taxa of the mollusc fauna. The *Gyraulus* species are the most frequent. The majority of the herpetofauna needed freshwater environment. The specialities of the avifauna are the questionable darter (aff. *Anhinga* sp.) and the Northern ducks, which probably were wintering in this area. The species indicate a warmer climate than that of nowadays and a watery paleoenvironment.

No adequate differences between the fauna of the yellow and the green layers.

There are new species among the birds and among the insectivores. The biostratigraphic classification is difficult: Middle Miocene, Astaracien, MN 6 or MN 7-8 zones (Badenian or Sarmatian). The investigations are continuing with the study of the Mátraszőlös 2. locality.

The complete version of this study with detailed systematic descriptions will be published in the 23rd volume of the *Folia Historico Naturalia Musei Matraensis* (Gyöngyös).

A szerzők címei

Gál Erika és Kessler Eugén	University Babes -Bolyai, Dept. Zoology 3400 Cluj, str. Clinicilor 5 -7. Romania
Hir János	Pásztói Múzeum, 3060 Pásztó, Pf. 15.
Kókay József	1222 Budapest, Széchenyi -u. 49.
Mészáros Lukács	ELTE Őslénytani Tanszék, 1083 Budapest, Ludovika -tér 2.
Venczel Márton	Muzeu Tarii Crisurilor, 3700 Oradea, B-dul Dacia 1-3. Romania.

Egy sarkadi mesemondó

Grin Igor

Az Alföld tágabb térségein illetve annak délkeleti, békési részén értékes epikus néphagyományt – ezen belül népmesekincset – őrzött meg emlékezetében az itt élő soknemzetiségű lakosság. Népi alkotók sora élt és él ma is vidékünkön. A múlt században KÁLMÁNY Lajos jelentős erőfeszítéseket tett, hogy a mai megyeterület déli részén felgyűjtse a magyar szájhagyományt, de gyűjtésének legnagyobb része sajnálatosan kéziratban maradt, nem válhatott a kutatást serkentő erővé. Közelmúltbéli példaként pedig elég csak a románul és magyarul egyaránt meggyőzően fogalmazó, kiemelkedő méhkeréki román mesemondó individuum GURZAU Vasile illetve FARKAS Andrásné DRÁGOS Zsófia nagybánhegyesi, szlovák és magyar nyelven kitűnően mesélő szlovák asszony nevét említenünk.⁽¹⁾ Azt hihetnénk, hogy e pozitív példák a kutatásnak a népmese iránti erőteljes érdeklődését jelzik. A valóság azonban az, hogy a kutatás e fontos, a népi képzelet szárnyalását és a kisebbségek anyanyelvének erejét (vagy éppen ellenkezőleg: hanyatlását) egyaránt sikerrel argumentáló műfajt korunk sem részesítette a jelentőségét megillető figyelemben. A kutatás elmaradásának okai között – egyebek mellett – a hazai nemzetiségek népköltészeti hagyományaival kapcsolatos szkepszisről is szólnunk kell. Nemzetiségeink népköltészetének mélyfúrása még a hatvanas években is váratott magára, s nem egy jeles kutatónk sokáig megkérdőjelezte a nemzetiségi szájhagyományok autentikus voltát. A népmese mint a népköltészet fontos műfajának hosszantartó mellőzöttségéhez⁽²⁾ a népmese lenézettsége, olykor a hordozó nemzetiségi szigetnyelv erőtlensége, s az ebből fakadó adatközlői bizonytalanság is hozzájárult.⁽³⁾

Halmazott kutatási nehézségekkel kellett számolniuk a hazai cigányság hagyományos kultúráját kutató nem-cigány kutatóknak még a közelmúltban is.⁽⁴⁾

A hazai cigánykutatás egyik úttörője, ERDŐS Kamill a Békés megyei cigányokat bemutató, 1959-ben megjelent tanulmányában „hálás, szép és élvezetes feladatnak” nevezi a békési cigány népmesék kutatását, ilyen munkálatról azonban nem tud.⁽⁵⁾ Ezért különösen becsesek azok a Békés megyei credmények, amelyek az itteni cigány népköltészeti kutatás eredményességét jelzik. A békési kutatók közül L. SINKÓ Rozália publikálta LOLLO címmel az első és mindmáig egyetlen cigány népmeséket és népmondákat is felölelő repertoárt.⁽⁶⁾ E kötet is jelzi, hogy cigányaink hagyományos népi műveltségének megőrzése nem igényli a roma nyelv feltétlen ismeretét.⁽⁷⁾

Rövid dolgozatunk egy, a Békés megyei Sarkadon élő, cigány nemzetiségű, de magyar nyelven alkotó, idős mesemondóra kívánja irányítani a figyelmet. Sarkad, az egykori hajdútelepülés ma megközelítően tizenegyezer lelket számláló, feltörekvő kelet-békési kisváros, amelynek történetét a jeles történész, MÁRKI Sándor írta meg.⁽⁸⁾ A település epikus szájha-

gyományairól igen keveset tudunk, legutóbb SZENDREI Eszter publikált fontos, a törökkorhoz kapcsolódó népmondai adatokat.⁽⁹⁾

Lakóinak mintegy tizedrésze, ezer-ezerkettőszáz fő cigány nemzetiségű. LAKATOS János mesemondó e cigány kisközösségnek ma is – hetven éves korán túl – megbecsült tagja. Írásunk terjedelmi korlátai okán jellemzésünk pályaképének csak egyes – mondhatni – önkényesen kiragadott elemeit tárja az olvasó elé. Fontosnak tartjuk leszögezni, hogy mesemondónk a cigány anyanyelvűek közé tartozik, s jól beszéli anyanyelvét.⁽¹⁰⁾ Meséinek nyelve azonban az anyanyelvénél jóval gazdagabb szókincsű, adatközlőnk által választékosabban beszélt magyar.

Mesemondónkat korábban – elmondása alapján – vajdájukként tisztelték, s több vonatkozásban is vezető szerepet töltött be. Komoly tekintélyt szerzett magának azzal, hogy – amint önmagát előszeretettel be szokta mutatni – „függetlenített brigádvezető-fővállalkozóként” idénymunkák vállalásával, munkaerő-közvetítéssel évről-évre érdemi jövedelemhez juttatta az általa irányított cigányokat. Kapálást és betakarítást egyaránt vállaltak. Az elmúlt évtizedekben több Békés megyei mezőgazdasági nagyüzem számíthatott a leleményes és kitűnően szervező Lakatos Jánosra és megbízható cigány munkacsapatára. A rendszerváltozást követően tagja lett a város képviselő-testületének is, azonban ebbéli megbízatását visszaadta, hogy családját némiképp kárpótolhassa a korábbi évtizedek gyakori távollétei miatt. Nemzetisége érdekeit továbbra sem tévesztve szem előtt, ma is jó kapcsolatokat ápol a város vezetésével.

A mesékkel és mesemondással komádi közvetítéssel, legénykorában kezdett el megismerkedni.⁽¹¹⁾ Első meséit egy Komádiból Sarkadra nősült kosárfonótól, CIRUCZA János mesemondótól tanulta meg, aki képes volt repertoárját szerkesztéssel felfrissítve ébren tartani hallgatósága figyelmét.⁽¹²⁾ Miben állott e tudás? Lakatos János megfigyelte, hogy Ciruczának elég volt kimennie az udvarra, ott szétnéznie, s máris „vadonatúj” mesével folytathatta a műsorát”. Másik átadója KOPPÓ József, úgyszintén komádi származású, de cigány nemzetiségű, Lakatosnál szintén jóval idősebb férfi, foglalkozására nézve primás volt.

Adatközlőnk így minősíti – tudásban rövid idő alatt túlszárnyalt – mesterét, Ciruczát, s másik, fiatalabb tanítóját, Koppó Józsefet:

„- Komádiba vót, világhírű mesetanár vót... (Őn is szerkesztek, majd meg fogja látni!!!) Hát meghallottuk, hogy Cirucza Jani jó mesés, világhírű mesés. De ütet is lekonyítottam én egy év alatt, ütet is, meg Koppót is. Aztán űk jöttek énhozzám.”

Korántsem lebecsülő ez az értékelés, a mesemondó-szerkesztő individuum sokkal inkább saját tehetségének kidomborítására jelöli meg a mester és tanítvány versengését eldöntő egy éves időszakot. Jellemző, hogy máig pontosan emlékszik mesterei repertoárjának fontosabb darabjaira, cím szerint is, de azt is pontosan számon tartja, saját mesekészletének mely részei átvételek, s melyek saját szerkesztésű alkotásai. A gyűjtés folyamán több alkalommal is előfordult, hogy Jani bácsi, népszerűbb, általa is szívesebben fogadott néven: Jaffi, a vasútállomásról jövet frissen szerkesztett mesét mondott magnetofonra. Az „igazi” mesemondó szerint az, aki – miként ő maga – szerkeszteni is tud. Értelmezésünk szerint a „szerkesztés” a zenei improvizációhoz hasonlítható eljárás: adott szerkezetre épülnek a fantázia szülte új elemek.

A közösséget szórakoztató hagyománykövetítők díjazása sokáig kívül rekedt a vizsgálódás körén, főként szórványadatokat ismer a kutatás. Magunk egy deszki szerb énekmondónk

elbeszéléséből tudjuk, hogy szolgáltatásukért kivételes alkalmakkor jelentős summát is kaphattak.⁽¹³⁾

Lakatos János idevágó adatközlései azért nagyon fontosak, mert általuk megtudhatjuk, hogy mesemondónk tanítója kisebb kiadásait (dohányának, a lámpájába szükséges petróleum költségeit) szokásos, a hallgatósága által elfogadott tarifáért, rendszeresen végzett mesemondói szolgáltatásáért kapott pénzből fedezhette:

„Mesélés az más estéken volt, téli nehéz estéken jött a mesélés. Mondjuk, már elunalmasodott a világ. Akkor eljöttek, kettő-három:

- Híjátok el, mesélni!

- Csak egy pakli zöld dohányért! Egy pakli zöld dohány 11 fillér volt, egy sárga 13, tetszik érteni, egy nyolcas meg 24 fillér...Mikor mentünk, akkor vittünk, mer akkor még fillér, pengő vót, vittünk egy pakli dohányt, meg petróleumra valót, meg amiér citeraáltak. Na, amikor véget ért a citeratánc:

- Ki eszik főtt tengerit? Hát ettek, akik ettek.

- Mesét akarunk hallani! Négy fillért kellett fizetni a petróleumba, mert a lámpa égett.

- Na, én adok hat fillért!

- Jól van, köszönöm, fiam! Te tennap se, tennap előtt se hoztad el a petróleum árát! Adott a következő 10 fillért.

- Hozok egy pakli dohányt!

Na, leült, azt kezdte:

- Vót hetedhét országra...”

Ez az adatsor arra is rávilágít, hogy a második világháború előtt a beköszönő tél egy-egy hosszú estéjén miként múltatták az időt a fiatalok, hogy Sarkadon többé-kevésbé folyamatosan volt közönsége a mesemondónak, s hogy a fiatalok igényelték az igazságosabb, szebb világot felvillantó tündérmesét.

Lakatos János mesemondói tudását jól kamatoztatta az idénymunkákkal töltött napok es-téin, pihenőiben. Cigány munkatársai igen szívesen hallgatták újabb és újabb, a fülük hallatára szövdődő, álomba ringató meséit. Sokan ismerhették erről az oldaláról, mégis véletlenszerűen derült fény a szót jól forgató idős ember tudására. Igen jellemzőnek tartjuk, hogy mesélni tudását firtató kérdésünkre Észak nagy mesemondójához, ANDERSEN-hez hasonlította magát. Itt közreadott története több ponton idézi a dán meseíró Jégkirálynő című meséjét, de megfigyelhetők benne önéletrajzi vonatkozások, a cigány sorsot felidéző mozzanatok is. Lakatos János morális mesehősei mindig cigányok, akiket a mesemondó szabadon áramló asszociációi visznek céljuk, a vágyott boldogság felé. Történeteiben a novellamesék és a mitikus mesék elemei keverednek.

A csak ritkán asztalhoz ültethető idős embertől az évek folyamán közel harminc meseszöveget rögzítettünk.

Lakatos kitűnő emlékezetű szerkesztőnek bizonyult: meséinek fejezetei logikailag kifogástalan rendben követték egymást, szereplőinek sokaságát mindig fölényes biztonsággal mozgatta. Egy-egy alkalommal általában egyetlen mesét mondott magnóra. Ritkán hagyta félbe történeteit, de amikor – általában egy hónapnyi idő elteltével – be kellett fejeznie meséjét, elegendő volt belehallgatnia az előzőleg felvett szöveg utolsó mondataiba. Meséinek hossza

változó, de – minthogy az olykor pazarlóan bonyolított meseszöveg szemében értékmérő – időtartamuk szinte kivétel nélkül meghaladja a harminc percet. Két ülésben elmondott tündérmeséi általában kétszeres hosszúságúak. Alábbi meséje a rövidebbek közül való. A szerkezetet és a mesélő által használt sarkadi tájnyelv hangtani, az ige- és névszóragozásbeli jellegzetességeit következetesen tiszteletben tartottuk. A szövegben kizárólag kisebb, a jobb megértést elősegítő, rövidítő korrekciókat, szókihagyásokat hajtottunk végre.

Hóvirág és Téltündér

Vót, hun-e a hetedhét ország ellen, még az Óperenciás jeges tengereken is túl, egy nagy királyi város, hogy legalább vagy hat király uralta. De nagyon sok volt a kívülálló, aki a király elveivel nem egyezett. Mer a király mindig csak az adót szedte. Ha valaki nem fizette az adót, akkor bezáratta, megbotoltatta. Vótak olyan szegény emberek, kimentek messze a hegyekbe, ahol ember nem élt.

Na de hát, egy szegényember aszongya a feleséginek:

- Kedves feleségem, tudod mit? Menjünk a hegyekbe, kiviszünk egy kis jószágot, megélünk.
- Ugyan, ugyan, a hegyekbe, se orvos, se segítség, se fejdunna, aszt hogy élünk?
- Kedves feleségem, jó a Jó Isten, Ő nem hagyja el a szegényeket, mindig felé fordul.
- Nem bánom.

Vót egy kecskéje, összeszedte a kis takarójukat. Elindultak. Kimentek, mentek egy hétig, egy hónapig, elértek egy erdei tisztásra. Az ember elővette a fejszét, vágott fákat, csinált egy kunyhót. Mikor csinált egy kunyhót, hordtak be gázt, szénát, amit téptek a kezükkel, a kecskét megfejték, úgy éltek. Na, a hegy oldalába vót egy nagy folyó. Az ember csinált nyilat, lőtt vadat és halászott, vadászott, éldegéltek. Aszongya a feleséginek:

- Nem is vagy te olyan öreg még – megölelgette.
- Még hogy öreg vagyok. Hanem jól mondtad, hogy az Isten segíti a szegényeket. A kicsikből mindig nagyot szokott csinálni, az elmaradottakból meg első embert. Képzeld el, – aszongya – gyereünk lesz!

Megsókolta az ember a feleségit nagy boldogan. Reggel felkel, megindul kifelé.

- Ha későn jönnék – aszongya –, nyugodt legyél!

Az ember elindul a völgybe. Hát, mikor lement a völgybe, felnéz a hegycsúcsra (a völgy az lent van, egy völgy, egy katlan, a hegycsúcs meg fent van): Felmegyek – aszongya –, nézek, nincs-e valami üregi nyúl behúzódfa? Ahogy ment, ment a hegy tetejére, akkor lássa, hogy egy palota régi maradványa az, kastélymaradvány. És lát egy hatalmas vaskardot, meggyen lefelé. Hát, akármit ád az Isten, lehet, hogy még kincsek is vannak elrejtve. Megnézem. Megyen lefelé, de bizony ment már egy fél napja. Leült, megfáradt. Mikor lement az alsó szintre, egy vasajtó kitárult, az asztalon ott volt elütte egy kis kalács, meg egy findzsa kávé, egy pohár kávé. Megitta. – De jó Istenem, itt! Megszóltal egy hang, elsötétedik az alsó palotának a szobája:

- Szegény ember, sajnállak, de fordulj vissza! Gyönyörű gyereked születik, nem lesz ki nevelje fel.

- Ugyan, ugyan, miért forduljak vissza, mikor az ilyen élet, hogy nem dőgözök, oszt mégis adtok enni?

- Nem bánom, akár királyi vagyondod is lehet, de szabad ember többé nem leszel!

Ha még egy szobával beljebb jössz, akkor örökre bezárul az ajtó rád.

Meggondolta az ember:

- Azt ád Isten, amit ád! Kinyílt az ajtó, tiszta briliánsok, opálok, smaragdok, akkor arany

kelyhek, arany kardok, arany dolmányok – belépett az ember. Elállt egy másik ember elé:

- Nesze, pajtás, itt van ez a kúcs. Ezt most mán neked adom. Én tizenhét éve vagyok itt rabszolga, őrzöm ezt a királyi kincset. Most már neked adtam át!

Átadta a kulcsot, odament a forgóajtóhoz, kifordult az ajtó, ű elment, ez meg megmaradt örök rabszolgának. Akkor az ember gondolkodott: – Mi lesz a feleségemmel, szegénnyel, a hegyekben? Közeledik a tél. Fát se tud vágni, ott hal meg a kisgyerekemmel! Gondolkozik az ember, letette az arany dolmányt. Nézett széjjel.

- Hát, ez nem lesz jó! Megpróbálta az ajtót, sehol nem mozdult, Ő már örök rab lett. Enni-innivaló vót, mindenféle finom enni-innivaló. Zene szólt, hárfák szórakoztatták az embert. Az ember csak szomorú volt.

Hagyjuk itt, most öröklik erre az elátkozott kincsre, forduljunk vissza a feleségihez! Szegény asszony otthon maradt. Kilenc hónap, egyedül! Otthon maradt, volt ott egy rozsdás nyílvevő, csinált nyilat, faháncsból csinált kötelet. Ű is lűtt fácánt, nyulat, megsütötte tűzön. Éldegélt, közeledik a szülés órája.

- Istenem, Istenem, itt az ég alatt, rám jön a tél, itt fogok fagyoskodni. Istenem, mit csináljak? Mindegy, én nem megyek oda a királyho, hiszen mi adót adnék már neki?! Fiamat meg elvenné, besorozná katonának, elvinné valamelyik királyországba, hadakozni, a gyerekim életét el is átkozhatná! Nem megyek!

Az asszony fogta-kapta magát, vót nála éles kés, szedett legalább vagy tíz-tizenkét hát gypet, ilyen háncskötélbe összerakta. Bevitte abba, amit az ura csinált neki, nagykunyhót, gerendából, Olyat csinált magának, mint egy kis fészék. Ahogy bement, mán akkor elkezdett lassan, nagy szemekben a hópehely szállni. Betakarta a hegyeket, a völgyeket, szélcsend borult mindenre, csak a repkedő madarak szálltak, meg a fenyvesek integettek. Az asszonyt elnyomta az édes álm. Elkezdett ... (Tudom, hogy szereti ezt maga, maga vagány gyerek áml!)

Kínlódott, kínlódott, tizenkét óra fele meglett a kisfiú ... Majd csak reggel tért az asszony magáho, felmarkolta, egy kis rongyos, piszkos ruhába betekerte:

- Nem tudom azt se, hogy fiú vagy-é vagy lány? De mán nem bánom! – adott neki tejet, de alig vót ... miből adott vóna. Ami kis magvakat behordtak a nyáron, abból élt. Ilyen famagvakat, meg ilyen kis málnákból csináltak lekvárt, kis italt. Azon éldegélt.

- Istenem – aszongya -, ki sem merem nyitni az ajtót. Ajtó is vót rajta. Ha kinyitom, bejön a hideg, megfagy a gyermekem – aszongya. Betakarta nagy boldogan, szeretgette. Aszongya:

- Istenem, nincs is nagyobb boldogság annál, ha valaki szeretni tud, és van, hogy kit szeressen, és boldog az ember lelke. Megfordult az idő, esik, fú, csikorog, hordja. Olyan hóesés lett, hogy az erdőket lepte be. Belepte a hó a kunyhót is. Tizenkét óraker az asszony felkel, ivott egy kis bort, hogy ne fagyjon meg, a gyermeket meg ápolta. Tizenkét óraker a hó, ami odaesett, megnyílt, a fák teljesen szárazak lettek, és jött egy rózsaszínű felhőbe egy nő.

- Ő, te szegény asszony – aszongya -, nagyon boldog vagyok, hogy téged megtaláltalak. Ne félj, nem hal meg a kisfiad – aszongya. Olyan meleg van mán idebent, hogy már nem bírok bent lenni.

- Ki vagy te?

- Én vagyok a tél Vénusza, én vagyok a tél Angyala.

- Adjál rá a fiamra egy kis nevet.

- Ő – aszongya -, legyen a neve Hóvirág! Nesze, itt van ez az abrosz, és ezt lökd el a széna te-tejére, és bármit kívánsz, mindent megkaphatsz.

Ahogy nézte, tiszta rózsaszín ködbe, felhőbe vált az összes erdő. Hó azon a környéken nem volt. Kezdték kizöldellni a fák, mán oszt január volt, másutt meg méteres havak voltak!

- De, hát hogy hívnak téged?

Aszongya: – 'Tél Tündére vagyok. Meleget hoztam neked, mer sajnáltalak, meg a kis Hóvirágot, a fiadat!

Elment, de ottan örökké meleg sugárzott, a fákon csicseregtek a madarak. Az asszony min-

den jót kívánt. A kisfiú nőtt, nevelkedett. De bizony ebbe az időbe, akkor egy nap vót egy esztendő. Bizony a fiú úgy felnőtt, hogy legénnyé serdült.

- Kedves édesanyám, hogy kerültél te ide, ki az Isten nagy sivatagja vadonjába?

- Hát, fiam, kijöttem apáddal, hét királyságnak hét országából. Mindenkit adóztattak, mindenkit ütöttek. Szegény apád megunta, mert csak egy kecskéje maradt. Kijöttem, de apád, fiam, elment egy reggel, és nem jött vissza soha. Én megszülettek téged.

- De kedves anyám! Mír szólítol te engem Hóvirágnak? Hát nézd, minden szép, ragyogó, csi-cseregnek a madarak, minden virágba van!

- Hát, – aszongya – fiam, mert eljött egy nagyon szép nő, ű adta a meleget, ű adta az abroszkát, ű adta rád a neved, hogy Hóvirág vagy.

- Hát, de jó lenne vele találkozni!

- De hát – aszongya – fiam, megtanálkodhatsz vele, de olyan feltételek mellett, hogyha eljön. Ha nem jön el, nem tanálkodhatsz vele, mert nem tudod, hol lakik!

- Nem baj, édesanyám – aszongya –, estére én kimék a kunyhó elébe, hátha meglátom.

- Nem baj, gyerekem!

Beborult az alkony, lassan-lassan elhalványult a lemenő nap szép sugara. Nézte a fiú. Hát, amikor elcsendesedett minden, lássa, hogy a földből jönnek fel a virágok, oszt világítanak. Világító tulipánok, rózsák. Nézte a fiú. Há látta, hogy egy gyönyörű arany szőnyeg az erdő fenyvese közül kigördül. Rajta egy nő, tiszta rózsaszín fátyolba, egy fehér paripán. Odament a fiúhoz.

- Ó, Hóvirág. Nagyon boldog vagyok, hogy látlak. De ne felejtsd: ha megszókollak, mindig igazságosnak kell, hogy legyél.

- Hogyhogy igazságosnak, mi az az igazság?

- Mindig szeretni kell az embereket, jót kell tenni nekik, jót kell velük tenni, és az igazságot kell mondani.

- Na majd – aszongya –, idefigyelj, Hóvirág! Ha eljössz velem, adok neked egy gyümölcsöt, oszt hazugságra soha-soha, soha nem nyílik a szád. Ahol hazugság van, oszt elneveted magad, minden összedül.

Aszongya: – Te ki vagy?

- Én vagyok a Tél Tündére, Tél Angyala. Én hoztam nektek mindent.

- Hogy köszönjem meg neked? Térdre akart esni, megfogta a jánynak a karját.

- Ne köszönd meg nekem, hanem gyere!

- De – aszongya – még soha nem ültem paripán.

Az anyja térdre esett előtte:

- Ne vidd el az egyetlen fiamat, mi lesz velem?

Aszongya: – Nem messzire viszem, mindjárt visszaengedem a fiadat. Nem bántom a fiadat, semmi bántódása nem lesz.

Az asszony levette a keszkenőjét, abba sírt, nézte a fiát, oszt keszkenőjébe tette az arcát.

- Elviszik a fiamat! A fiú felült a lóra, a jány elébe ült, mentek. Ahogy mentek, arannyá vált a fenyves, arany szökőkutak nőttek fel a földből. Vezeti be egy csengő aranypalotába.

- Látod – aszongya –, Hóvirág, hogy hova hoztalak?

- De, hát én csak egy szegény vagyok – aszongya –, énnekem csak egy kunyhóm van.

- A lelki boldogság nagyobb, mint a vagyon. Tanuld meg azt, hogy a lelki gazdagság minden kincsénél nagyobb. Én azt adom neked.

Nem értette meg a fiú, hogy boldogságot akart neki adni, lelki gazdagságot. Nem vagyon-gazdagságot, anyagi gazdagságot.

- És anyámmal mi lesz, ha te gazdaggá teszel? Ne úgy értsd ezt, hanem minden nap egy esztendő!

- Apád el van fogva az elátkozott kastély völgyibe, azt is ki kell szabadítani.

- Apám él még?

- Él – aszongya –, az sose öregszik meg. Gyere! Kiment, kivett egy szekrényből, kivett belőle egy gyémántpaszományos királyi ruhát, kardot. Mikor felöltöztette Hóvirágot, olyan vót, hogy ragyogott az összes palotaterem. Szébb vót, mint a palota.

- Soha nem szabad hazudnod, az embereken meg segíteni kell!

No, majd a fiú aszongya:

- Mi az, hogy te boldoggá teszel?

- Kastélyt adok, vagyont adok. Te meg add nekem a szíved!

- Á, azt nem tehetem.

- Na gyere, elviszlek a kertbe. Kiment a fiú a kertbe. Láta a fiú, hogy a rózsák úgy, mint mikor kijött a kunyhó ajtaján, nőnek fel a földből és világítanak. Láta, hogy mindenfelől gyönyörű rózsaszínű sugarak jönnek a fák közül felé. Aszongya:

- Ez a te szent birodalmad? A lány egyből tiszta rózsaszín fátyolba, selyembe termett, oda ment a fiúho:

- Na – aszongya – idefigyelj, Hóvirág. Te már soha nem lehetsz senkié. De aszontad, nem adod nekem a szívedet. Most még apádat kisegítem, és aztán el fogok tőled válni, és itt foglak hagyni.

- De anyámtól elveszed azt az abroszt, ami adja az ennivalót?

Nagyot nevetett a Tél Tündére:

- Nem veszem el sose, adok neki egy palotát is. Csak Teneked a lelked mindig hideg lesz, mint a tél. Pedig én meleget adtam a szívetekbe, nem telet. Gyere utánam!

Fogta, mindjárt kijött a kastélyból egy arany fiáker, hét arany lóval. Felültek, egyenesen mentek abba a völgybe, az apja elindult akkor reggel, mikor elindult, hogy vadászik. Lement a völgybe, fel a hegyre, hegytetején megállt az arany fiáker. Kiszálltak.

Aszongya: – Itt van apád. De vigyázz nagyon jól, mert ha te bemész, apád átadja a kulcsot, te maradsz ott örökké, végig.

- Aszongya: – Hát én fiatal vagyok, és kibírom.

- Örök életen át ott nem maradhatsz.

- Hát akkor mit csináljak?

- Nézd, megteszem, hogy az apádat kimentem. Te meg legyél szabad. De amiér aszontad, hogy nem adod a szíved nekem, tovább nem vagyunk együtt.

Na, a lány elővett egy arany gombolyagot. Fent. Fent vótak a hegy tetején. Leengedte a lépcsőn. Az aranygombolyag meg odaért az ajtóho, az ajtót ajtófeleستül kifordította. Lementek, ott ült a fiúnak az apja, Hóvirágnak az apja. Szakállas vót mán, idős lett. Aszongya Hóvirág:

- Terajta nem fogott az idő!

- Csak fogott a bánat, fiam. Az idő nem fog is, de a bánat, keserűség, meg a rossz emlékek az embert megöregítik, megörjítik. Tudom, te vagy a fiam, de a neved nem tudom.

Aszongya: – Hóvirág vagyok.

- Hóvirág, fiam, mikor én eljöttem, hóesés vót. Akkor mán – aszongya – fiam, tél jön. És ez a nagyon szép királynő kicsoda?

- Hát – aszongya – a Tél Tündére.

- Ó, de szép vagy te, Tél Tündére! Köszönöm, hogy megmentettél. Na gyere fiam, rakjál kincset amennyit akarsz! Rakjál magadho, amennyit akarsz. Szedett az ember, zsákról-zsákra, kijött.

A jány meg fogott egy másik gombolyagot, visszahajította. Örökre bezárult az ajtó, de a fiú is fennmaradt. Nem tette le!

- Na – aszongya – Hóvirág, most már itt hagylak. Örökké boldog lettem vóna veled. Aszontam, hogy lelkieleg teszek boldoggá, te meg úgy értetted, hogy gazdagnak teszek. Megcsókoltá, a fiúnak elváltozott a színe rögtön, a jányak hófehérré vált a haja. Elment, Hóvirág ottmaradt az apjával.

- Jaj, fiam – aszongya –, mintha te vónál, megváltoztál, olyan fehér vagy, mint a hó!

- Hát, apám, egy egész világot láttam mostan.

Hazamentek, már akkor a kis kunyhó helyén palota vót. A Tél Tündére palotát varázsolt, mindent, ennivalót, innivalót. Megesókolta az asszony örömmel, kizokogta az urán magát ...

- Fiam, olyan furcsa színű vagy, nem olyan vagy, mint vótál. Hunnan vetted azt a szép ruhát?

- Adta a Tél Tündére.

- Hát, fiam – aszongya – nagyon sajnós, álmod láttam az éccaka. Most a bekövetkező téllal el kell hogy indulj, megkeresd a Tél Tündért!

- De hova, anyám?

- Mindegy fiam, de ha nem indulsz el az első tél bejövetelével, az első nappal, a hóeséssel meg fogsz halni.

Telt, múlt az idő, a fiú kiült, mindig kiment oda, ahol a palota vót. Nagyon szép palota, a jányé. Az üvéké megvót, de a Tündérpalota nem vót meg, a Tél Tündéré. Aszongya – hát ez el-tűnt. Járkált ott a fiú, járkált. Nagy szomorúan leült egy fa tövibe. Leült a fa tövibe, gondolkozott, tudta, hogy három napon belül beköszönt a tél.

- Na, kedves anyám, készíts útravalót, elindulok!

Az asszony a tejjel gyúrt háron pogácsát: – Na fiam, ez neked három évig elég. Eridj fiam, ha tudsz, menjél, mert itt halsz meg, ha el nem indulsz!

Elindult a fiú. Menni, mendegélni, erdőkön, mezőkön, ligeteken, roppant nagy térségeken, királyi városokon, és mindenfele, amerre csak ment, mindenütt arany pusztaság, arany hideg, tél fogadta. Mennél jobban ment be az időbe, annál jobban ment bele a télbe. Na, mán látta, hogy jégcsapok vannak, erdők jéggé fagyva, erdők teljesen széjjel fagyva, paloták széjjel mállva a hidegtől. Megfagyva az emberek. Ez valakinek a bosszúja! Megyen-megyen, egy nagy, hatalmas jégpalotát talál. Olyan emberek vannak benne, mint a jégemberek. Asszonyok, dolgoznak, sűrögnek-forognak.

- Szerencsés jónapot, Hóvirág, de jó, hogy jössz már! Te aszt elviszed most már a telet rólunk. Mi járatban vagy?

- Keresem a Tél Királynőt.

- Esetleg hacsak a Jégország királya nem tudja neked megmondani. Eridj be!

Há, mikor bement, olyan hideg vót, hogy a fiú didergett. Mikor felmegy egy nagy-nagy terembe, fent ül egy király, de tiszta zúzmara, tiszta jégcsap a szakállá. De úgy látta a fiú, hogy ez az egész király jégből áll, meg a palota is.

- Szerencsés jónapot kedves, felséges királyatyám!

- Isten hozott, Isten hozott, te más országbéli fiú! Ő nem tudta, hogy ez Hóvirág. – Ugyan, ugyan mi járatban vagy, mikor erdőt, mezőt, farkasokat, mindenkit elpusztítottak. Te hogy nem tudtál elpusztulni?

- Hát, – aszongya – nem volt hozzá erő, de nem is lesz!

- Kit keresel?

- Hát – aszongya – Tél Királynak a lányát.

- Ha-ha-ha, – ahogy kacagott a király, úgy repedeztek a falak, a fagy meg a jegcek hulltak lefele csörömpölve.

- Az én lányomat keresed?

- Hát a te lányod az?

- Igen, milyen szempontból keresed?

- Nem adtam neki a szívemet, oszt megharagudott rám.

- A te szíved forró és tüzes, de az övé jég, csak mostanába beszéli mindig, hogy meleget érez a szíve táján.

- Köller, szobalány, ordinánc! Hozzátok be a jányomat! Hozták. Tiszta, tiszta jégvirág, jégcsap volt neki a mirtusza. Szíp ruhába, menyasszonyi ruhába, koszorúval, jégkoszorúval megjelenik.

- Eljöttél utánam, megbocsátok neked. Kérjél meg atyámtul!
 - Megkérlek atyádtul feleségül, és a szívemet neked adom.
 Jaj, a jégkirály rögtön elkezdett kiabálni:
 - Jaj, de meleg van! Jaj, de meleg van, jányom!
 Aszongya: - Érzem apám, a szívembe.
 A jégpalota rogyadozott lefele, ment széjjel minden! Jégország királya is széjjelment. A jég-
 emberek széjjelhulltak. Hát, ahun a jány állt, úröla is a szépen a derek lehulltak, ott állt tiszta
 rózsaszín fátolba. Megfogta a fiút, megcsókolta. Látták, hogy a földből a kis hóvirágok bújnak.
 Aszongya: - Itt a tavasz! Menjünk vissza anyukámho!
 - De már – aszongya – csak a kunyhóba laktok!
 - Nem baj – aszongya -, boldogok leszünk, csak oda menjünk vissza!
 Megcsókolták egymást, máig is éltek, ha meg nem haltak.

IRODALOM

- BÁLINT Sándor - 1975. Tombác János meséi. Budapest.
 DOMOKOS Sámuel - 1957. Vasile Gurzau magyar és román nyelvű meséi. Budapest.
 EPERJESSY Ernő - 1994. A cigány néprajzi kutatások időszerű feladatai. In: Cigány
 néprajzi tanulmányok 2. Studies In Roma (Gypsy)
 Ethnography 2, 17-25. Szerk.: Bódi Zsuzsanna. Salgótarján.
 ERDŐS Kamill - 1989. A Békés megyei cigányok. Cigány dialektusok
 Magyarországon. In: Erdős Kamill cigánytanulmányai,
 57-88. Szerk.: Vekerdi József. Békéscsaba.
 GRIN Igor - 1977. Szerb népdal-ok a Délkelet-Alföldről. In: A magyarországi délszlávok néprajza
 2. 92-109. Szerk.: Balassa M. Iván - Dékity Márk, Budapest.
 1988. Négy kisalföldi (Moson megyei) horvát népmese. In:
 Hidak (Tanulmányok a magyarországi délszlávokról),
 89-118. Szerk.: Tarján G. Gábor. Budapest.
 KRUPA András - 1984. Rozprávký nanický Zofky. Zsófia néni meséi. Békéscsaba.
 MÁRKI Sándor - 1877. Sarkad története. Budapest.
 L. SINKÓ Rozália -
 DÖMÖTÖR Ákos - 1990. LOLLO. Cigány mesék és mondák Békés megyéből.
 Ciganisztikai tanulmányok 7. Budapest.
 SZENDREI Eszter - 1996. Két hajdani hajdúváros törökkori mondái. A Békés Megyei
 Múzeumok Közleményei 16., 297-304. Szerk.: Grin Igor,
 Réthy Zsigmond, Szabó Ferenc, Szatmári Imre,
 Békéscsaba.
 VEKERDI József - 1985. Cigány nyelvjárási mesék I-II. Szerk. Folklór és Etnográfia
 19. Debrecen.
 1989. Erdős Kamill szerepe a hazai és külföldi cigányku-
 tatásokban. In: Erdős Kamill cigánytanulmányai,
 7-12. Szerk.: Vekerdi József. Békéscsaba.
 UJVÁRY Zoltán - 1994. A cigányság néprajzi kutatásának néhány kérdéséről. In:
 Cigány néprajzi tanulmányok 2. Studies In Roma (Gypsy)
 Ethnography 2, 32-35. Budapest-Salgótarján.

Petőfi „ismeretlen” műve: A Salgó

Kerényi Ferenc

A cím jelzője idézőjelbe kívánczik ugyan, de kétségtelen, hogy Petőfi Sándornak ezt az 565 soros elbeszélő költeményét nem tartotta/tartja sokra az irodalomtörténet. Szakirodalma olyan kevés, hogy Kókay György, alapvető könyvészeti áttekintésében, önálló címszóként nem is tudta kiemelni a Petőfi-fejezetben belül (*A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1772–1849.* Bp. 1975). Most az újraindult kritikai kiadás 4. kötetének munkálatai tették szükségessé elemzését. Elsődleges tapasztalataink közreadását pedig az indokolhatja, hogy bízunk a metaforában: egy vár faláról, tornyából még akkor is átfogó, jó kilátás nyílik a környékre, ha a vár falai nem mindenütt épek. Ha elfogadjuk a Petőfi-irodalomnak azt az újabb keletű tételét, hogy a költő egy-egy pályaszakaszát verses epikai művel lezárni (vö. Martinkó András: *Alkotásmód és kronológia*, PIM Évkönyv 10., Bp. 1973. 17.), valóban megfelelő kilátópontra találtunk körületekintésünk számára ebben a Dömsödön írott, 1846 májusából való alkotásban.

Petőfi, mint minden fiúgyermek, szeretett katonásdit játszani; ilyenkor erősnek, legyőzhetetlennek, délcegnek hitte magát, mint az a lovashusár egyik iskolatársának küldött aszódi levelében (1836), akinek tarsolyán ott a „művész” árulkodó szignója: A[lexander]. P[etrovics]. Osztjuk azt a nézetet is, hogy névmagyarosítása során azért nem Péter-, hanem Pető - lett a lefordított Petrovics előtagja, mert szemei előtt Vörösmarty kiseposzának, az *Egernek* (1825) fiatal, daliás Pető hadnagya lebegett – amilyen ő is szeretett volna lenni (Korompay Bertalan: *Petőfi nevéről*, Itk 1987-1988. 60-61.). Korántsem függetlenül Vörösmarty verses epikájától, előtte – s ez már-már politikai, sőt republikánus csíra – a királyság előtti állapot, „a vezérek kora” állt aranykorként; kedvelt 1841 és 1848 között többször is megénekelt hőse pedig Lchel volt, katona és (kürtje révén) művész egyszemélyben. Ennek legteljesebb összefoglalása – már túl balul sikerült katona-kalandján és az ezt is kompenzáló *János vitézen* – 1844 decemberére tehető verse, a haladás korában a félreértést is vállaló *Mért nem születtem ezer év előtt?* című költeménye.

Mivel „a vezérek korának” nem sok látható tárgyi emléke maradt, figyelmre már – mondhatni – gyermekkorában a várromok felé fordult. Korai írásos emlék erről az a várlajstrom, amelyet 1839 nyarán Ostffyasszonyfán kivonatolt Vályi András *Magyar országnak leírása* c., háromkötetes lexikonából (Buda, 1796-1799). Az unokatestvér-szemtanú, Orlai Petrovics Soma a következőképpen emlékezett erre: „...legfőbb vágya volt ekkor oly állapotra vergődni, hogy egy szép vidéken magának kis lovagvárat építhessen. [...] A várromok iránt kiváló szeretetet táplált s el-elmerengett múltjokon; maig is egy kis füzetét, melybe a magyarországi várak neveit s rövid történetét sajátkezűleg beírta.” (Orlai Petrovics Soma: *Adatok Petőfi életéhez*, Budapesti Szemle, 1879. 19. k. 17.) Vályi lexikona a III. kötet 224. oldalán írt Salgóról: „Régi romladosott Vár Nógrád Várm[egyében]. magas és meredek hegyen, 's kösziklás helyen épült vala; de már ösze-rongyollott. Eredete bizonytalan...” Utána még említés olvasható Giskra koráról és 1551-1593 közötti török megszállásáról. A 60 tételes listán Salgó a 47., és a róla készült jegyzet fölöttébb sommás: „Salgó Nógrád megyében.” A nógrádi várak közül a listán

egyébként még Fülek, Kékkő, Szanda, Sámsonvára (Fehérkő), Szécsény, Zagyva és Somoskő szerepelt. (A jegyzék legutóbb: *Petőfi Sándor összes művei* V. s. a. r. V. Nyilassy Vilma, Kiss József, Bp. 1956. 157.)

Noha a várlajstromot Petőfi nem vitte magával, kézírata utóbb el is kallódott, szenvedélyének később, felnőtt fejjel is hódolt, s kivált kiélhette felvidéki útján, 1845-ben. Ekkor június 4. és 13. között Kubinyi Rudolf vendége volt a Gedővár alatti Várgedén (szerepelt is a hajdani listán: „*Várgede* Gömör m[egyé]-ben. Kubinyiak valának oltalmazói az ozmánok ellen.” I. h. 153./, onnan további kirándulásokat tett, Losoncra / a füleki várrom megtekintésével és a gácsi Forgách-várkastély felkeresésével, június 8-án/, majd június 12-én és 13-án – Hajnácskő érintésével – Somoskőre és Salgóra. Az *Uti jegyzetekben* maga a költő örökítette meg a kirándulás élményét: Vecseklőről a Mátra egyik ágán, a Medvesen keresztül érkeztek Somoskőre, amelynek faragott köveit és a helyiek vendégszeretetét csodálta, megörökítette a helyi mondát a kanalazó törökről, akinek eszközét a somoskői magyarok lőtték ki a kezéből, mire a megszállók eltakarodtak („Hol van oly merész képzeletű költő, mint a nép”), majd következik a szorosabbban Salgóra vonatkozó passzus: „Oly rendkívüli helyen fekszik, hogy gondolatnak is örült volt, oda építeni. Környékezi rengeteg erdő bükk, cser, tölgy s egyéb fákból. A hegy teteje óriási gránitszikla s e fölött állott a vár, amelynek most már kevés maradványa van. A legmagasb fal mintegy két öles. Talán nem volt Magyarországon vár, mely oly közel szomszédja lett volna a csillagoknak, mint Salgó. Sokáig ültem romjainak legfelső csücsán; tekintetem mérföldeken, lelkem századokon barangolt.” (*Petőfi Sándor összes művei*, id. kiadás, V. 32.)

A leírt jelenet versindító helyzetnek sem utolsó, ám a valós élményt követően még 11 hónapnak kellett eltelnie ahhoz, hogy megszülessen a Salgó. Sorsfordító csaknem-esztendő volt ez Petőfi számára: a kritika egyre dühödtebb támadásai közepette, barátai egy részének pálfordulásával, szerelmi kudarc után szülei szalkszentmártoni otthonában szembe kellett néznie eddigi pályájával, a világ- és embergyűlölet hónapjai, a *Felhők*-korszak után újjá kellett építenie világlátását. Ezenközben megtalálta egyéni, összetéveszthetetlen költői hangját, amely megőrizte népdalkorszakának természetes, közérthető versbeszédét, de nem mondott le a *Felhők* epigrammaiban és a korszak más verseiben kikísérletezett, kozmikusabb, merészen romantikus képalkotásról sem.

1845 októbere és 1846 áprilisa között Petőfi csak akkor jött fel Pestre, amikor új műveinek kézíratait hozta magával: január elején a *Tigris és hiéna* c. drámát a Nemzeti Színháznak, február végén a *Hóhér kötele* c. regényt, március 10-én pedig a 66 versből álló *Felhők*-ciklust. Minden érkezése arról győzte meg, hogy – miután az 1843/44. évi országgyűlés már nem tudta megtárgyalni a szerzői jogi törvényt – a fiatal irodalom egyre jobban ki van szolgáltatva a szerkesztők és a kiadók önkényének. Januárban Vahot Imre, a Pesti Divatlap szerkesztője közölte Petőfivel, hogy ezentúl csak minden második számban közöl tőle verset – egy-egy költeményért többet, összességében kevesebbet fizetve. A regényt csak Eötvös József sürgetésére fogadta el az a Hartleben Konrád, aki korábban már hasznolt a költő két regényfordításából. A *Tigris és hiénát* a Nemzeti Színház elfogadta ugyan, de bemutatóját nem bérletszűnetben hirdette meg; a drámát Petőfi ezért maga vonta vissza. Ezzel betelt a pohár, s mivel már egy évvel korábban, 1845 február-márciusban felmerült baráti köre, a „rüpöktársaság” megszervezésének ötlete, most a fiatal irodalom gyorsan organizálta önmagát. 1846. március 14-én jelent meg az első sajtóhír a divatlapok alkotói törzsgárdát adó írónemzedék sztrájkjáról. Kilenc író nyilatkozata (április 8-i keltezéssel) április 12-én került a nyilvánosság elé: „... alulírtak (...) elhatárázák, hogy folyó év július első napjától kezdve, munkálkodásukat a szépirodalmi lapoktól megvonják, s erejüket

nagyobb dolgozatok s különösen pedig majdan egy általuk közös erővel megindítandó irodalmi vállalat kiállítására fordítandják.” (Az aláírók között ott volt a balassagyarmati születésű Bérczy Károly és a „palóc költő”, Lisznyai Kálmán is.) Áprilisban az Eperjesen élő Kerényi Frigyes csatlakozásával kiegészültek a „Tízek Társaságá”-vá. Petőfi ismét azon volt, hogy elvi, közös alapokat is találjanak: javasolta, nevezzék magukat „romantica iskolá”-nak. Társai azonban elhárították ötletét, s így maradt az anyagi és nemzedéki érdekközösség, középpontban a Pesti Füzetek c. folyóirat tervével.

Hogy Petőfi mit értett ezidőtájt romantikán, az 1846 tavaszi versterképén jól követhető: az év elejére keltezhető *Az örült* torz tettvágyát már februárra a szerelemvágy (*Tündéralom*), áprilisra pedig az előbb még csak céltalan, de jobbitani akaró cselekedni akarás (*Sors, nyiss nekem tért...*), majd kisvártatva már a szabadságvallás rajongása váltotta fel (Dalaim). Az általunk kiemelt „nagyobb dolgozatok” ígérete a Tízek nyilatkozatában, a Szalkszentmártontól még rosszabb kondíciókkal elbúcsúzó szülők áttelepítése az új bérletbe Szent György napja (április 24.) táján, a meglelt célokhoz eszközként rendelendő „szakirodalom”, a francia forradalomtörténetek tanulmányozása egyaránt arra készítette Petőfit, hogy 1846 májusát Dömsödön töltsse. Először szülei lakásában, ám amikor az öreg Petrovics a mézárszék bérletösszegénél csaknem kétszerre nagyobb összegű kölcsön felvételére szorult, és keserűségét régi indulatosságával vezette le, átköltözött Kovács Józsefné kibérelt szobáiba (ma: emlékmúzeum), ahol a tízek egy másik tagjával, Pálffy Alberttel együtt dolgozott. A termés, nem számolva most a stúdiomok évekre kiható eredményét, számra csekély, de fajsúlyos: a *Számúztem magamat...* számvetés a lezajlott emberi válsággal, a *Levél Várady Antalhoz* (amelynek jelentőségét a költő pontos datálással is kiemelte: 1846. május 22.) pedig az első az új típusú, összetéveszthetetlen Petőfi-versek sorában, befejező részében a nagy szabadságháború látomásával. És a „nagyobb dolgozat”, a *Salgó*.

Petőfi alkotómódszeréről a legfontosabb megállapítást nem irodalomtörténész vagy pszichológus, hanem néprajzkutató, Berze Nagy János tette, amikor arra emlékeztetett, hogy költőnkél azért nincs értelme a hagyományos hatáskutatásnak, mert Petőfi mindent, amit olvasott, hallott, átvett, azt azonnal leendő műve részeként, áthasonítva építette be ismereteibe (*Petőfi költészetének folklóre-párhuzamai*, Ethnographia 1925. 38–39.). Ehhez legfeljebb annyit tehetünk hozzá, hogy emlékeztetünk a poéta nem mindennapi, színészgyakorlattal is edzett memóriájára, amellyel évek múltával is (nemhogy 11 hónap elteltével) bármikor fel tudott idézni neveket, szövegeket, emlékeket.

A *Salgó* pompás példáját nyújtja e munkamódszernek. Az indításban olyan pontosan idézi föl az intenzív élményt, mintha nem is telt volna el majdnem egy esztendő. (Itt emlékeztetünk arra, hogy leghíresebb természetverseit Petőfi szintén a helyszíntől távol, Pesten írta: *Az alföld, A Tisza, A pusztá télen, Kis-Kunság*).

Az Uti jegyzetek idézett részletében :

„... másnap korán reggel indultunk”
Somoskőre a Mátra egyik ágán – a
Medvesen – keresztül.”

„A hegy teteje óriási gránitszila
s e fölött állott a vár, mellynek
most már kevés maradványa van.”

a *Salgó*ban:

„Nógrád s Gömör közt hosszan nyúlik el
A Mátra egyik erdőséges ága...”

„Itt állt Salgó... az éghez oly közel,
(...)”

A századoknak döntő lábai
Elgázolák rég e vár tornyait.

Belölök egy-két csonka fal maradt...” /15., 17–19. sor/

„Talán nem volt Magyarországon vár,
melly oly közel szomszédja lett
volna a csillagoknak, mint Salgó.”

„Itt állt Salgóvár, mint egy óriás,
Ki az egekre nyújtja vakmerő
Kezét, hogy onnan csillagot raboljon...”

/12-14. sor/

„Sokáig ültem romjainak legfelső
csúcán; tekintetem mérföldeken,
lelkem századokon túl barangolt.”

„Fölmentem a hegy sziklatetejére,
S letelepedtem a romok fölött.
Verőfényes nap volt, tekintetem
Nem lelve gátot, mérföldekre szállt,
(...)
De lelkemet nem illy képek körözték,
Nem illy vidámak; lelkemet homályos
Látkörbe vitte a komoly merengés,
Holott körülö ködruhában
Mogorva árnyak lengtek, a kihalt
Sötét középkor véres napjai.”

/23-26.. 32-37. sor/

A hely varázsához ezúttal nem kötődött olyan történet, amely Petőfi számára használható lett volna, hiszen már a gyermekkori forrásban, Vályi Andrásnál ez állt: „Eredete bizonytalan...” (I. m. III. 224.) A költő feltehetően nem ismerte Mocsáry Antal megyemonográfiáját, ám ott is hasonlót olvashatott volna (*Nemes Nógrád Vármegyének Historiái, Geographiai és Statistikai Esmertetése*, Pest 1826. III. 223.). A Vályi megörökítette történetek aligha vonzhatták Petőfit: a huszita vallásháborúk éppúgy, mint a török megszállás, amelynek mesei kompenzációja a *János vitéz*-ben már 1844-ben megtörtént; „újraírásának” komoly formában nem lett volna értelme. Petőfi költői fantáziája tehát felszabadulhatott.

Az Árpád-ház kihalása utáni helyzetet, amelyben a „magány érdekek” felülkerekedése a romlás szélére juttatta az „elárvult hazát”, Petőfi Horváth Mihály friss könyvéből vehette a maga 13 soros, teljesen hasonló logikájú korfestéséhez: *A magyarok története* II, Pápa 1843. 1. Ugyanitt megtaláljuk a „Kompoltiok” említését is, ezek között az egyéni hatalom- és haszonlesők között. A filológia persze már korábban is foglalkozott a névanyag forrásával, és azt Budai Ferenc *Magyarország polgári históriájára való Lexicon, a XVI. század végéig* c. munkájában (kiadta Budai Ezsaiás, Nagyvárad 1805. II. 479-481.) találta meg. Itt találkozhatunk a történelmi személy Kompolti Péter rövid életrajzával: III. Endre halála után előbb Vencel híve volt, végül azonban Róbert Károly mellé állt, és 1317-ben tárnokmesterségig vitte (vö. Farkas Gyula: *Petőfi nagyobb elbeszélő költeményei és forrásai*, Bp. 1923. Eötvös-Füzetek 1. 35-38.). A család 1521-ben kihalt. Hozzátehetjük még: Kompolti Péternek a valóságban nem voltak fiai, és nem volt Salgó ura: A Kompoltiak vára Nána volt, amit Mátyás rontatott le (vö. Balla Károly: *Hős regék A' Magyar Előidőből*, Pest 1826. 223-251. – Nincs adatunk rá, hogy Petőfi ismerte volna.) A „Gedővár” gesztus az 1845. évi szállásadó barát, Kubinyi Rudolf felé, természetesen a személyes tájélmény mellett. (Gedő Simon már a *Tigris és hiénában* szerepelt.) Itt jegyezzük meg, hogy a nógrádi Gede-Gedő középkori váráról (ma: Szarvasgede) Petőfi nyilvánvalóan nem tudott, ami egyben újabb közvetett bizonyíték arra, hogy a költő nem ismerte Mocsáry megyetörténetét, ott ugyanis ez a Gede szerepel (i.m. III. 258.). Az elbeszélő költemény topográfiai cselekményvonala (Salgó – Gedővár – Hajnászkő érintésével – Salgó) azonban kétség-

telenné teszi, hogy a gömöri Gedővárról van szó. A nő szereplő nevének (Anna) Petőfi latinos változatát használta: Perenna – amit a korfestés és a jobb jambikus megversselhetés egyaránt indokolhatott.

A többi: Petőfi költői képzeletének és a romantikus szenvedélyábrázolásnak az együttese, amire Dömsödön szükség is volt, hiszen – bár vihetett magával némi jegyzetet vagy forrás-munkát – ott újabb idevágó olvasmányokhoz nem juthatott.

Az irodalomtörténet száz éve egyetért abban, hogy Petőfinek nem volt, úgymond, epikus fantáziája. Horváth János nem is győzött csodálkozni azon, hogy „alig lehetne egy történet rövid lezajlásába a tragikum legválogatottabb romantikus elemeit szilárdabban összeszorítani.” (*Petőfi Sándor*. Bp. 1922. 211.) A *Salgó* eszerint némileg kivétel Petőfi verses elbeszélő költészetében: fő okát pedig abban látta, hogy ezúttal sikerült elkerülnie a történet átlírizálását.

Mai romantika-felfogásunk szerint Petőfi nem törekedett a tragikum ábrázolására (amint azt Gyulai Pál óta számon kérik rajta), de nem osztjuk azt a posztmodern álláspontot sem, amely szerint Petőfi a *Tigris és hiénát*, Teleki László a *Kegyencet* (1841) egyfajta romantikus iróniával írta volna (Szigethy Gábor és Bécsy Tamás álláspontja). Röviddel a *Felhők*-ciklus, a bosszú motívumára épített *A hóhér kötele* meg a *Tigris és hiéna* után a *Salgó* is őrzi még a komor világszemléletet, a közelesen lezajlott értelmi-érzelmi válság jeleit, nyomait. A történet nem végződik, nem végződhet boldog végkifejlettel, mint a *János vitéz* tündérországi, „elemelt” hepiendjében, még mondai feloldása sem lehet, mint volt a *Felhők*-korszak kezdetén, 1845 őszén írott *Szerelem átkának*. A *Salgót* alig megelőző *Szilaj Pista* (1845. április 10–24.) a népballada felé mozdult el, és az elbeszélő költemény sikerét is az adja – amint majd alább bizonyítani is igyekszünk az elemzés során –, hogy sikerrel, kellő arányban vegyíti az epika, a líra és (amiről eddig a szakirodalom csak motívumszinten vett tudomást) a dráma hatáselemeit.

A művészi tájábrázolás, mint tudjuk, korántsem a festő számára történő, szavakkal végrehajtott, részletező leírás, hanem a költői lelkiállapot kivetülése a természet egy részletére. Ez tanítandó vagy szemléltetendő, keresve is alig találhatunk jobb példát a *Salgó* bevezető részénél, 1–37. soránál. Már az *Uti jegyzetek* és a *Salgó* párhuzamos helyeinek iménti felvonultatásában szemet szűrhatott a figyelmes olvasónak, hogy a „Verőfényes nap” emléke, a békés és egyáltalán nem vad nógrádi táj varázsa ellentétes hangulatot hivatott megalapozni. A látvány hatása első fokon azt a szabadságeszmét idézi (kivált a „börtönéből megszökött madár” hasonlata révén), amelyet *Az alföld* keltett már 1844-ben. Itt a nyitókép azonban elkomorul, előbb a jelzők és a hasonlatok találó megválasztásával, majd a 16. sorban egyetlen kijelentő mondat felvillantja a drámát: „És benne mégis a pokol tanyázott.” „A komoly merengés” „mogorva árnyakat” idéz fel, „a kihalt /sötét/ középkor véres napjai”-ból. (Ne feledjük, hogy a *Felhők* epigrammáiban Petőfi szinte csak erre a két szóképre korlátozta eszköztárát.)

A cselekmény egyes motívumaihoz párhuzamokat, vélhető mintákat keresni – ez a Petőfi-filológiának mindig is kedvelt elfoglaltsága volt. Farkas Gyula Mednyánszky Alajos *Testvéri viszátkodás* (Bruderzwist) c. prózai regéjére (1829) vezette vissza a nőzsákmányon összekülönböző és egymás ellen forduló fivérek történetét (*Elbeszélések, regék s legendák a magyar előkorból* II., Pest 1834, németül már: Pest 1829), tematikai előzményként említette Vörösmarty Mihály kiseposzát, *A két szomszédvárat*, a forma szempontjából is *Vérnász* c. tragédiáját. Horváth János – részben az addigi szakirodalomból, részben saját megfigyeléseiből – ezeket kiegészítette Heine (*Zwei Brüder* – szintén a nőért harcoló testvérek), Byron (*Manfred* – a ter-

mészetleírásban), Lenau (több párhuzamos hellyel), Shakespeare (*III. Richárd* – a meggyilkolt férj fölötti asszonyhódítás), Shelley (*Epipsychon* – Kompolti Dávid szerelni vallomása) motívumszintig lebontott hatásával. Fekete Sándor az idősebb Dumas hatását vélte felfedezni az igazságszolgáltatás nélküli befejezésben (*Petőfi romantikájának forrásai*, Bp. 1972. Irodalomtörténeti Füzetek 77. 100. és 103.). Mindez együttesen sem elegendő azonban a *Salgó* jobb megértéséhez, még Berze Nagy János észrevételeinek állandó érvényesítésével sem; az elbeszélő költemény akár változatlanul „ismeretlen” maradhatna.

Úgy véljük, a *Salgó* esetében a megoldás kulcsa abban rejlik, hogy Petőfi az általa színész-ként megismert romantikus dramaturgia idealkalmazásával tudott hatásos, erőteljes cselekményt formálni, amelynek gerincét ily módon „nagyjelenetek” alkották. A virtuális I. felvonás 1. képe a tanácskozás: Kompolti Péter, a haramiává züllött várúr két fiával, Dáviddal és Jóbbal kitűzi magának a következő célpontot, Gedővárt. A 2. jelenet maga a rajtaütés, amely azonban egy idilli, de ugyancsak színpadias mozzanattal indul: Gedő Simon virrasztásának (közvetlenül) és Perenna imájának (férje lelki békéjét kívánva, közvetetten) egyaránt a haza állapota a témája és a tétje. A szópárbajt (a betörő Kompoltiakkal) tényleges összeecsapás követi Gedő Simon és Kompolti Jób között, az előbbi csejtével és Perenna elrablásával. Független. A részletek is teátrálisak, szerzői utasításra emlékeztetők. „Vagy szavaimban tán kételkedel? / Im hát tekints ki!” – érzékelteti a túlerőt és közli a vár elfoglalását Kompolti Péter. (128–129. sor). A következő „felvonásig” mindössze 25 sornyi az átkötés, de ez is dramatikus: a zsákmánnyal hazatérők képe mint a hajnászkői várőr éjjeli látomása elevenedik meg előttünk. (Ezzel a topografizálással teljessé vált az 1845-ben felkeresett várak „beépítése” a cselekménybe: Somoskő és Fülek elpusztítása már megelőzően felkerült a Kompoltiak bűnlajstromára.)

A „II. felvonás” hasonló felépítésű: Dávid merengése az alélt asszony fölött, Perenna zavart ébredése, majd – a főkonfliktus! – a két testvér vitája az élő zsákmányon és az apa közbeavatkozása, ami nemcsak a testvérharc késleltetése, hanem egyszersmind bejelentése igényének Perennára. Ismét „nagyjelenetek”, felvonászáró végszóval: „Ki mer moccanni és morogni, hogyha / Kompolti Péter ezt kiáltja: csitt!” (370–371. sor) Az újabb átkötés remek példája a megszüntetve megőrzés tendenciájának. A gyorsulni induló eseményeket – költői közbeszólás gyanánt – egy valószínű *Felhők*-epigramma szakítja meg: „Miből teremté isten a szívet? / Hogy annyi bútól, kintől sem hasad meg, / Amennyi érte a szegény Perennát.” (372–374. sor)

A „III. felvonás” három rövid jelenet: költői elbeszélés, Perenna hiábavaló tűnődése szabadulása és bosszúja módozatairól (egy monológ lélektani hullámvázolásával), ezt Kompolti Péter házassági szándékának bejelentése és Perenna vészjósló beleegyezése követi, azt pedig a Dávid-Perenna jelenet, Dávid újbóli vallomásával és az asszony feltételével: „A tiéd leszek, ha / Apádat és öcsédet megöled.” (416–417. sor)

Az átkötő 17 sor (417–432. sor) újabb *Felhők*-darab a szerelem hatalmáról: „Mindenható vagy ... angyallá az embert, / Az angyalt ördöggé, az ördögöt / Emberré könnyen átváltoztatod... „ (432–434. sor). Nemcsak szerelemfilozofálást olvashatunk itt, hanem megkapjuk mindannak a lélektani metamorfózisnak a rövid összefoglalását (a drámai csúcspont előtt), amely eddig a cselekményt formálta. Perennából a boldog, szerelmi házasság formált angyalt, a bosszú terve ördögöt, a rabló Dávidból a szerelem csinált embert.

A „IV. felvonás” a két nyíltszíni gyilkosságé (ezt egyébként színpadon a korabeli cenzúra aligha engedte volna megjeleníteni), az örülésig fokozódó lelki furdalásé, végül Perenna szobá-

jának rövid, állapot- és helyzetisztázó szcénája után Dávid halálugrása a salgói bástyafalról, ölében Perennával. Nincs feloldás: a zárófejezet 16 sorában – mindenféle költői eszköz, szókép, gondolatalakzat nélkül – szinte kopog az öt kijelentő mondat: a Kompoltiak kihaltak, legényeik egymást hányták kardélre az osztozkodás alatt, a halottak temetetlenül maradtak. A zárókép komor, ismét a *Felhők* hangulatában, már-már naturalisztikus képpel, a várrom-regék fonákjával: „Így állt sokáig Salgó zajtalan, / Csak a hollóknak káromgása szólt / Holttetemekkel megtelt udvarában; / S alant a völgyben a népség futott / A szél elől, mely Salgóról jöve.” (561-565. sor)

Az eddig tapasztaltakat összegezve: Petőfi a *Salgót* a romantikus dramaturgia sémája szerint építette fel; az epikai műveit jellemző lírai átszövöttség azért rejtettebb, mert nem dalbetétek alakjában vagy egyes szám első személyben jelentkezik, hanem a *Felhők* epigrammatikus formájában; az utóbbi megoldással a költő ezúttal elkerülte az elbeszélés csapdait. Horváth János idézett elismerését tehát ma is aláírhatjuk. A Petőfi-szakirodalomnak abban is igaza van, hogy maga a bosszú-motívumra épített alaptörténet a romantika sokszor előfordult sémája, s mint ilyen, meglehetősen igénytelen.

E ponton azonban néhány kiegészítő megjegyzést kell tennünk. A romantikában, sőt, már a megelőző lovagdámákban és – regényekben a bosszú valóban gyakran használt, mondhatni, elcsépelet indíték. Népszerűsége könnyen érthető: a modern lélektan előtti időkben olyan intrikákat és ellenintrikákat indíthat, indokolhat, amelyekre epikai és drámai művek cselekménye könnyen felépíthető. A kérdés nem is az volt: felhasználják-e vagy sem, hanem az, hogyan tesszik ezt, sikerül-e az eredetiség látszatát kelteni a megírás mikéntjével. Hosszan sorolhatnánk a magyar romantikában is azokat a műveket, amelyeket a bosszú-motívumra építettek. És közöttük található az a két dráma, amelyeket ma – minden problémájuk, amorfi voltuk ellenére – a legizgalmasabbnak érezzük az 1840-es évek terméséből: Teleki László *Keyence* (1841) és Czákó Zsigmond *Leonája* (1846).

Petőfi ezt az eredetiségpróbát (is) kiállta. Szemere Miklós, a féltékeny és sértődékeny barátból lett ellenség gyűlöletével 1845 óta gyűjtötte a plágiumvád adatait Petőfi ellen. A *Salgóból* mindössze két helyet, néhány sort tudott kölcsönzésnek minősíteni; azokat is a romantikus képalkotás közhelyeiből.

Ami a *Salgó* jelentőségét illeti Petőfi pályáján, a *Felhökhöz* történő hagyományos viszonyítás mellett 1996 óta újabban is rendelkezünk. Ekkor bukkant fel egy hagyatékból az *Ibolyák* c. kéziratos, autográf füzet, amely hat vers (közöttük kettő eddig ismeretlennek bizonyult) mellett két prózai írást tartalmazott. *A párbaj* c. novellát és *A bajazzo* c. „beszély”-t. (Az *Ibolyák* kiadása, hasonmás melléklettel: Bp. Kortárs-Argumentum K. 1996.) Az 1843. január 25. és március 5. között, Kecskeméten egybemásolt Kéziratfüzet két novellája arról tanúskodik, hogy amíg a lírikus Petőfi ösztönösen és szinte mindig rendelkezett az arányérzékkel versíráskor, epikai (és drámai műveknél) az „ún. vagdalt stílus” („styl coupé”) követője volt: éppúgy párbeszédekre, jelenetekre építő, némi, a színpadi szerzői utasításokra emlékeztető leíró-elbeszélő szövegekkel összekötött írásművek ezek, mint a *Salgó* áttekintésénél tapasztalhattuk. Ez a stílári törekvés tehát egyrészt tudatos, másrészt jelentkezése két és fél esztendővel korábbra tehető. Kétségtelen, hogy a *Felhők*-korszakban ez az írásmód a nagyformákban csak részeredményeket hozott: *A hóhér kötele* mint regény, a *Tigris és hiéna* mint dráma legfeljebb átlagos színvonalúnak tekinthető. A *Salgó* ebből a szempontból sikeres és pillanatnyi egyensúlyt teremtett, amelyre iskolát építeni azonban nem lehetett.

1846 májusának végére Petőfi nemcsak a lírában találta meg költői hangját, de a verses epikában is több, járható út mutatkozott előtte: a széles mesélőkedvvel, élőbeszédesen előadott elbeszélő költemény (ilyen volt a *János vitéz*, ilyen lesz 1847-ben a *Bolond Istók*, 1848-ban a félbemaradt *Lehel vezér*); a népballada felé közelítés (a *Szilaj Pistának* csak 1847-ben lett folytatása, a *Panyó Pannival*), amelyet azonban egyre inkább Aranyak engedett át. A Salgó útját a pályázatra készült *Szécsi Mária* igyekezett folytatni (1847); az igazi folytatás azonban a szabálytalan, drámai versformában is jogutód *Az apostol* lett (1848 nyarán).

Ezek a vonulatok meglehetősen rejtve maradtak a Petőfi-életműben. Ennek egyik oka, hogy a *Salgónak* szerencsétlen fogadtatása volt, szinte megírása pillanatától kezdve. A gyors munkához szokott, fejben dolgozó Petőfi a *Salgó* kéziratán (OSzK Kt. Fond VII. 96.) sem javított sokat: az 565 soron mindössze 45 sajátkezű jobbítás látható, és azok zöme is a tollnál gyorsabb fogalmazás tévesztése, rossz szókezdés és hasonló.

A Pesti Füzetekre a Tízek Társasága nem kapott lapengedélyt, ám a szerkesztés, a fiatal irodalmat megfelelően reprezentáló, nívós kéziratok egybegyűjtése sem bizonyult egyszerűnek, holott az írói sztrájkot a divatlapokkal szemben, a kivonulást a meglévő publikációs fórumokról csakis a színvonallal lehetett volna igazolni. Jókai Mór, komáromi vakációjáról a Tízek jegyzőjének, Pákh Albertnek írott, 1846. július 8-i levelében legalább is az „elhamarkodott munkák” miatt panaszkodott: „... az általam ismertek közül ez idáig csak Petőfi állhatván ki a sarat.” (*Petőfi-adattár* II., s. a. r. Oltványi Ambrus, Bp. 1987. 23.) A *Salgó* nem jelent meg külön azután, hogy szerzője 1846. június 22-én szerződést kötött Emich Gusztávval, addig művei kiadására. A tíz tételben felsorolt életműben előkelő helyen, önálló pontban szerepelt az elbeszélő költemény: „c. Salgó”. (A szerződést l. *Petőfi összes művei* VII., s.a.r. V. Nyilassy Vilma, Kiss József, Bp. 1964. 638.) A kontraktus értelmében a *Salgó* így az *Összes Költemények* I. kötetében jelent meg 1847. március 15-én. Ám az életmű egészébe ágyazva nem keltett feltűnést, sőt, a kiadást név nélkül bíráló Pulszky Ferenc véleménye szerint „az előadás nehézkes dagályos, prosai.” (Magyar Szépirodalmi Szemle, 1847. május 9.) Az a folyamatérték tehát, amelyet bizonyítani igyekeztünk, rejtve maradt az egykorú olvasók előtt, érvényre juttatása így az irodalomtörténetírás feladata lett.

Az Északi-középhegység negyedidőszak végi őstörténete*

Ember és környezet kapcsolata 30.000 és 5.000 BP évek között a szubkárpati régióban

Kertész Róbert – Sümegi Pál

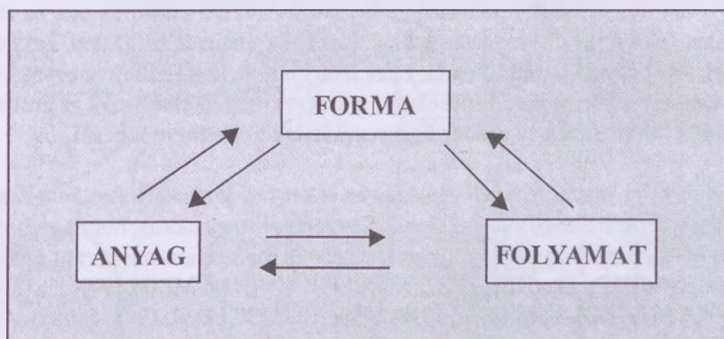
Bevezetés

Az időben zajló természeti és társadalmi folyamatok következményeként világunk valamennyi elemének történetisége van. Bizonyos természeti és társadalmi jelenségek – élőlények, fajok, egyedek, gondolatok, eszmék és kultúrák –, valamint anyagi formák – kőzetek, tárgyak – megjelennek, fennmaradnak, majd átalakulnak és letűnnek az idő színpadáról. Természetesen az egyes folyamatok sebessége igen eltérő lehet, és ez különösen akkor feltűnő, ha egy rövid idejű eseményt, pl. egy kémiai reakciót vagy az egyedi életet hasonlítjuk össze egy kultúrának vagy egy fajnak a fennmaradásával, annak időtartamával. Ezek az eltérő sebességű jelenségek eltérő tudományos gondolkodást, megközelítést, eltérő módszereket és kiértékelést igényelnek, ezért az egyes tudományok, tudományágak az időbeli folyamatok vizsgálatának szempontjából elkülönülnek.

Azokat a tudományokat, amelyek a nagyobb időléptékű, több száz, ezer, millió vagy akár milliárd évekkel ezelőtt lejátszódott eseményeket tisztázzák, annak dokumentumait, adatait összegyűjtik és szintetizálják, mint a történelem, régészet, őslénytán és földtan, összefoglaló néven történeti vagy időtudományoknak nevezzük (SÜMEGI 1998, 367, SÜMEGI-KERTÉSZ 1998a). Az időtudományok a kulturális hatásokat és az emberi gondolkodást visszatükröző eszközöket, építményeket, illetve a közzété válás során fel nem oldódó, szilárd vázrészekkel rendelkező, környezeti hatásokat is mutató élőlényeket (ősmaradványokat) és kőzeteket vizsgálják. Tehát az anyagnak azokat a megjelenési formáit használhatják fel az időben történő tájékozódáshoz, az egykori természetes és társadalmi környezet folyamatainak rekonstrukciójához, amelyek a beágyazódást követően múltunkból – az időben történő folyamatok során a betemetődés és átalakulás (információcsökkenés) után is – fennmaradtak (1. ábra). Az időtudományoknak azt a területét, amely az archeológiai és paleoökológiai lelőhelyek természettudo-

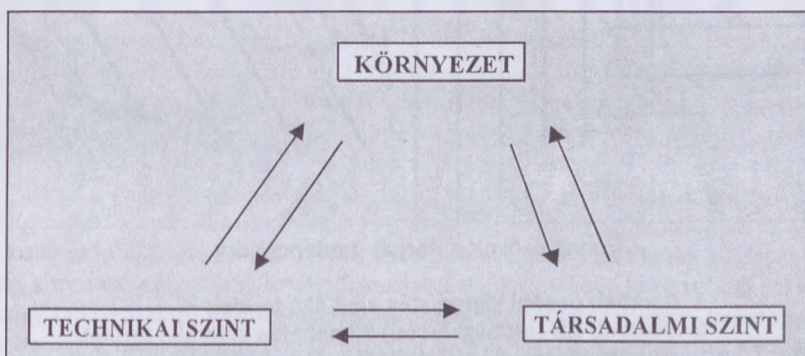
*A tanulmány az OTKA F018058 sz., F023129 sz., az MHB „A Magyar Tudományért” Alapítvány 65/95/I. sz. és az FKFP-502. sz. pályázatainak támogatásával készült. Kutatásainkhoz az anyagi feltételeket „A Jászság ősrégészeti kutatásáért” Alapítvány (MOL Rt., Szolnok; Alföld Program, Kecskemét; Tisza Klub, Szolnok; OTP Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Igazgatósága, Szolnok; „Topán” Műanyagfeldolgozó és Szolgáltató Kft., Budapest; Jászberény Város Önkormányzata; LEHEL-Elektrolux, Jászberény; Profext Kft., Jászberény; Jászsági ÁFFÉSZ, Jászberény; „Jászságért” Alapítvány, Budapest, Kasza Csaba, Szolnok és a Csiki Kft., Jászboldogháza), valamint A Magyar Vidékért Alapítvány biztosította. Támogatásukat köszönjük.

mányos feldolgozásával, az ember és környezet kapcsolatának komplex feltárásával foglalkozik, régészeti geológiának, más néven geoarcheológiának nevezzük (PAEPE 1991, RAPP 1975). A geoarcheológiai vizsgálatok célja az emberi telephelyek, megtelepedési pontok paleomorfológiai, kronológiai és paleoökológiai feltárása, rekonstruálása, az ember és környezet múltbeli, időben változó viszonyának a modellezése. A régészeti lelőhelyek kutatása és egy-

1. ábra Az idő rekonstruálhatóságának egyszerűsített modellje (SÜMEGI-KERTÉSZ 1998a, 66, 1. ábra nyomán)

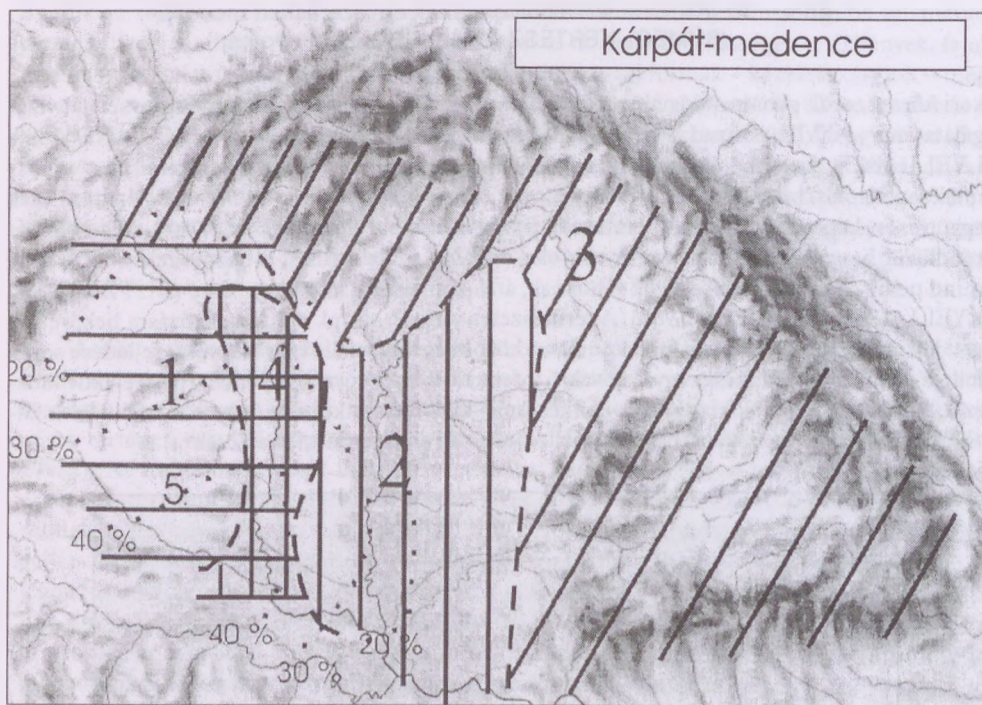
kori környezetük geomorfológiai, geológiai, paleontológiai rekonstrukciója, archimetriai vizsgálata már a XVIII. század végén–XIX. század elején megkezdődött (BUCKLAND 1823, LYELL 1863). Az archeológusok, geológusok és paleontológusok közös munkája azon a felismerésen alapult, hogy az egyes időtudományok (történelem, régészet, földtan, őslénytan) csak együttesen képesek felfedni az ember és környezet kapcsolatának különböző időléptékű és rendkívül bonyolult kapcsolatát. Ennek oka az, hogy időben mind a természetes környezet, mind pedig az emberi közösségek változnak, átalakulnak és hatnak egymásra (BUTZER 1982, LYELL 1863, OLDFIELD 1983). A természetes változások (pl. éghajlatváltozásra bekövetkezett környezetátalakulás), valamint az emberi közösségek szociális vagy technikai fejlődése során fellépő, napjaink felé haladva egyre növekvő intenzitású tevékenysége nyomán (pl. szelektív vadászat, háziásítás, szántók kialakítása, építkezések, stb.) bekövetkezett környezetátalakulások között hatásokkal és visszakapcsolásokkal jellemezhető rendszer jött létre (2. ábra).

2. ábra Az ember és környezet viszonyának egyszerűsített kapcsolatrendszere (SÜMEGI-KERTÉSZ 1998a, 67, 2. ábra nyomán)

Ennek a rendszernek a fejlődése és módosulása napjainkban kísérleti úton is vizsgálható, egyes elemeinek rövid távú változásai jól nyomon követhetők. Viszont az ember és környezet kapcsolatának több mint 2 millió évre visszavezethető múltja van, amelyről csak a kőzetekbe, fossziliákba, ember által készített eszközökbe zárt geológiai, paleontológiai és archeológiai dokumentumok, információk maradtak fenn. A régészet, a földtan és az őslénytani közötti társtudományi kapcsolat nem véletlenszerű, hiszen az ember által készített tárgyak, eszközök, vagyis az archeológia dokumentumai különböző geológiai rétegekből kerülnek elő, és különféle ősmaradványokkal (pl. ember- és állatcsontokkal, faszéndarabokkal, csigákkal, kagylókkal, virágporsemekkel, stb.) együtt temetődtek el. Ezek a tárgyi emlékek segítenek egyrészt megérteni az egykor élt ember és környezete kapcsolatát, másrészt időben elhelyezni az emberi leleteket, és információkat biztosítani az ember környezetátalakító tevékenységéről.

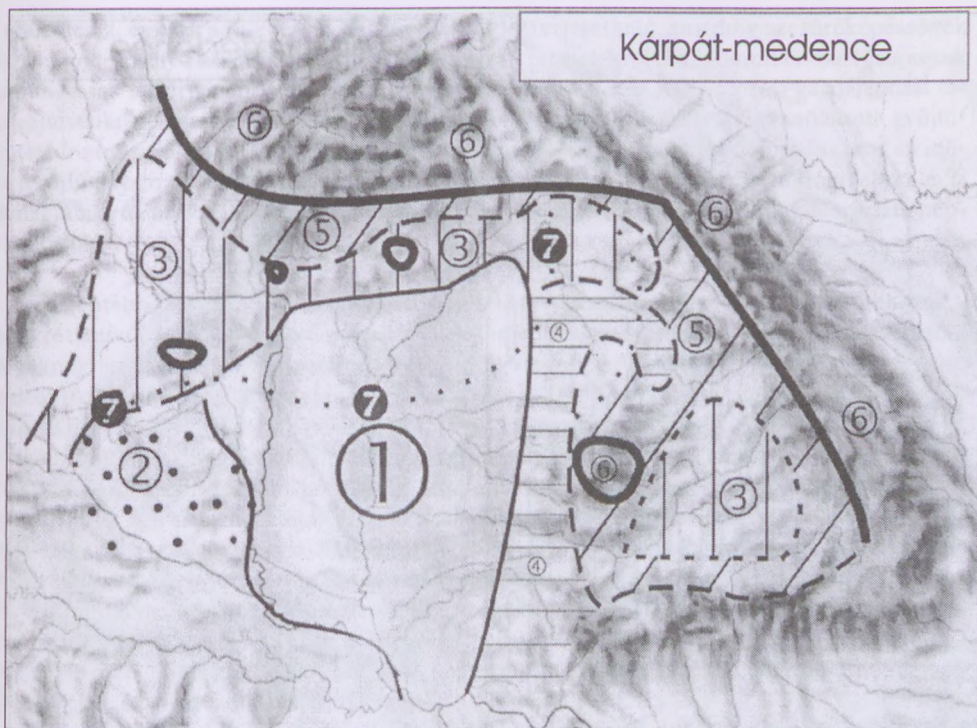
A negyedidőszaki képződmények geológiai és őslénytani vizsgálata alapján a Kárpát-medencét sokszínűség jellemezte az elmúlt 2–2,5 millió év során. Ennek oka az, hogy a jégkorszaktól kezdődően a Kárpát-medencében három, makro-, mezo- és mikroszinten egyaránt erőteljes környezeti mozaikosság alakult ki (KERTÉSZ-SÜMEGI 1999, SÜMEGI 1996, SÜMEGI-HERTELENDI 1998, SÜMEGI-KERTÉSZ 1998, 1998a, SÜMEGI et al. 1998, 1998a). A makroszin-

3. ábra

Éghajlati övek a Kárpát-medencében

1. döntően óceáni klímahatás alatt álló terület;
2. döntően BS (erdőssztyepp) klímahatás alatt álló terület;
3. kárpáti-szubkárpáti klímahatás alatt álló terület;
4. átmeneti zóna az óceáni és a BS klímaöv között;
5. szubmediterrán klímahatás gyakorisága

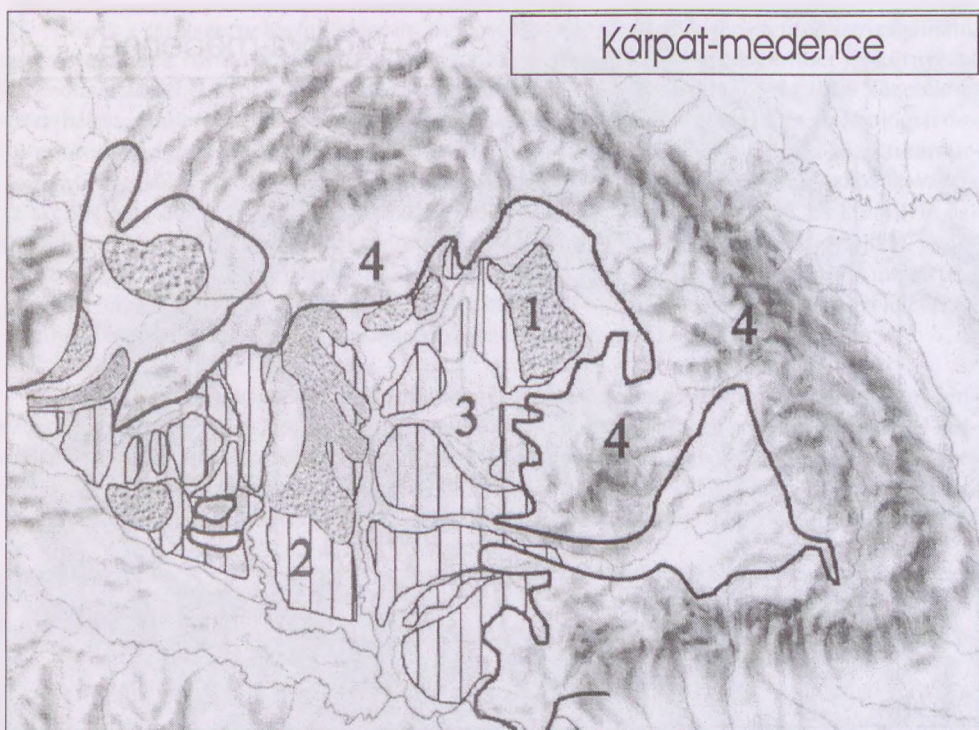

4. ábra

A Kárpát-medence vegetációs övei

1. pannóniai erdőssztyepp;
2. szubmediterrán tölgyerdő;
3. közép-európai és szubmediterrán kevert tölgyerdő;
4. balkáni tölgyerdő (*Quercetum frainetto*) elterjedése (transzylvániai-ösvény);
5. közép-európai tölgyerdő;
6. bükkösök, fenyvesek és magashegységi vegetáció;
7. a balkáni géncentrumú ezüsthárs (*Tilia tomentosa*) elterjedésének északi határa

tű mozaikosságot a nagy kiterjedésű éghajlati területek ütközőfelülete alakította ki, mivel három jelentős klímaöv is megtalálható a vizsgált térségben (3. ábra). Ugyanakkor kelet-nyugati irányban csökkenő tendenciájú kontinentális hatás, nyugat-keleti irányban csökkenő óceáni hatás, délről-északra pedig csökkenő szubmediterrán éghajlati hatás fejlődött ki (BACSÓ 1961). Ezen éghajlati övek következményeképp a Kárpát-medencében mozaikos vegetáció alakult ki (4. ábra). A nagy kiterjedésű klímaövek hatását erőteljesen módosították és módosítják a regionális és mikroregionális morfológiai és hidrológiai adottságok. Az éghajlati és növényzeti övek mozaikos kifejlődése következtében a talajadottságok is mozaikosak a Kárpát-medencében. Ezt a mozaikosságot csak tovább fokozza az alapkőzetekben kimutatható sokszínűség (5. ábra). Így a makroszintű, eltérő éghajlati övek nem éles felületek mentén, hanem kisebb területekre bomolva, mozaikosan, egymás mellett jelentkeznek. Ezek az éghajlati hatások ráadásul nem stabilan, hanem bizonyos gyakorisággal jöttek létre, azaz időbeli ritmusuk volt.

5. ábra Talajok alapkőzet szerinti csoportosítása a Kárpát-medencében

1. homok és kavics;
2. löszös alapkőzet;
3. agyagos alluviális üledék;
4. vulkáni, metamorf és konszolidált alapkőzet

A negyedidőszakra rendkívüli mértékben jellemző ciklikus éghajlati változások alakultak ki: 10.000–100.000 éves makrociklusok, 5.000–10.000 éves mezociklusok és 500–5.000 éves időtartamú mikrociklusok. A ciklikus éghajlati változások során az egyes, eltérő éghajlati adottságokkal rendelkező környezeti övezetekhez alkalmazkodott vegetáció csoportok és fauna asszociációk kiterjedtek, illetve visszahúzódtak, esetleg nagyobb mértékű változások esetén kiszorultak, kipusztultak a Kárpát-medence területéről. Tehát a különböző környezeti átalakulásokhoz alkalmazkodott élőlények az időben kialakult ritmikus változások hatására térbeli ritmikus (fluktuáló) mozgást végeztek a Kárpát-medencében. Ennek nyomán a peremi hegyszorú (Carpathicum, Illyricum, Noricum) és a Kárpát-medence belső területei (Pannonicum), valamint a kontinentális, óceáni és balkáni területek között paleobiogeográfiai szempontból átmeneti régiók, ún. fluktuációs övezetek alakultak ki (Precarpathicum: DELI et al. 1996, Preillyricum: SÜMEGI et al 1998, transsylvaniai-ösvény: MAHUNKA 1993).

Ezek a negyedidőszak során kialakult, térben és időben ritmikusan változó környezeti mozaikok erőteljesen hatottak a Kárpát-medencében élt humán közösségekre, mivel a gazdasági tevékenységükben alapvető fontosságú vadászott, gyűjtögetett vagy tenyésztett, termesztett élőlények nem terjedhettek ki a Kárpát-medence egész területére egy-egy adott időpillanatban. Ennek oka az, hogy Földünkön minden élőlény meghatározott környezeti igénnyel

rendelkezik, és csak addig terjed el, vagy csak addig terjeszthető, ameddig azt tűrőképességük megengedi. Ezért a különböző éghajlati-környezeti területekről bevándorolt emberi csoportok mindig csak a Kárpát-medence egy-egy részét – a saját, addig felhalmozott gazdálkodási tapasztalataiknak leginkább megfelelő, az általuk termesztett, tenyésztett vagy vadászott, gyűjtögetett fontos célélőlények által hasznosítható térségét – szállhatták meg. Ugyanakkor az időben zajló folyamatos környezeti módosulások hatására az egyes kultúrák gazdasági feltételei is átalakultak, és ezek változtatásra kényszerítették a Kárpát-medencében megtelepedett népcsoportokat.

A fentebb leírt elméleti megfontolások mellett fontos összefüggéseket tártak fel azok a konkrét kutatási eredmények, amelyek a Kárpát-medencében kimutatott egyes emberi közösségeknek és természeti tényezőknek a viszonyát vizsgálták. Ezek közül a legújabbak a felső paleolitikum vadászó közösségeinek (SÜMEGI et al. 1998), az alföldi mezolit népcsoportoknak (KERTÉSZ 1991, 1993, 1994, 1994a, 1996, 1996a, 1996b, KERTÉSZ et al. 1994, 1994a, 1994-1995) és a Kárpát-medence neolitikációjának (KERTÉSZ-SÜMEGI 1999, SÜMEGI-KERTÉSZ 1998) környezeti feltételeit foglalták össze. Milyen lehetett az Északi-Kárpátok déli peremének, az Északi-középhegységnek az őskörnyezete a pleisztocén végén-holocén kezdetén, vagyis 30.000 és 5.000 BP évek között? Hogyan hathatott az egykori környezet a zsákmányoló életmódot folytató felső paleolit, epipaleolit és mezolit népcsoportokra, valamint a már élelemtermelő neolit közösségekre? Milyen hatással voltak az egyes improduktív és produktív létfenntartási viszonyokkal jellemezhető régészeti kultúrák a környezetükre? Végül igen fontos kérdéskör még az is, hogy milyen különbségeket lehet kimutatni hegység és medence őskörnyezeti viszonyai között?

A középhegységi, dombosági magasságokkal jellemezhető, döntően vulkáni kőzetekből álló Északi-középhegység markánsan elkülönül a Kárpát-medence belső területeitől mind geológiai felépítését, mind éghajlati, domborzati, növényzeti adottságát illetően. A döntően üledékes kőzetekből álló Dunántúli-középhegységtől elsősorban geológiai felépítésében tér el, de az átlagos magassági különbségekből adódóan, és a szubkárpáti, kárpáti éghajlat hatására az Északi-középhegységben hidegebb telek, hűvösebb, csapadékosabb nyarak alakulnak ki. A környezeti feltételek jelentős eltérései következtében az egykori emberi közösségek adaptációs viszonyai is mások lehettek az alföldi vagy a dunántúli területekhez képest. Kérdés azonban, hogy ezek az éghajlati és növényzeti, valamint az ebből adódó kulturális és gazdasági különbségek fennálltak-e a 30.000 és 5.000 BP évek közötti régészeti periódusokban, a felső paleolitikum, epipaleolitikum, mezolitikum, valamint a neolitikum időszakában is? És ha igen, akkor kimutathatók-e megbízható módon? Az eddigi paleoökológiai, geoarcheológiai és archeológiai adatok, az Északi-középhegységben feldolgozott pleisztocén végi-kora és középső holocén szelvények alapján úgy tűnik, hogy pozitív választ adhatunk ezekre a kérdésekre.

Az Északi-középhegység kulturális és környezeti rekonstrukciója

Az Északi-középhegység őskörnyezeti viszonyainak feltárásához több löszszelvényt, lápterületet dolgoztunk fel kronológiai, szedimentológiai, geokémiai, anthrakotómiai, pollen analitikai és quartergeológiai szempontból (SÜMEGI 1996, 1998, SÜMEGI-HERTELENDI 1998, SÜMEGI et al. 1998, 1998a, WILLIS et al. 1997, 1998), illetve korábbi barlangi feltárások, kő-

fülkék leletanyagának feldolgozását (JÁNOSSY 1979, JÁNOSSY-KORDOS 1976) értékeltük újra öskörnyezeti szempontból.

1. Felső paleolitikum

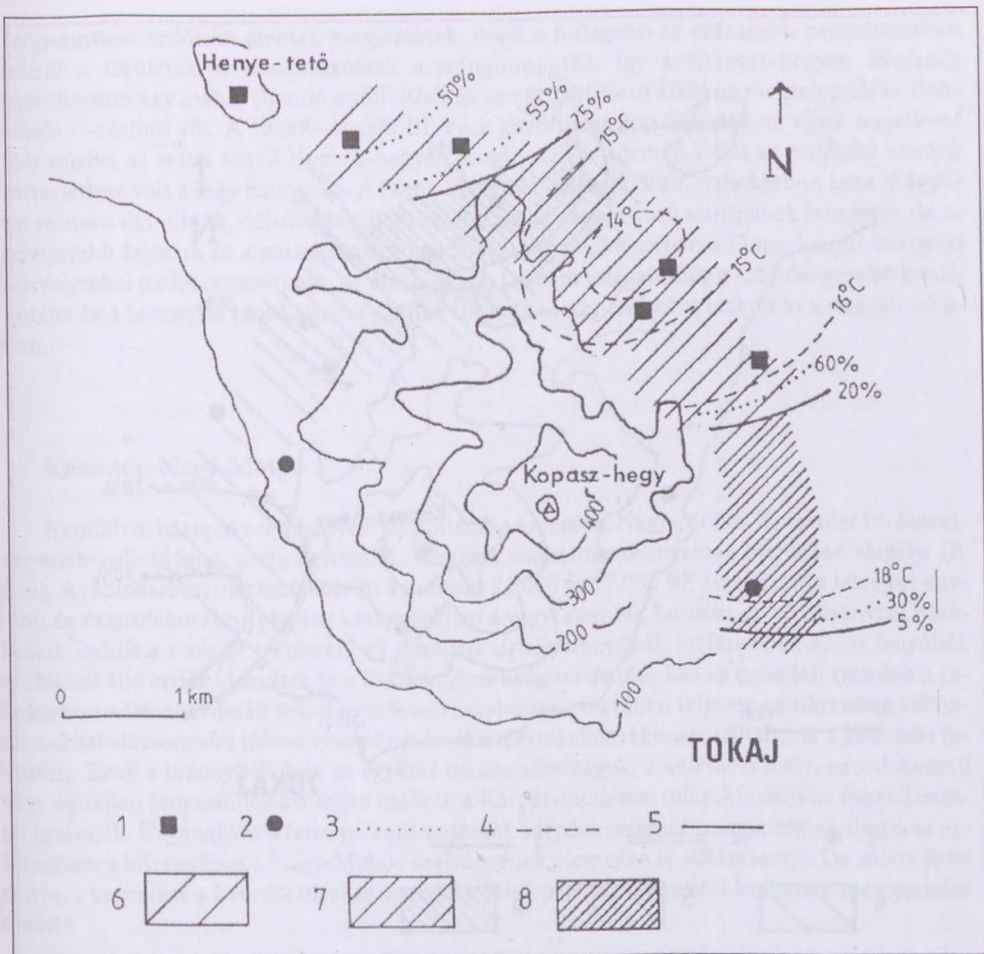
Tokaj, Kopasz-hegy

A pleisztocén végi öskörnyezet rekonstrukciója szempontjából a legjelentősebb eredményeket a tokaji Kopasz-hegyen feltárt és komplex módon feldolgozott 11 löszszelvény (6. ábra) elemzése során kaptuk. A paleoklimatológiai vizsgálatok alapján 32.000 és 15.000 BP évek között 2.000–7.000 éves – földtani értelemben véve –, rövidebb idejű hőmérsékleti ciklusokat lehetett kimutatni (SÜMEGI-KROLOPP 1995). Mind a lehűlések, mind a felmelegedések során a hegy északi és déli oldalán mikroklimatikus hatást lehetett igazolni a Mollusca fauna összetétele alapján. A lehűlések alkalmával a hegy északi oldalán 10–12 °C-t, a déli oldalon és a klimatikusan védett területeken 12–14 °C júliusi középhőmérsékletet lehetett rekonstruálni. A felmelegedések során pedig az északi oldalon 14–17 °C, a déli oldalon 17–20 °C júliusi őshőmérsékleti értékek jelentek.

Az interstadiális ciklusok 32.000–26.000 BP, 23.000–21.000 BP és 18.000–16.000 BP évek között alakultak ki. A felmelegedési periódusok során a hegy északi részén lucfenyők (*Picea*) dominanciájával jellemezhető erdők jöttek létre, míg a hegy déli oldalán nyitottabb erdei fenyőkből álló (*Pinus silvestris*) erdők terjedtek el (6. ábra). Hasonló változások modellezhetők a korábban Ságvár–Lascaux interstadiális (GÁBORI-GÁBORI 1957, GÁBORI-CSÁNK 1978) néven elkülönített két enyhébb éghajlatú ciklusban is.

Az interstadiális ciklusok enyhébb, csapadékosabb éghajlatú, nagyobb növényzeti borítottsággal jellemezhető szintjei kiemelkedő jelentőségűek a felső paleolit gravetti vadászok életében. Az eddigi adatok alapján ugyanis a felső paleolit népcsoportok (DOBOSI 1986, 1994, GÁBORI-CSÁNK 1970) megjelenése a Kárpát-medencében ezekhez a felmelegedési ciklusokhoz köthető. Mivel az egyik legjelentősebb felső paleolit települési hullám a Ságvár–Lascaux interstadiális fiatalabb szakaszában, 18.000–16.000 BP évek között mutatható ki a Kárpát-medencében, ennek a szintnek az elemzési eredményeit részletesebben mutatjuk be (7. ábra). A 18.000–16.000 BP évek között kifejlődött enyhébb klímaszakasz alapvetően befolyásolta a Kárpát-medence Mollusca faunájának összetételét is. A legjellemzőbb fajok alapján ez a malakológiai horizont *Punctum pygmaeum*–*Vestia turgida* zonulaként lett elkülönítve (KROLOPP-SÜMEGI 1990, 1991, 1992, 1995, SÜMEGI-KROLOPP 1995, SÜMEGI et al. 1998). A tokaji Kopasz-hegy lágervérincén és hegylábi felszínén lerakódott löszös rétegekben a *Punctum pygmaeum*–*Vestia turgida* zonulára jellemző fajösszetételt 8 helyen sikerült kimutatnunk, és 5 helyen C-14-es méréseket végeztünk. A hegy morfológiai tagoltsága és mikroklimatikus helyzete következtében az egykori malakofaunát a mikroökönyezet erőteljesen befolyásolta, de a zonulára jellemző fajok megjelenése (7. ábra) és a fauna kifejlődése alapján a zonula alapvető trendjei felismerhetők.

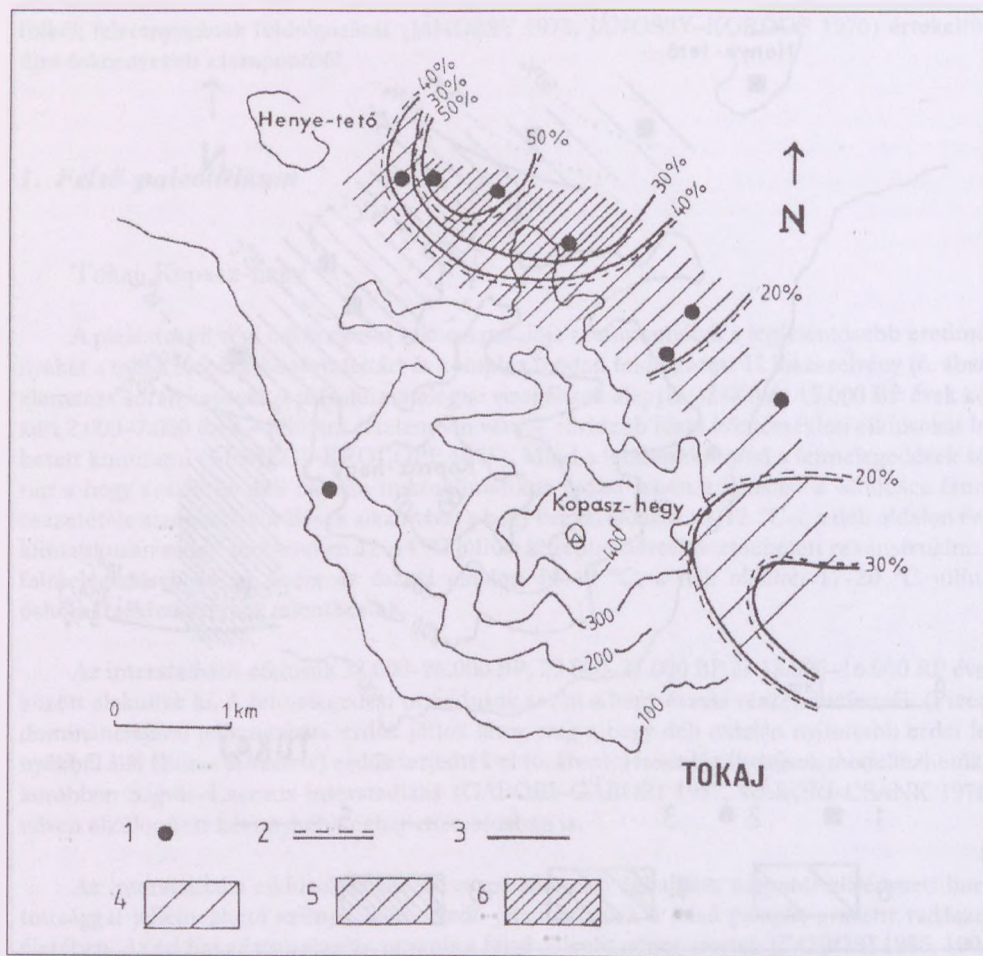
A legkarakteresebb változások a bodrogkeresztúri téglagyár I. szelvényében voltak dokumentálhatók. Ennek a 7 méteres feltárásnak a 1,5–2,75 m közötti szakaszában található malakofaunát a *Punctum pygmaeum*–*Vestia turgida* zonulával lehetett azonosítani. Ebben a

6. ábra A tokaji Kopasz-hegy paleoökológiai viszonyai 30.000–26.000 BP évek között

1. lucfenyő (*Picea*) faszén lelőhelyek;
2. erdei fenyő (*Pinus silvestris*) faszén lelőhelyek;
3. nyílt területet kedvelő fajok aránya;
4. egykori júliusi középhőmérsékleti értékek;
5. erdei fajok aránya;
6. enyhébb klímát kedvelő fajok aránya < 50%;
7. enyhébb klímát kedvelő fajok aránya 50–60%;
8. enyhébb klímát kedvelő fajok aránya > 60%

szintben a hidegkedvelők (*Vallonia tenuilabris*, *Columella columella*, *Pupilla sterri*, *Pupilla cf. loessica*) erőteljesen visszaszorulnak, arányuk 30–35 %-ról 9–13 %-ra csökken. Ugyanakkor az enyhébb klímát kedvelő, vagy nem kifejezetten hidegkedvelő, holarktikus és közép-európai, nagyobb növényzeti borítottságot igénylő faunaelemek (*Clausilia dubia*, *Punctum pygmaeum*, *Vestia turgida*, *Discus ruderratus*, *Semilimax kotulai*) aránya válik uralkodóvá, meghaladja az 50 százalékot.

7. ábra A tokaji Kopasz-hegy paleoökológiai viszonyai 18.000–16.000 BP évek között

1. *Vestia turgida* lelőhelyek;
2. ecoton élőhelyet kedvelő (nyílt és zárt terület határán élő) fajok aránya;
3. erdei fajok aránya;
4. közép-európai erdőlakó fajok aránya > 30%;
5. közép-európai erdőlakó fajok aránya 20–30%;
6. közép-európai erdőlakó fajok aránya < 20%

A faunaösszetétel alapján a relatíve enyhébb, hűvös, de nem hideg, ugyanakkor csapadékos éghajlaton, párás környezetben beerdősülés indulhatott meg a területen. Ebben az ökológiai kedvező periódusban a Kopasz-hegy egyik ÉK-i lágaverincén (Kereszt-hegyen) kialakult – anthrakotómiai és kvartermalakológiai elemzések alapján rekonstruált (SÜMEGI 1996, SÜMEGI et al. 1998, WILLIS et al. 1995) – vegyes lomboszatú erdőrefugium foltból kiáramlottak az erdei fajok, követve az egykori erdei környezet kiterjedését (7. ábra). Ezek az adatok azt bizonyítják, hogy a területen egy olyan fluktuációs övezet jött létre a pleisztocén végi erdőrefugium körül, ahol a ciklikusan kialakuló, klimatikusan kedvező körülmények között a

közép-európai erdőlakó elemek megjelentek, majd a hidegebb és szárazabb periódusokban ezekről a területekről visszahúzódtak a refugiumfoltba. Így a Kereszt-hegyen lokalizált erdőrefugium egy stabil, állandó erdőfoltból és az ezt körülvevő ciklikus megtelepedési, fluktuációs övezetből állt. A 18.000–16.000 BP évek közötti interstadiálisnak az egyik legjellemzőbb vonása az volt a tokaji Kopasz-hegyen, hogy a felső-würmön belül az erdőlakó elemek szétterjedése volt a legjelentősebb. A fauna összetétele, kifejlődése, radiokarbon kora jó egyezést mutat a dél-alföldi, dél-dunántúli löszszelvények hasonló korú szintjeinek faunáival, de az alacsonyabb fajsza és a paleoklimatikus adatok alapján elsősorban a Duna-kanyar környéki szelvényekkel párhuzamosítható. Az alacsonyabb fajsza valószínűleg a szélsőségesebb kontinentális és a hidegebb szubkárpati éghajlati hatások eredményeként alakult ki a vizsgált területen.

Kelemér, Nagy-Mohos

Rendkívül hasonló eredményekre jutottunk a keleméri Nagy-Mohos lapterület fúrásszelvényének palinológiai, anthrakotómiai, valamint mohamaradványainak elemzése alapján (8. ábra). A radiokarbon mérések szerint a mintegy 21.000 és 17.000 BP évvel ezelőtt létrejött enyhébb és csapadékosabb éghajlati szakaszokban a vegyeslombú, boreális erdei növényzet záródásnak indult a vizsgált területen, és döntően cirbolyafenyőből, lucfenyőből, erdei fenyőből, nyírfából álló erdők alakultak ki a Putnoki-dombság területén. Bár az éghajlati trendek a radiokarbon adatokkal datált tokaji és keleméri szelvények esetében teljesen szinkronban változtak, sokkal alacsonyabb júliusi középhőmérsékleti értékeket rekonstruálhattunk a keleméri területen. Ezek a bizonyítékok is az egykori lokális adottságok, a keleméri mély, szurdokszerű völgy éghajlati tényezőinek erőteljes hatását, a Kárpát-medence mikroklimatikus mozaikosságot igazolják. Ugyanakkor a felső paleolit vadászok kárpát-medencei megjelenése idején az erdőterületek kiterjedését a Nagy-Mohos szelvényének elemzése is alátámasztja. De miért ilyen szoros a kapcsolat a beerdősülési szintek és a felső paleolit települési hullámok megjelenése között?

A kérdés megválaszolásához a fenti ökoszisztémái adatoknak és a gravetti vadásztáborokból előkerült gerinces maradványoknak (DOBOSI-VÖRÖS 1986, 1987, VÖRÖS 1982), valamint a szubarktikus természeti népeknél megfigyelhető párhuzamoknak (JARMAN et al. 1982, STURDY 1975) együttes interpretációjára van szükség. A Ságvár–Lascaux interstadiális fiatalabb szakaszának gerinces faunáját – kevés kivétellel – csak a felső paleolit kultúrrétegek konyhahulladékaiból, tehát erősen szelektálva ismerjük. Feltűnő, hogy több telepről aránylag jelentős mennyiségű rénszarvas (*Rangifer tarandus*) maradvány került elő. Ezek az egykor elejtett zsákmányállat-csontok, rénszarvascsontok is igazolják a Mollusca fauna alapján 18.000–16.000 BP évek között a Kárpát-medencében rekonstruált paleoökológiai képet, a mozaikos tajgavegetációt (tajgás sztyeppe, sztyeppés tajga, zárt tajga). Szubarktikus természeti népek analógiája alapján a rénszarvas vadászata – a zsákmányállat jellege miatt – a rénszarvasok csordába tömörülésekor és a csorda vonulásokor zajlik. A rénszarvasok vándorlása az évszakok váltakozásához kapcsolódik: nyáron a tundra-, télen a tajgaövezetben tartózkodnak. Vonulásuk a két zóna között ősszel és tavasszal történik. A rénszarvasok téli, tajgaövezetbe való vonulása egy minden évben ismétlődő folyamat. Ennek a migrációnak fő mozgatója, hogy a téli tundráknak kedvezőtlenek a környezeti viszonyai, és hogy a tajgában télen megszerezhető – a túlélő növényzethez is kapcsolódó – zuzmó a rénszarvas egyik legfontosabb élelemforrása. Az egyes

16.000–12.000 év, Süllőhínár (*Myriophyllum*),
békaszőlő (*Potamogeton*), kolokán (*Stratiotes*)
és békalencsék (*Lemna*) megtelepedés a
centrális részen, vízfelszín kiterjedése gyékény
(*Typha*), békabuzogány (*Sparganium*),
csipkeharaszt (*Selaginella*), legyezőfü
(*Filipendula*), pimpó (*Potentilla*) terjedése a
peremeken, majd a láp kiégését követően
dagadóláp - átmeneti láp állapot.

18.200–16.000 év, *Carex chordorrhiza* -
Sphagnum subsecundum - *Carex*
lasiocarpa - *Sphagnum recurvum*
sással kevert tőzegmohaláp - átmeneti
láp és láp állapot, sás-tőzegmoha
szőnyeg, ciklikus erőtüzek nyomai,
pernye feldúsulások a peremeken,
mélyebb víz a láp centrális részén.

19.400–18.200 év, Tőzegmohák
Sphagnum cuspidatum és *Sphagnum*
palustre jelennek meg, zárt tőzegmoha
szőnyeg alakult ki. A nyílt vizet zöldalgák
(*Botryococcus*), békaszőlő (*Potamogeton*)
kolokán (*Stratiotes*) és békalencsék
(*Lemna*) jelzik. A medence szegélyén
dagadóláp, a belső területeken 1 méternél
sekélyebb, nyílt víz alakult ki.

21.500–19.400 év, *Carex rostrata* -
Calliergon giganteum - *Carex lasiocarpa* -
Scorpidium scorpioides paleoasszociáció
csőrös sás - óriás moha - gyapjas magvú sás
Boreális elterjedésű fajokból álló sással
kevert barna mohaláp alakult ki.

26.000–23.000 év, A hátravágódó
völgyben csuszamlások és girlandok,
folyamatos permafroszt (talajfagy) hatások
és kialakul a láp medencéje.

16.000–12.000 év, *Helianthemum* -
Artemisia - *Betula* paleoasszociáció,
Larix, *Pinus cembra*, *Betula pubescens*
és *Betula pendula* (közönséges nyír),
Salix (fűz), *Juniperus communis* erdők az
ürmös - libatóp - napvirág dominanciájú
magaskórós réteken. Száraz és a nedves
kontinentális társulások keveredése a
területen.

18.200–16.000 év, *Pinus cembra* -
Juniperus - *Artemisia* asszociáció
cirbolyafenyő - borókafenyő - ürmös
rétek arány megnő, de jelentős a
Larix, *Picea* és *Pinus* borális
fenyvesek aránya is. Erdőzáródás,
boreális tajga környezet.

19.400–18.200 év, *Betula nana* és
Betula pubescens nő a láp felszínén,
Juniperus (borókafenyő), *Larix* és
Pinus silvestris erdőfoltok keverednek
a domináns ürmös (*Artemisia*) - libatóp
(*Chenopodiaceae*) - napvirág
(*Helianthemum*) - pipitér (*Anthemis*)
magaskórós rétekkel. A magas-
hegységi tajga-tundra határtársulás.

21.500–19.400 év, *Pinus* - *Larix*
Betula nana - *Betula pubescens* -
Hypnaceae paleoasszociáció
(cirbolyafenyő - lucfenyő - vörös fenyő
- erdei fenyő - törpenyír - szőrös nyír).
A láp felszínén cirbolya és lucfenyő, a
szárazabb helyeken vörös és erdei
fenyők. Boreális fenyves keverten
hideg kontinentális napfénykedvelő
clemekkel.

8. ábra

A keleméri Nagy-Mohos fejlődésének rekonstrukciója

szubarktikus övben fennmaradt vadászó közösségek követik a rénszarvascsordákat, szinte kizárólag ezeknek a vadászatára specializálódnak, és az egyik legjelentősebb élelemforrásuknak tekintik (JARMAN et al. 1982, STURDY 1975).

A tundra-tajga közötti rénszarvasvonulás a Kárpát-medence és a Kárpátok, valamint a Kárpát-medencét 18.000–16.000 BP évvel ezelőtt északról és nyugatról övező tundraterületek között is feltételezhető. Az eddigi gerinces paleontológiai elemzések alapján (VÖRÖS 1982) a Kárpát-medencében zsákmányolt rénszarvasokat a téli vadászati szezonban ejtették el, vagyis abban az évszakban, amikor a tajgaövezetben tartózkodtak. Így a rénszarvasvadászatra specializálódott felső paleolit vadászcsoporthoz – a szubarktikus övben fennmaradt vadászó közösségekhez hasonlóan – a tundra-tajga között vándorló rénszarvascsordákat követve alakították ki letelepedési stratégiájukat: téli táboraik a Kárpát-medence tajga zónájában, elsősorban a folyóvölgyekhez kapcsolódó erdősültebb régiókban, az ún. zöld folyosókban (a környezetregészeti terminus technicus bevezetése: SÜMEGI-KERTÉSZ 1998), míg a nyári telepeket az ettől északra és nyugatra eső tundraterületeken. Véleményünk szerint a bázis lelőhelyek kialakítására a legoptimálisabb környezeti feltételek a tundra-tajga zóna határán álltak rendelkezésre.

A Ságvár–Lascaux interstadiális fiatalabb szintjének kialakulásakor a Pannonicumban, valamint a környező hegységkeret peremén a fennmaradt erdőrefugiumokból, reliktumfoltokból a tajgaövezetre, illetve a vegyeslombú tajgaövezetre jellemző növény- és állatfajok kiáramlottak. Ennek következtében fluktuációs övezetük, a Pannonicum pereme – köztük a Precarpathicum régiója, ezen belül az Északi-középhegység – is beerdősült, és a mai tajgaövezet déli szegélyére jellemző vegetációs zóna, a *Picea* (lucfenyő) dominanciával jellemezhető fenyőerdő jött létre. Ez az alapvetően tajgaerdővel borított, de mégis mozaikos növényzeti és talajtani viszonyokkal rendelkező táj az egyik célpontja volt a felső-würm korú rénszarvascsordáknak és az azokat követő felső paleolit vadászoknak. Az eddigi adatok alapján megállapíthatjuk, hogy a Kárpátokban és a Kárpátok külső, északi, illetve nyugati peremén kifejlődött tundraövezet, valamint a Kárpát-medence belső peremén létrejött tajga, sztyepp és tajga vagy tajgás sztyepp zóna között az egykori rénszarvascsordák évszakai, területváltó migrációját követő vadászati módszert alakították ki a gravetti kultúra népcsoportjai mintegy 18.000–16.000 BP évvel ezelőtt, a Ságvár–Lascaux interstadiális fiatalabb szakaszában.

2. Epipaleolitikum és mezolitikum

Kelemér, Kis-Mohos

A 12.000 BP évnél fiatalabb őskörnyezeti eseményeket a korábban már publikált (SÜMEGI 1998, WILLIS et al. 1997, 1998) keleméri Kis-Mohos láp paleoökológiai elemzése alapján rekonstruáltuk. Bár hasonló analízis készült a Nagy-Mohos lápról is, de az utólagos emberi hatások (tőzégbányászat, kenderáztató tó kialakítása, védelmi célú árokásás) és természetes folyamatok (csuszamlás) következtében a Nagy-Mohos fűrés késő-glaciális és holocén korú szakasza kevésbé jól értékelhető őskörnyezeti és geoarcheológiai szempontból.

A keleméri Kis-Mohos tó mintegy 9 méteres rétegsorában az első réteget alkotó oligotróf tavi, jelentős mennyiségű inorganikus üledék (50–90 %) és az Al, K, Mg, Li, Cr elemek maximuma egyértelműen jelzi, hogy a tómeder környezetében a mállásnak egy kevésbé intenzívebb

típusa alakulhatott ki. A geokémiai adatok jó egyezést mutatnak az üledék litofaciológiai és szedimentológiai vizsgálatának eredményeivel. Ezek alapján valószínűsíthetjük, hogy a területen savanyú pH-n podzolos talaj kialakulása zajlott a pleisztocén végének hidegebb klímája idején. Szoros korreláció mutatkozik a fentebb felsorolt elemek és a szervesetlen anyagtartalom között, ami instabil, gyorsan erodálódó vízgyűjtőrendszerre utal. Az erózió elsősorban a fizikai málláson (aprózódáson) átesett alapkőzetszemcséket szállította a tóba.

Megközelítőleg 10.000–9.000 cal BP évek között egy igen erőteljes geokémiai változás történt a tó üledékgyűjtő rendszerében. Előbb a Sr és Ba elemeknek, majd a vasnak, a mangánnak és foszfornak alakult ki egy igen erőteljes maximuma az üledékben. Ez a szint megegyezik az égés miatt fekete színű, vasas, vivianitos kiválásokat tartalmazó talajfolyás szintjével. Ez az igen különleges kémiai összetétel összefüggést mutathat a területen történt pH- és talajváltozással, bár a legújabb planetológiai és csillagászati vizsgálatok alapján felvetődik a lehetősége annak, hogy extraterresztriális eseményt (pl. meteoritzáport) tükröz. Ismeretes, hogy a terület kavicsanyagában található csillámpalak, muszkovit és biotit ásványok is tartalmaznak bizonyos mennyiségű báriumot és stronciumot. A keleméri Kis-Mohos tó üledékeinek geokémiai vizsgálata viszont azt jelzi, hogy ez a két elem nem alapkőzet jellegű, hiszen koncentrációjuk független az üledék hamutartalmától. Nagy valószínűséggel mindkét elem oldat formájában került a tó vizébe, majd az üledékbe. Ugyanakkor a talajból bizonyos növények, elsősorban a lucfenyő (*Picea abies*) és az erdei fenyő (*Pinus silvestris*) sokkal nagyobb mennyiségben veszik fel és koncentrálik leveleikben a Sr-ot és a Ba-ot. A réteg elhelyezkedése a pleisztocén és a holocén határán található, ezért feltételezzük, hogy a globális felmelegedés hatására – amelynek során az átlagos évi és a júliusi középhőmérséklet mintegy 7–9 °C-t emelkedett 15.000 és 9.000 BP évek között – a Kárpát-medencében kialakuló lokális és regionális környezetváltozás során jött létre ez a speciális elemösszetétel, és összefüggést mutat a kialakulása a következőkben tárgyalt növényzeti változással is.

A stroncium és bárium csúcsot vas, mangán és foszfát koncentráció maximuma követi megközelítőleg 9.200–9.000 cal BP évek között. Ezeknek az elemeknek az üledékgyűjtőben való felhalmozódása többféle mechanizmussal is elképzelhető, mert anaerob viszonyok között mikroorganizmusok elektronakceptorként használhatják a Mn- és Fe-ionokat, míg a túlelű növényzet alatt képződő talajok esetében a savanyú túlelű avartakaró kialakulása miatt fellépő pH-csökkenés és a képződő savanyú huminsavak megnövelik a vas és a mangán mobilitását. A talajokban vas- és mangánfoszfátok jelenhetnek meg, de szorpcióval is kötődhet a foszfát Fe- és Mn-oxidok, oxohidrátok felületéhez.

Az üledékgyűjtőben jelentős mennyiségű Ca halmozódott fel 8.800 BP évtől kezdődően. Mivel a vízgyűjtő területén található alapkőzet karbonátban szegény, így az üledékgyűjtő környezetének közete kalciumforrás nem lehetett. A lombosfák avarja nagy mennyiségű kalciumot tartalmaz, mely a csapadékvízzel könnyen kimosódik. Ugyanakkor a túlelűből kialakult avar Ca-tartalma minimális. A következő lépésben bemutatásra kerülő pollenvizsgálatok jól mutatják, hogy mintegy 9.500–9.000 cal BP éve, a túlelű erdőt felváltó lombos erdő kialakulásával egyidőben emelkedik meg az üledékgyűjtő kalciumtartalma, bár az itt létrejött alacsony pH következtében a Ca nem karbonát formájában halmozódott fel, mint síkláp területeinken (Nyírség, Sárrét, stb.), hanem az üledékgyűjtő medrében kialakuló tőzegmoha szervesanyagához kötődött. A globális éghajlati változás hatására az üledékgyűjtő környezetében növényzeti, talajtani, kémiai átalakulás tapasztalható. A kémiai változás a podzolos talaj kevésbé mállott szemcséinek feldúsulásától, a Ba, Sc kiválásán, a Fe, Mn és a P kicsapódásán keresztül egészen a Ca mennyiségének növekedéséig tartott.

A pollenanalitikai eredmények alapján 15.000 BP évtől megközelítőleg 12.000 BP évig egy olyan erdőösszetépp, nyitott tűlevelű erdő vette körül a vizsgált régiót, amelyben az erdőterületeket Pinus, Picea, Larix és Betula (erdei fenyő, törpefenyő, borókafenyő, cirbolyafenyő, lucfenyő, vörösfenyő, szőrös nyír, stb.) fajok, míg a sztyeppfoltokat elsősorban Chenopodiaceae, Cyperaceae, Artemisia (libatopfélék, sásfélék és ürömfélék) fajok alkották. Mintegy 12.000 BP évtől a fapollen aránya meghaladta a 60 %-ot. Elsősorban a Betula és a Larix pollen aránya emelkedett meg ebben az időintervallumban. A rendkívül kis pollenmennyiséget kibocsátó és rosszul fosszilizálódó Larix 10 % körüli dominanciája a pollenspektrumon belül azt jelzi, hogy a vörösfenyő volt az uralkodó növény a lombkorona szintben. 9.600 BP évtől drasztikus változás indult meg a pollenkép összetételében: a vörösfenyő dominanciája visszaesik, ezzel egyidőben a Pinus, Betula fajok pollenaránya ugrásszerűen megnő, pernyemaximum alakul ki, és a páfrányspórák (Filicales) aránya is kimagasló lesz. Valamennyi globális, illetve Közép-Európára, Kárpát-medencére vonatkozó éghajlati modell emelkedő hőmérsékletet rekonstruált ebben az időintervallumban mind az évi, mind a vegetációs periódusok tekintetében. Valószínűleg a növekvő hőmérséklet hatására a tajgaerdőben korábban spontán is kialakuló erdőtüzek felerősödtek, és egy igen jellegzetes, gyors vegetációváltozást okoztak. A növényzet változása mintegy 80–100 év alatt játszódott le, és a lombhullató fafajták, mint a Quercus (tölgy), Corylus (mogyoró), Tilia (hárs), Carpinus (gyertyán), Ulmus (szil) és a Fraxinus (kőris) terjedéséhez vezetett. A vegyeslombú tajgaerdő zárt lombos erdővé válása egyidőben zajlott a Sc, Ba, Mn, Fe és P maximum kialakulásával. Úgy tűnik, hogy az éghajlat megváltozása, a hőmérséklet emelkedése előbb a tajga záródásához, majd lombos erdei vegetáció kialakulásához vezetett. A vegetáció módosulása befolyásolta az avartakaró elemösszetételét, eltérő pH, mállási viszonyokat alakított ki, így a talajképződés is megváltozott, a podzol talaj barna erdei talajjá alakult át a tavi környezetben.

Mit jelentettek ezek a változások a tő szűkebb és tágabb környezetében megtelepedett epipaleolit, illetőleg mezolit vadászó-halászó-gyűjtögető közösségek szempontjából? Azt, hogy a makroklimatikus változás hatására lokális és regionális környezetük teljes mértékben átalakult. A globális és fokozatos hőmérséklet növekedés következtében az epipaleolitikum végén-mezolitikum kezdetén zárt vegyeslombú tajga vegetáció jött létre a vizsgált területen, majd a kora holocénban ez a tajgaerdő lombos erdővé alakult át. Egyúttal a korábbi podzolos talaj barna erdőtalajjá vált. Mivel a vadászszákmány egy jelentős része tajgaerdőhöz kötődő táplálkozást és életmódot folytatott, a változások hatására kipusztult a területről. A hőmérsékletváltozás által indukált környezeti változás tehát alapvetően átformálta a terület állatvilágát és ezzel összefüggésben a területen élő népcsoportok életét is. Ez az addig jellemző vadászati módszer, életmód, hagyományok kríziséhez vezethetett, és válaszául elé állította a 12.000–9.000 BP (13.000–7.000 cal BC) évvel ezelőtti az Északi-középhegységben megtelepedett, szákmányoló életmódot folytató népcsoportokat.

A zárt és gazdag eszterjeszintű, közép-európai típusú lombos fákból álló „őserdő” kialakulásával párhuzamosan a keleméri Kis-Mohos medrében mohaláp jött létre, a lejtők stabilizálódtak. A tűlevelű fáknek a kiszorulásával egyidőben a spontán erdőtüzek lehetősége drasztikusan visszaesett. Ennek ellenére az erdőtüzek nem szűntek meg, csak kifejlődésük és intenzitásuk csökkent. Rendkívül fontos, hogy ezeknek a kisebb pernyecsücsoknak a maximumai (WILLIS et al. 1997, 745, 5. ábra) a tölgy (Quercus) pollen mennyiségének visszaesésével és a mogyoró (Corylus) növekedésével mutatnak összefüggést 8.000–6.000 BC között. Hasonló változásokat lehetett kimutatni más észak-alföldi paleoökológiai lelőhelyek (pl. Bátorliget, Csaroda) esetében is. Ugyan a magyarországi mezolit lelőhelyek őskörnyezeti vizsgálata (KERTÉSZ 1996, KERTÉSZ et al. 1994, 1994a, 1994-1995) még kezdeti fázisban van, de az

amerikai, ausztráliai (MELLARS 1976) és nyugat-európai példák (EVANS 1975) alapján tudjuk, hogy a vadászó-gyűjtögető népek többféle célból – vadászat, szegélyzóna kiterjesztése, táborhely és vadászott csordaállatok terelőútjainak kialakítása – is használták az erdőégetést (BENNETT et al. 1990, CLARK 1972, 1988, CLARK et al. 1989, SMITH 1970, 1981).

Az Északi-középhegységben a mezolitikum időszakában elkezdődött, tudatos emberi hatásnak is tekinthető környezetátalakítások közül kiemelkedik a szegélyvegetáció, a mozaikos erdei környezet kialakítására való törekvés, mert ez az erdők szegélyén élő, napfénykedvelő mogoró terjedését nagymértékben elősegítette. Bár még nincsenek archeobotanikai adatok a magyarországi mezolit lelőhelyeken a mogoró gyűjtéséről, de a nyugat-európai mezolit telepeken megfigyelt gyűjtögetési stratégia és erdőégetés, valamint a mogorópollen mennyiségének növekedése között úgy tűnik, összefüggés van (BEHRE 1988, SMITH 1970). Ennek a tudatosnak tekinthető, a vizsgált területen is kimutatható, vegetációváltozást okozó emberi tevékenységnek igen nagy a jelentősége, mert azt bizonyítja, hogy a mezolitikum második felében a Kárpát-medencében élő vadászó-halászó-gyűjtögető népcsoportok eljutottak az ún. substitúciós fázisba (ZVELEBIL–ROWLEY-CONWY 1986), vagyis saját, aktív beavatkozásaik nyomán felhalmozott ismereteik révén nyitottá váltak az élelemtermelési, produktív gazdálkodási tapasztalatok átvételére (ZVELEBIL 1986). Az Alföld északi részén, az Északi-középhegységben, valamint a Dunántúlon több – köztük mezolit telep közelében lévő – paleoökológiai lelőhelyen is sikerült kimutatni a kisebb-nagyobb pernyemaximumokat követő mogorópollen dominancia növekedést 8.000–6.000 BC évek között. Emiatt feltételezzük, hogy ebben az időszakban a Kárpát-medence északi felén élő mezolit lakosság döntő része már a substitúciós fázisban volt. Természetesen ezek az adatok nem azt jelzik, hogy a mogoró emberi hatásra jelent meg és terjedt el a Kárpát-medencében. Véleményünk szerint a természetes változásokat a Kárpát-medence egyes területein felerősítette a mezolit ember azzal, hogy lokális, kis területű égetésekkel mozaikos, nyitottabb és zártabb vegetációs foltokból álló környezetet alakított ki, és a szegélyvegetáció – köztük a mogoró – terjedését ezzel is elősegítette kezdetben valószínűleg spontán, később talán tudatos módon. A keleméri 7.500–6.000 BC közötti pollen- és pernyeadoatok azt jelzik, hogy mezolit aktivitással és jelenléttel kell számolnunk ezen a területen is.

3. Neolitikum

Kelemér, Kis-Mohos

A keleméri Kis-Mohos láp medrében 6.600–6.500 BP (7.200–7.100 cal BP, 5.400–5.300 cal BC) éveknél ismét egy igen jelentős kettős pernyecsúcs alakult ki. Ezek a változások – csak úgy, mint az erdő összetételének többszöri módosulása, a kender, a taposást jelző gyomnövények (pl. *Plantago lanceolata* – lándzsás útifű) megjelenése, a fapollen visszaesések, a páfrányspóra maximumok és a termesztett gabonafélék megjelenése – már a produktív gazdálkodást folytató neolit kultúra környezetátalakító tevékenységeihez kötődnek. Igen fontos, hogy a pollenösszetételben jelentkező változásokkal szinkronban szedimentológiai, geokémiai eltéréseket is ki tudtunk mutatni az üledékrétegben. Így az egyes kultúrák hatását az üledékgyűjtő medence környezetére egymást kontrolláló módszerekkel tudtuk feltárni. A meder paleoökológiai, geoarcheológiai vizsgálata (SÜMEGI 1998, WILLIS et al. 1997, 1998) szempontjából a neolit kulturális folyamatoknak ott van jelentősége, hogy a produktív gazdálkodás

kialakulásától kezdődően olyan erőteljes az ember hatása a környezetre, hogy ez már a szedimentológiai, geokémiai és a palinológiai paraméterekben is egyértelműen megnyilvánul.

A régészeti bizonyítékok szerint a legkorábbi termelő gazdálkodást folytató népcsoportok, a balkáni kulturális és gazdasági gyökerekkel rendelkező kora neolit Körös–Starčevo kultúra (a továbbiakban rövidítve: KS) hordozói 8.000–7.000 BP (6.500–6.000 cal BC) évek között (HERTELENDI et al. 1996), délről érkezve jelentek meg a Kárpát-medencében (KALICZ 1976, 1980, 1983, 1990, 1995, KALICZ–MAKKAY 1972, 1976, 1977, KALICZ et al. 1998, KUTZIÁN 1947, MAKKAY 1982, 1996, PAVÚK 1996, RACZKY 1976, 1983, 1986, 1988, 1989, TROGMAYER 1968, 1968a). Megtelepedésük nyomai elsősorban a Dunántúl és az Alföld déli részén figyelhetők meg, de ezzel egyidőben az Alföld keleti, északkeleti részén és az Erdélyi-medencében (BERCIU 1961, COMŞA 1969, DUMITRESCU–VULPE 1988) is előkerültek telepeik. Ugyanakkor a Kárpát-medence északi felében – így az Északi-középhegység területén – közel 1.000 évvel később mutatható ki a neolitizáció környezetátalakító tevékenysége. A régészeti kutatások adatai szerint ez a folyamat már egy új neolit kulturális egység, a vonaldíszes kerámia kultúra (a továbbiakban rövidítve: VK) feltűnésével hozható összefüggésbe. A régészeti vizsgálatok – a geoarcheológiai kutatásokkal összhangban – a Kárpát-medence északi felének neolitizációjával kapcsolatban megállapították, hogy a VK kialakulása hosszú idővel később követte a KS kárpát-medencei megjelenését (KALICZ 1976, 1980, 1983, 1990, 1995, KALICZ–MAKKAY 1977, MAKKAY 1982, 1996, PAVÚK 1980, 1996, RACZKY 1983, 1986, 1988, 1989).

Véleményünk szerint a Kárpát-medence északi felének neolitizációja, a VK kialakulása a KS hatására, de már a kora neolit és a substitúciós fázisban lévő mezolit népcsoportok együttes adaptációjaként valósulhatott meg. A régészeti és őskörnyezeti adatok interpretációja alapján bizonyítottá vált, hogy a KS északi elterjedési határa a Kárpát-medence centrumában egy markáns környezetválasztó vonal mentén húzódott. Ezt a KS északi elterjedését meghatározó vonalat közép-európai–balkáni agroökológiai barrier (a továbbiakban rövidítve: KEB AÖB) néven definiáltuk (KERTÉSZ–SÜMEGI 1999, 17–19, SÜMEGI–KERTÉSZ 1998). A KEB AÖB mentén az addig folyamatos, mediterrán típusú neolitizáció megtorpant, és hozzávetőleg 1.000 éves stagnálásra kényszerült. A KEB AÖB-nél létrejött statikus állapot alapvető szerepet játszott a kárpát-medencei neolitizáció további folyamatában. A környezetválasztó vonaltól közvetlenül északra, így például a Jászságban (észak-alföldi mezolit ipar, jászteleki fázis: KERTÉSZ 1994, 1994a, 1996, 1996a, 1996b) zsákmányoló mezolit vadászcsoporthoz, míg attól délre a már produktív gazdálkodást folytató KS közösségek egymás közelébe kerültek. A két különböző kultúrájú és gazdálkodású, valamint eltérő technikai és társadalmi viszonyokkal jellemezhető komplexum hordozói között – a minimális távolság miatt – intenzív információ-áramlás alakulhatott ki. Ennek következtében a Kárpát-medence középső és északi felében: az Alföld és a Dunántúl középső és északi részén, valamint az Északi-középhegység hegylábi régiójában, a KEB AÖB vonalának tágabb térségében létrejött az ún. kárpát-medencei neolit adaptációs zóna (a továbbiakban rövidítve: KÁME NEAZ, 9. ábra 1). A KÁME NEAZ-ban kétirányú, kulturális és környezeti adaptációs folyamat ment végbe:

– egyrészt a döntően zsákmányoló életmódot folytató, de már a substitúciós fázisban lévő mezolit népcsoportok átvették a KEB AÖB-től délre elhelyezkedő KS közösségeitől a kulturális, gazdasági és technikai innovációkat,

– másrészt pedig a kora neolit KS a Kárpát-medencében eltöltött közel 1.000 év alatt megfelelőképpen adaptálódott az új környezeti feltételekhez.

A fenti kétirányú adaptáció együttes következményeként a KEB AÖB-től északra is teret nyert a neolitizáció. Ugyanakkor az így kialakult, önálló kulturális hagyományokkal rendelkező VK már egy új, a balkáni kulturális és gazdasági gyökerű KS-tól eltérő fejlődést indított el Közép-Európában.

Az Északi-középhegység emberi átalakításának, átformálásának kezdete így egybeesik a kárpát-medencei középső neolitikum kezdetével, az alföldi vonaldíszes kerámia kultúra (a továbbiakban rövidítve: AVK) megjelenésével (5.330–5.000 cal BC), valamint bizonyos területi és kronológiai egységeinek, így a valamivel fiatalabb tiszadobi csoport kialakulásának idejével (5.330–4.940 cal BC) és a Bükk kultúra (5.260–4.800 cal BC) horizontjával (HERTELENDI et al. 1996, KALICZ–MAKKAY 1977, KOREK–PATAY 1958). Úgy tűnik, hogy az AVK népcsoportjainak megjelenése és hegyvidéki környezethez való alkalmazkodása, adaptálódása indította el a vizsgált területen a táj, a közép-európai természetes, eredeti zárterdei környezet „emberarcú” átformálódását.

A keleméri Kis-Mohos lápon 5.400–4.800 cal BC évek között kialakult kettős pernyecsűcs közül kiemelkedő maximummal jelentkezik az első, amellyel szinkronban a tölgy (*Quercus*) és a mogoró (*Corylus*) pollen aránya drasztikusan lecsökkent, az irtványokon elterjedő páfrányok spóráinak és nyírfák pollenjének maximumai alakultak ki (WILLIS et al. 1997, 1998). Ugyanakkor a fűrésztözegrétegében finom, 1–3 cm vastag talajbemosódások figyelhetők meg, amelyben talajeróziót jelző szervesetlen anyag, K, Al, Mg csúcsokat lehetett kimutatni (SÜMEGI 1998). Az irtványok kialakításával egyidőben nem jelentkezik a természetett növények pollennövekedése, ezért feltételezzük, hogy legelőterületek vagy egyszerűen a letelepedéshez szükséges nyitott térségek voltak a régióban, bár a meredek falú völgyek miatt lejátszódott erózió következtében a feltételezett gazdálkodás csak rövid ideig lehetett meghatározó a vizsgált területen.

A második pernyecsűcs már finomabb, távolabbi behordású pernyeszemcsékből áll. A két pernyemaximum közötti eltérés igen jelentős területhasznosítási különbözőséget takar, hiszen az első pernyemaximum esetében az égetés közvetlenül a láp környezetében alakult ki, míg a második esetében (ugyanolyan fapollen-arány visszaesésnél) a pernye nem közvetlenül a lápot övező területről származik. Ezek az adatok jó egyezést mutatnak a régészeti bizonyítékokkal: a Bükk kultúra jól égetett, igen szép kivitelezésű, gazdagon díszített és ipari mennyiségű kerámiát állított elő. Ezeket a kerámiákat tekintélyes mennyiségben exportálták is (Dél-Lengyelország, Bécsi-, Erdélyi-medence, Vaskapu térsége, stb.). Kialakításukhoz az Aggteleki–Tornai Karszt töbreiben felhalmozódott vörös színű, agyagos terra rossa-t használták fel (SHERRATT 1983). Viszont a kerámia kiégetéséhez jelentős mennyiségű faanyagra is szükség volt. Az adatok alapján valószínűsíthető a kapcsolat az erdőirtások, a faanyag felhasználása, a kerámiák kiégetése és a második pernyemaximum kialakulása között, valamint a C-14 korok is jó egyezést mutatnak a Bükk kultúra radiokarbon korával (HERTELENDI et al. 1996).

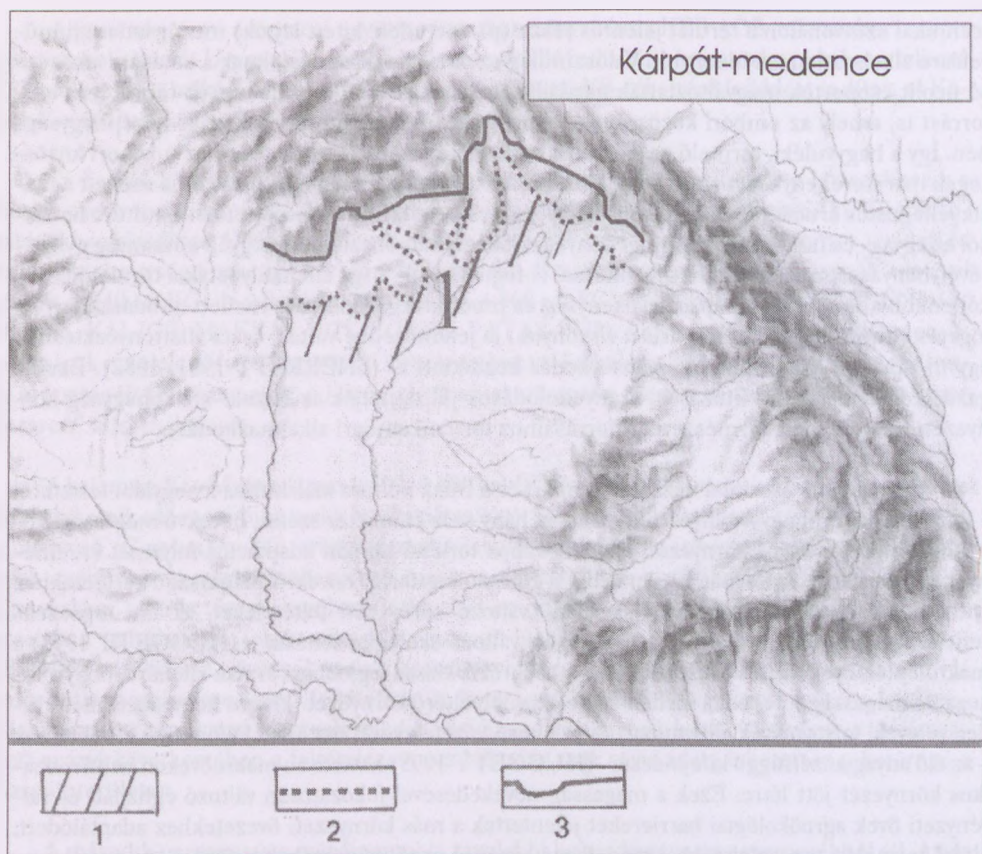
A rendelkezésre álló bizonyítékok szerint a szubkárpáti területeken, az Északi-középhegységben és az Alföld északkeleti részén elterjedt tiszadobi csoport és a Bükk kultúra hegyvidéki környezethez történő adaptációja úgy játszódhatott le, hogy az AVK közösségei megpróbálták kolonizálni – a hegylábi régióban és az Észak-Alföldön szerzett földművelési tapasztalatok birtokában – az Északi-középhegység területeit is. A hegyvidéki terület geomorfológiai helyzetének következtében az égetéssel erdőirtást követően több helyen (Putnoki-dombság, Sirok térsége) is erőteljes erózió alakult ki. A talaj lemosódása után azonban a korabeli agro-

technikai színvonalon a terület jelentős része (pl. meredek, kitett lejtők) mezőgazdasági művelésre alkalmatlannak bizonyult. Valószínűleg ezeknek a tapasztalatoknak a hatására a középső neolit csoportok megváltoztatták gazdálkodási szokásaikat, és felismertek több olyan erőforrást is, amely az emberi közösségek fennmaradását biztosította az Északi-középhegységben. Így a hegyvidéki, termelő gazdálkodásra kevésbé alkalmas területeken az újkőkori közösségek ipari tevékenységet alakítottak ki. A Bükk kultúra népességének a kerámia mellett a másik jellegzetes árucikke a szerszámok kő nyersanyaga volt. Ennek megfelelően a kultúra hordozói az agyag- és fakitermelés, agyagedénykészítés mellett obszián és egyéb kovaanyag gyűjtésével-bányászatával, kőszeköz előállításával is foglalkoztak, s így ellensúlyozták a terület kedvezőtlenebb adottságait. Az ipari tevékenység és produktív gazdálkodás mellett a vadászat, gyűjtögetés (improduktív létfenntartási viszonyok) is jelentősebbé váltak, és az állattenyésztésnek egy új típusa, a transzhumáló pásztorkodás kezdődött el (SHERRATT 1981, 1982). Ezek a gazdálkodáson belüli változások, arányeltolódások jól mutatják az Északi-középhegység környezeti feltételeihez, természeti erőforrásaihoz történő emberi alkalmazkodást.

Véleményünk szerint a tiszadobi csoport és a Bükk kultúra kialakulása a hegylábi felszíntől a Kárpátok magashegységi övezetéig tartó, néhány száz kilométer széles, növekvő magassági zónákhoz köthető, eltérő környezeti adottságokhoz történő humán adaptációs folyamat eredményeként jött létre. A Kárpát-medencéből a Kárpátokig tartó, növekvő magasságú területekhez köthető, fokozatosan, „hagymahéjszerűen” változó környezeti feltételeket, az ún. toposzekvenciákat – tengerszint feletti magasságokkal változó ökológiai zónákat – (HUGGETT 1995) a makroléptékű vegetációs övezetek (4. ábra) tükrözik vissza legjobban, annak ellenére, hogy a fokozatos magasságnövekedés mellett szigetszerűen eltérő környezet (kiugró hegycsúcs, mély, hideg völgyek, folyóvölgyek alluviumai) és az eltérő kőzetek következtében különböző lithobiomok – az élő anyag köztülfüggő kifejlődései – (HUGGETT 1995) hatására a makroöveken belül mozaikos környezet jött létre. Ezek a magasság növekedésével fokozatosan változó éghajlati és növényzeti övek agroökológiai barriereket jelentettek a más környezeti övezetekhez adaptálódott, eltérő termelési tapasztalatokkal rendelkező középső neolit közösségek számára.

A KEB AÖB-től északra, a Kárpátok magasabb régiója felé haladva az első agroökológiai határfelület a hegylábi területen alakulhatott ki. Az ott létrejött környezetválasztó vonalat kárpáti hegylábi agroökológiai barrier néven (a továbbiakban rövidítve: KÁHE AÖB, 9. ábra 2) kívánjuk bevezetni a szakirodalomba. Ez a határfelület a középhegységi zónát feldaraboló, részekre osztó folyóvölgyek mentén mélyen benyúlik a középhegység területére is. Nem véletlen, hogy a hegylábi felszíneken kialakult AVK csoportok pont a folyóvölgyek mentén kolonizálnak a középhegységi régióban. Az első konkrét bizonyítéka a legészakabbi folyóvölgyi behatolásnak a Hernád-völgyében történt, melynek eredményeként Bárca III típusú, korai klasszikus AVK jelent meg a Kassai-medencében (SIŠKA 1989).

Hasonló folyamatot figyelhetünk meg a Dunántúl területén is, de az adaptációs zóna kiterjedése, iránya, a széles alluviummal rendelkező folyóvölgyek (Rába, Marcal, Duna, stb.) és a hozzájuk kapcsolódó zöld folyosók következtében eltérő volt a Kárpát-medence keleti felében rekonstruáltaktól. A két adaptáció közötti különbséget a dunántúli (közép-európai) vonaldíszes kerámia dinamikájában, gyors és jelentős mértékű terjedésében figyelhetjük meg legjobban. A kimutatott eltérés megerősíti véleményünket: a Dunántúlon a széles alluviummal jellemezhető zöld folyosók tekinthetők az elsődleges infiltrációs zónáknak, melyek felgyorsították a neolitikizáció folyamatát, és alapvető szerepet játszottak a neolit kultúra közép-európai terjedésében.

9. ábra A Kárpát-medence keleti felének neolit adaptációs zónái és barrierei

1. kárpát-medencei neolit adaptációs zóna (KÁME NEAZ) északkeleti pereme és határa;
2. kárpáti hegylábi agroökológiai barrier (KÁHE AÖB);
3. kárpáti magashegységi agroökológiai barrier (KÁMA AÖB)

Az Északi-középhegység előterében véleményünk szerint két, a radiokarbon vizsgálatok alapján szinte egyidejű humán, csoportos adaptációs „kísérlet” zajlott a középhegységi környezethez történő alkalmazkodásra: az egyik a tiszadobi csoporthoz, a másik a Bükk kultúrához kötődik. Mindkét kísérlet sikeres, mivel mindkét kultúrához kötődő neolit közösségek képesek fennmaradni és szétterjedni a KÁHE AÖB mögötti középhegységi területen. A termelő gazdálkodás hagyományával is rendelkező tiszadobi csoport és a Bükk kultúra a növekvő termelési tapasztalatok, a kiegészítő, ipari tevékenység hatására átlépték az agroökológiai határfelületet és adaptálódtak új környezetükhöz. Ugyanakkor a Bükk kultúra népessége tovább jutott a hegyvidéki adaptáció folyamán a tiszadobi csoport közösségeihez képest, mert átlépte a következő agroökológiai határfelületet is. Ezt a középhegységi és magashegységi övezetek határán húzódó környezetválasztó vonalat kárpáti magashegységi agroökológiai barrier (a továbbiakban rövidítve: KÁMA AÖB, 9. ábra 3) néven definiálhatjuk. A magashegységhez történő humán adaptációs folyamatot a transzhumáló pásztorkodás kialakulása tükrözi vissza a legjobb-

ban. Véleményünk szerint az alföldi környezethől induló, több agroökológiai barriert is átlépő, eltérő éghajlati feltételekkel és növényzettel jellemezhető hegyvidéki zónákhoz történő adaptáció során a középső neolit kultúrát hordozó emberi közösségek termelési tapasztalatai, a környezettel és más környezeti feltételek között élő emberi közösségekkel kialakított kapcsolatrendszerük (pl. kereskedelem) fokozatosan átalakult, és ennek a folyamatnak a hatására kultúrájuk is megváltozott.

A paleoökológiai adatok azt mutatják, hogy a területen a középső neolitikum végén megindult a lakosság számának csökkenése, és az AVK–Tiszadob–Bükk kultúrához tartozó emberi csoportok mintegy 700 éves megtelepedését követően a terület lélekszáma visszaesett. A lakosság számának csökkenését az emberi hatás hiányában fellépő erdőzáródás (zárt tölgyes, Quercetum erdőre jellemző pollenmaximuma) és talajregenerálódás (a talajerózió teljes hiánya) jelzi (SÜMEGI 1998, WILLIS et al. 1998). Az erdőregenerálódási szakasz a késő neolitikum végéig, a rézkor kezdetéig tartott. Ugyanakkor más területeken intenzív erdőirtásra, gabonatermesztésre, szántóföldekhez köthető gyommagvak terjedésére utaló paleobotanikai adatokat is találhatunk. Ezek az adatok azt bizonyítják, hogy a hegyvidéki területen egy új, a korábbi hegyvidéki adaptáció során kialakított termelési stratégiától eltérő mezőgazdasági tevékenység jött létre. A paleobotanikai vizsgálatok alapján megállapítható, hogy ez a növénytermesztésen alapuló gazdálkodási mód elsősorban a folyóvizek alluviális síkságaihoz, a páholyszerű völgyfők területéhez, azaz a hegyvidéken belüli viszonylag sík területekhez kötődött.

A radiokarbon mérések szerint (HERTELENDI et al. 1996) a termelési viszonyok megváltozása egyidőben történt a dunántúli eredetű, eltérő termelési tapasztalatokkal rendelkező lengyeli kultúra közösségeinek az Északi-középhegység területén történő megjelenésével (KALICZ 1985, 1994) és kolonizációjával. Emellett azonban nem zárható ki, hogy szerepet játszhatott a lengyeli kultúra leleteinek Dél-Lengyelországból (Samborzec–Opatów és Malice: KACZANOWSKA et al. 1986) történő másodlagos eljutása a hágókon át (Raškovec: VIZDAL 1973) a Felső-Tisza vidékre (Polgár–Csőszhalom: RACZKY et al. 1994, 1997). A régészeti adatok alapján a lengyeli kultúra közösségei – a valódi hegyvidéki adaptációval rendelkező Bükk kultúra elterjedésével szemben – elsősorban dombvidékeken és a folyóvizek alluviális síksági területein terjedtek el. Ezek az öskörnyezeti és régészeti bizonyítékok azt valószínűsítik, hogy a régióban egy gyökeres kultúraváltás hatására megváltozott a táj hasznosítása és a termelő tevékenység területileg is átrendeződött.

ÖSSZEFOGLALÁS

Az Északi-középhegység mind morfológiai, mind éghajlati szempontból átmeneti térséget alkot az Alföld medencéje és a Kárpátok hegyvidéki régiója között. A szubkárpati éghajlat, növényzeti hatással jellemezhető területet számos kisebb-nagyobb (főként észak–déli) folyó és patak tagolja. Az ezekhez a medrekhez kapcsolódó völgyek elsődleges migrációs zónáknak tekinthetők a felső paleolitikumban, mert rajtuk keresztül vonultak a Kárpátokban és a Kárpátok külső oldalán kiterjedt tundraterületek és a Kárpát-medencében létrejött tajgas vegetáció között mozgó rénszarvascsordák. A rénszarvascsordák vonulása és vadászata elsősorban a folyóvölgyekben (Sajó, Hernád, Bodrog) kialakult erdősültebb régiókban, a zöld folyosókban történt, ezért a gravetti vadásztáborok nyomai ezeknek a zöld folyosóknak a peremén találhatók (pl. Bodrogkeresztúr, Tarcál, Arka, Monok).

A globális hőmérséklet emelkedés hatására a kora holocénban környezetátalakulás következett be az Északi-középhegységben is, és a késő-glaciálisban kiterjedt vegyeslombú tajgaerdők zárt lombos erdőkké váltak. Ez az élettérváltozás igen jelentős mértékben befolyásolhatta a területen élt epipaleolit közösségeket, mert a növény- és állatvilág átformálódása miatt improduktív életmódjuk alapja, a gyűjtögetett növények és vadászott állatok egy jelentős része kihalt a vizsgált területről. Ennek ellenére fennmaradtak vadászcsoporthoz a vizsgált régióban, mert a paleoökológiai adatok kisebb humán aktivitást (erdőtűzek, szegélyzóna kiterjesztés, minimális talajerózió) mutattak ki ebben az időszakban.

Az Északi-középhegységben a mezolit emberi hatások megközelítőleg 7.000–6.000 cal BC között erősödtek fel, amikor a ciklikus erdőtüzek mellett a szegélyvegetációnak, közte a gyűjtögető életmód egyik célnövényének, a mogyorónak rendkívül erőteljes, természetes léptéket meghaladó előretörése mutatható ki. Ki kell emelnünk azt a tényt, hogy ebben az időben a Kárpát-medence déli részén már megjelentek a kora neolitikus népcsoportok, amelyek balkáni típusú állattenyésztési és növénytermesztési hagyományokkal rendelkeztek. A KS népcsoportjainak infiltrációja a KEB AÖB mentén megállt, így a Kárpát-medence északi részén megtelepedett mezolitikus lakosság demográfiaiilag nem olvadt be a mediterrán kulturális gyökerekkel és termelő gazdálkodási hagyományokkal rendelkező kora neolitikus népességbe. Ugyanakkor a KEB AÖB-hez kapcsolódó KÁME NEAZ területén egy összetett információ áramlás és egy kettirányú (kulturális, környezeti) adaptációs folyamat hatására a mediterrán hagyományoktól elszakadt neolitikizációs folyamat indult meg. Ennek a folyamatnak az eredményeképpen egy új neolitikus kultúra, a VK alakult ki a KÁME NEAZ területén. Az AVK csoportjai (tiszadobi csoport, Bükk kultúra) észak felé történő infiltrációjuk során átlépték a KÁHE AÖB vonalát, birtokba vették az Északi-középhegységet és megpróbálták művelés alá vonni. A vizsgált terület viszont a termelő gazdálkodás szempontjából – a folyómedrek alluviális síkjait leszámítva – korlátozott erőforrásokkal, kedvezőtlenebb morfológiai, éghajlati, talaj és hőmérsékleti adottságokkal rendelkezett, mint az alföldi régiók. Ezért a kolonizáló középső neolitikus közösségek a termelő gazdálkodás mellett ipari tevékenységet (agyag- és fakitermelés, valamint agyagedénykészítés, kova, obszidián gyűjtése-bányászata és exportja) és intenzív improduktív életmódot (gyűjtögetés, vadászat) folytattak. A hegyvidéki környezethez történő alkalmazkodás idején új állattenyésztési formát, a transzhumáló pásztorkodást is kifejlesztették. Ez utóbbi során a KÁMA AÖB vonalát is sikerült a Bükk kultúra közösségeinek átlépni és a kifejezetten közép-európai magashegységi környezethez adaptálódni. A középső neolitikus közösségek gazdálkodásában, életvitelében kialakított arányeltolódások, agroökológiai barrier feloldódások és átlépések olyan jellegzetesek a középhegységi, majd magashegységi környezeti viszonyokhoz való alkalmazkodás során, hogy ezt a folyamatot hegyvidéki adaptációként különíthetjük el.

A késő neolitikumban a siroki, keleméri lápok területén rekonstruált erdőregenerálódás alapján az Északi-középhegység kedvezőtlenebb gazdálkodási adottsággal rendelkező területein csökkenő lakosságszámot feltételezhetünk. Ugyanakkor a lengyeli kultúra közösségei nyugat és észak felől kolonizáltak a középhegységi folyók, patakok alluviális területein, illetve a dombos régióban. A kultúráváltással egyidőben gazdálkodási típus váltása is megfigyelhető a térségben, mert a szántóföldi növénytermesztés került előtérbe a korábbi állattartással és erdőhasznosítással szemben. A késő neolitikumban a fő területhasznosítás és a társadalmi energiák súlypontja a hegységi régióon belül található szántóföldi művelésre alkalmas területekre tolódott át.

- BACSÓ, N. Magyarország éghajlata. Budapest, 1961
- BEHRE, K. E. 1988 The Role of Man in European Vegetation History. Vegetation History. Edited by HUNTLEY, B.-WEBB, T. III. Kluwer Academic Publishers. 633-672.
- BENNETT, K. D.-FOSSITT, J. A.-SHARP, M. J.-SWITSUR, V. R. Holocene Vegetation and Environment History at Loch Lang, Shouth Uist, Western Isles, Scotland. New Phytologist 114. 281-298., 1990
- BERCIU, D. Contribuții la problemele neoliticului în România în lumina noilor cercetări. București., 1961
- BUCKLAND, W. Reliquiae Diluvianae. London, 1823
- BUTZER, K. W. Archeology as Human Ecology. Cambridge. Cambridge University Press, 1982
- CLARK, J. D. G. Star Carr: A Case Study in Bioarcheology. Addison-Wesley Modular Publication, 1972
- CLARK, J. D. G. Practile Motion and the Theory of Charcoal Analysis, Source Area, Transport, Deposition and Sampling, Quaternary Research 30. 67-80., 1988
- CLARK, J. D. G.-MERKT, J.-MULLER, H. Post-Glacial Fire, Vegetation and Human History on the Northern Alpine Forelands, South Western Germany. J. Ecology 77. 897-925., 1989
- COMȘA, E. Das Banater Neolithikum im Lichte der neuen Forschungen. A Móra Franc Múzeum Évkönyve 1969/2. 29-38., 1969
- DELI, T.-SÜMEGI, P.-KISS, J. Biogeographical Characterisation of the Mollusca Fauna on Szatmár-Bereg Plain. Proceeding of the „Research, Conservation, Managment” Conference, Aggtelek. 123-130., 1996
- T. DOBOSI, V. Historical Sketch of the Late Paleolithic in Hungary. The Pleistocene Perspective. World Archaeological Congress, Southampton, 1986
- T. DOBOSI, V. Contribution to the Upper Palaeolithic Topography. Acta Archaeologica Hungaricae 46. 3-20., 1994
- T. DOBOSI, V.-VÖRÖS, I. Chronological Revision of the Pilisszántó-Rock-Shelter II. Folia Archaeologica 37. 25-43., 1986
- T. DOBOSI, V.-VÖRÖS, I. Chronological Revision of the Pilisszántó-Rock-Shelter I. Folia Archaeologica, 38. 7-58., 1987
- DUMITRESCU, V.-VULPE, A. Dacia înaiute de dromihete. București., 1988
- EVANS, J. G. The Environment of Early Man in the British Isles. Paul Elek Press., 1975
- GÁBORI, M.-GÁBORINÉ CSÁNK, V. Études archéologiques et stratigraphiques dans les stations de loess paléolithiques de Hongrie. Acta Archaeologica Hungaricae 8. 3-71., 1957

- GÁBORI-CSÁNK, V. C-14 Dates of the Hungarian Palaeolithic. *Acta Archaeologica Hungaricae* 22. 3–11., 1970
- GÁBORI-CSÁNK, V. Une oscillation climatique á la fin du Würm en Hongrie. *Acta Archaeologica Hungaricae* 30. 3–11., 1978
- HERTELENDI, E.–
KALICZ, N.–
RACZKY, P.–
HORVÁTH, F.–
VERES, É.–
SVINGOR, I.–FUTÓ, I. and
BARTOSIEWICZ, L. Re-Evolution of the Neolithic in Eastern Hungary Based on Calibrated Radiocarbon Dates. *Radiocarbon* 37. 239–241., 1996
- HUGGETT, R. J. Geoecology. Routledge Press, London–New York., 1995
- JARMAN, N. R.–BAILEY, G. N.–
JARMAN, H. N. Early European Agriculture: Its Foundation and Development. Cambridge, University Press, 1982
- JÁNOSSY, D. A magyarországi pleisztocén tagolása gerinces faunák alapján. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979
- JÁNOSSY, D.–KORDOS, L. Two Pleistocene–Holocene Cave Localities in Hungary. *Annales Historico naturales Musei Natura Hungariae* 68. 5–29., 1976
- KACZANOWSKA, M.–
KAMIENSKA, J.–
KOZŁOWSKI, J. K. Kontakte zwischen der Lengyel–Kultur und der Kultur mit Stichbandkeramik in Südpolen. Internationales Symposium über die Lengyel–Kultur. Nitra–Wien. 95–120., 1986
- KALICZ, N. A neolitikus kutatás Magyarországon. *Valóság* 19/1. 25–41., 1976
- KALICZ, N. Neuere Forschungen über die Entstehung des Neolithikums in Ungarn. *Problemes de la néolithisation dans certaines de l'Europe*. Edited by KOZŁOWSKI, J. K.–MACHNIK, J. 97–122., 1980
- KALICZ, N. Die Körös–Starčevo–Kulturen und ihre Beziehungen zur Linearbandkeramik. *Nachrichten aus Niedersachsens Urgeschichte* 52. 91–130., 1983
- KALICZ, N. Kőkori falu Aszódon. *Múzeumi Füzetek* 32. Aszód, 1985
- KALICZ, N. Frühneolithische Siedlungsfunde aus Südwestungarn. *Inventaria Praehistorica Hungariae*, 1990
- KALICZ, N. Wenden des Spätneolithikums im Oberen Teissegbeiet. *A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve* 36. 263–290., 1994
- KALICZ, N. Die älteste transdanubische (mitteleuropäische) Linienbandkeramik. Aspekte zu Ursprung, Chronologie und Beziehungen. *Acta Archaeologica Hungaricae* 47. 23–59., 1995
- KALICZ, N.–MAKKAY, J. Probleme des frühen Neolithikums der nördlichen Tiefebene. *Alba Regia* 12. 77–92., 1972

- KALICZ, N.–MAKKAY, J. Frühneolithische Siedlung in Méhtelek–Nádas. Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften 8. 13–24., 1976
- KALICZ N.–MAKKAY, J. Die Linienbandkeramik in der Grossen Ungarischen Tiefebene. *Studia Archaeologica*, 1977
- KALICZ, N.–M. VIRÁG, ZS.–T. BIRÓ, K. The Northern Periphery of the Early Neolithic Starčevo Culture in South-Western Hungary: A Case Study of an Excavation at Lake Balaton. *Documenta Praehistorica* 25. 151–187., 1998
- KERTÉSZ, R. Preliminary Report on the Research of Early Holocene Period in the NW Part of Great Hungarian Plain. *Fol. Hist.-nat. Mus. Matr.* 16. 29–44., 1991
- KERTÉSZ, R. Data to the Mesolithic of the Great Hungarian Plain. *Tisicum* 8. 81–104., 1993
- KERTÉSZ, R. Late Mesolithic Chipped Stone Industry from the Site Jásztelek I (Hungary). Késő mezolit pattintott kőipar Jásztelek I lelőhelyről. *Trogmayer–Festschrift. Szeged.* 23–44., 1994
- KERTÉSZ, R. A középső kőkor kutatásának jelenlegi állása az Alföldön. The Present State of the Research of the Mesolithic in the Great Hungarian Plain. *Jász–Nagykun–Szolnok–Megyei Múzeumok Közleményei* 49, 9–33., 1994a
- KERTÉSZ, R. Megjegyzések az észak-alföldi mezolitikus ipar elterjedéséhez és kronológiájához. *Múzeumi Levelek* 75/I, 11–32., 1996
- KERTÉSZ, R. The Mesolithic in the Great Hungarian Plain: A Survey of the Evidence. At the Fringes of Three Worlds. *Hunter-Gatherers and Farmers in the Middle Tisza Valley.* Edited by TÁLAS, L., Szolnok, 5–34., 1996a
- KERTÉSZ, R. A New Site of the Northern Hungarian Plain Mesolithic Industry in the Jászság Area. *Tisicum* 9. 27–44., 1996b
- KERTÉSZ, R.–SÜMEGI, P. Teóriák, kritika és egy modell: miért állt meg a Körös–Starčevo kultúra terjedése a Kárpát-medence centrumában? *Tisicum* 11. 9–23., 1999
- KERTÉSZ, R.–SÜMEGI, P.–KOZÁK, M.–BRAUN, M.–FÉLEGYHÁZI, E.–HERTELENDI, E. Mesolithikum im nördlichen Teil der Grossen Ungarischen Tiefebene. A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve 36. 15–61., 1994
- KERTÉSZ, R.–SÜMEGI, P.–KOZÁK, M.–BRAUN, M.–FÉLEGYHÁZI, E.–HERTELENDI, E. Archaeological and Paleoecological Study of an Early Holocene Settlement in the Jászság Area. *Acta Geographica Debrecina* 32. 5–49., 1994a

- KERTÉSZ, R.–SÜMEGI, P.–
KOZÁK, M.–BRAUN, M.–
FÉLEGYHÁZI, E.–
HERTELENDI, E. Ásatások Jászberény I lelőhelyen. *Archaeologiai Értesítő*
121–122. 3–28., 1994–1995
- KOREK, J.–PATAY, P. A bükk kultúra elterjedése Magyarországon. *Régészeti*
Füzetek II/2., 1958
- KROLOPP, E.–SÜMEGI, P. Vorkommen von *Vestia turgida* (Rossmässler, 1836) in den
pleistozänen Sedimenten Ungarns. *Soósiana* 18. 5–10., 1990
- KROLOPP, E.–SÜMEGI, P. Dominancia Level of the Species *Punctum pygmaeum*
(Draparnaud, 1801): a Biostratigraphical and
Paleoecological Key Level for the Hungarian Loess
Sediments of the Upper Würm. *Soósiana* 19. 17–23., 1991
- KROLOPP, E.–SÜMEGI, P. A magyarországi löszök képződésének paleoökológiai
rekonstrukciója Mollusca-fauna alapján. *Fáciesanalitikai,*
paleobiogeokémiai és paleoökológiai kutatások., Szerk.:
SZÖÖR, Gy. Debrecen, 247–263., 1992
- KROLOPP, E.–SÜMEGI, P. Palaeoecological Reconstruction of the Late Pleistocene,
Based on Loess Malacofauna in Hungary. *GeoJournal* 36.
213–222., 1995
- KUTZIÁN, I. The Körös Culture. *Dissertationes Pannonicae* Ser. II,
No. 23., 1947
- LYELL, C. The Geological Evidence of the Antiquity of Man, with
Remarks on Theories of the Origin of Species by
Variations. John Murray Press, 1863
- MAHUNKA, S. *Hungaromotrichus baloghi* gen. Et sp. N. (Acari:
Oribatida), and Some Suggestions to the Faunagenesis of
the Carpathian Basin. *Folia Entomologica Hungarica* 54.
75–83., 1993
- MAKKAY, J. A magyarországi neolitikum kutatásának új eredményei.
Akadémiai Kiadó, 1982
- MAKKAY, J. Theories About the Origin, the Distribution and the
End of the Körös Culture. At the Fringes of Three Worlds.
Hunter-Gatherers and Farmers in the Middle Tisza
Valley. Edited by TÁLAS, L. Szolnok, 35–49., 1996
- MELLARS, P. Fire, Ecology, Animal Populations and Man: a Study of
Some Ecological Relationship in Prehistory. *Proceedings*
of Prehistory Society 42. 15–45., 1976
- OLDFIELD, F. Man's Impact on the Environment: Some Recent
Perspectives. *Geography* 68. 245–256., 1983
- PAEPE, R. Geo-Archeology. Symposium at 13th INQUA, Peking.
147–148., 1991
- RAPP, G. „The Archeological Field Staff: The Geologist.” *J. Field*
Archaeology 2. 229–237., 1975
- PAVÚK, J. Problem der Genese der Kultur mit Linearkeramik im
Lichte ihrer Beziehungen zur Starčevo–Criș-Kultur.
Problemes de la néolithisation dans certaines de l'Europe.
Edited by KOZŁOWSKI, J.
K.–MACHNIK, J. 163–174., 1980

- PAVÚK, J. Zur Frage der Verbreitung des Neolithikums auf dem Zentralbalkan und in Mitteleuropa. The Vinča Culture, its Role and Cultural Connections. Edited by DRAȘOVEAN, F. Timișoara. 23–40., 1996
- RACZKY, P. A Körös kultúra leletei Tiszajenőn. Funde der Körös-Kultur in Tiszajenő. Archaeologiai Értesítő 103. 171–189., 1976
- RACZKY, P. A korai neolitikumból a középső neolitikumba való átmenet kérdései a Közép- és Felső-Tisza vidéken. Questions of Transition Between the Early and Middle Neolithic in the Middle and Upper Tisza Region. Archaeologiai Értesítő 110 161–194., 1983
- RACZKY, P. Megjegyzések az alföldi vonaldíszes kerámia kialakulásának kérdéséhez. Folklor és Etnográfia 24. 25–43., 1986
- RACZKY, P. A Tisza-vidék kulturális és kronológiai kapcsolatai a Balkánnal és az Égeikummal a neolitikum, rézkor időszakában. Szolnok, 1988
- RACZKY, P. Chronological Framework of the Early and Middle Neolithic in the Tisza Region. Varia Archaeologica Hungarica 2, 233–251., 1989
- RACZKY, P.–MEIER-ARENDT, W.–KURUCZ, K.–HAJDÚ, ZS.–SZIKORA, Á. A Late Neolithic Settlement in the Upper Tisza Region and its Cultural Connections. A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve 36. 231–240., 1994
- RACZKY, P.–ANDERS, A.–NAGY, E.–KURUCZ, K.–HAJDÚ, ZS.–MEIER-ARENDT, W. Polgár–Csőszhalom-dőlő. Utak a múltba. Szerk.: RACZKY, P.–KOVÁCS, T.–ANDERS, A. Budapest. 34–43., 1997
- SHERRATT, A. Plough and Pastoralism: Aspects of the Secondary Products Revolution. Patterns of the Past. Edited by HODDER, I.–ISAAC, G. and HAMMOND, N. Cambridge. 261–305., 1981
- SHERRATT, A. The Development of Neolithic and Copper Age Settlement in the Great Hungarian Plain. Part 1: The Regional Setting. Oxford Journal of Archaeology 1. 287–316., 1982
- SHERRATT, A. The Development of Neolithic and Copper Age Settlement in the Great Hungarian Plain. Part 2: Site Surveys and Settlements Dynamics. Oxford Journal of Archaeology 2. 13–41., 1983
- ŠÍŠKA, S. Kultúra s východnou lineárnou keramikou na Slovensku. Bratislava, 1989
- SMITH, A. G. The Influence of Mesolithic and Neolithic Man on British Vegetation. Studies in the Vegetational History of the British Isles. Edited by WALKER, D.–WEST, R. G. Cambridge University Press. 81–96., 1970

- SMITH, A. G. The Neolithic. The Environment in British Prehistory. Edited by SIMMONS, I. G.–TOOLEY, M. J. Duckworth Press. 125–209., 1981
- STURDY, D. A. Some Reindeer Economies in Prehistoric Europe. Palaeoeconomy. Edited by HIGGS, E. S. Cambridge University Press, Cambridge. 55–98., 1975
- SÜMEGI, P. Az ÉK-magyarországi löszterületek összehasonlító paleoökológiai és sztratigráfiai értékelése. Kandidátusi értekezés, Debrecen (kéziratban), 1996
- SÜMEGI, P. Ember és környezet kapcsolata a Kárpát medencében az elmúlt 15.000 év során. Panniculus 3. 367–395., 1998
- SÜMEGI, P.–HERTELENDI, E. Reconstruction of Microenvironmental Changes in Kopasz Hill Loess Area at Tokaj (Hungary) Between 15 and 70 ka BP. Radiocarbon 40. 855–863., 1998
- SÜMEGI, P.–KERTÉSZ, R. A Kárpát-medence őskörnyezeti sajátosságai – egy ökológiai csapda az újkőkorbán? Jászok 44. 144–157., 1998
- SÜMEGI, P.–KERTÉSZ, R. Ablak az időre. Ember és környezet kapcsolata a Kárpát-medencében az időtudományok tükrében. Szolnoki Tudományos Közlemények 1. 66–69., 1998a.
- SÜMEGI, P.–KROLOPP, E. A magyarországi würm korú löszök képződésének paleoökológiai rekonstrukciója. Földtani Közöny 124. 125–148., 1995
- SÜMEGI, P.–HERTELENDI, E.–MAGYARI, E.–MOLNÁR, M. Evolution of the Environment in the Carpathian Basin During the last 30.000 BP Years and Its Effects on the Ancient Habitats of the Different Cultures. Archaeometrical Research in Hungary II. Edited by KÖLTŐ, L.–BARTOSIEWICZ, L. Budapest–Kaposvár–Veszprém, 183–197., 1998
- SÜMEGI, P.–KROLOPP, E.–HERTELENDI, E. A Ságvár–Lascaux interstadiális paleoökológiai rekonstrukciója. Acta Geographica Debrecina 34. 165–180., 1998a
- TROGMAYER, O. Die Hauptfragen des Neolithikums der ungarischen Südtiefenebene. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 11–19., 1968
- TROGMAYER, O. A Dél-Alföld korai neolitikumának főbb kérdései. I–II. Kandidátusi értekezés, Szeged (kéziratban)., 1968a
- VIZDAL, J. Zemplín v mladšej dobe kamennej. Michalovce., 1973
- VÖRÖS, I. Faunal Remains from the Gravettian Reindeer Hunters' Campsite at Ságvár. Folia Archaeologica 33. 43–69., 1982
- WILLIS, K. J.–SÜMEGI, P.–BRAUN, M.–TÓTH, A. The Late Quaternary Environmental History of Bátorliget, N. E. Hungary. Palaeogeography, Palaeoclimatology, Palaeoecology 118, 25–47., 1995
- WILLIS, K. J.–BRAUN, M.–SÜMEGI, P.–TÓTH, A. Does Soil Change Cause Vegetation Change or Vice Versa? A Temporal Perspective from Hungary. Ecology 78, 740–750., 1997

WILLIS, K. J.-SÜMEGI, P.-
BRAUN, M.-BENNETT, K. D.-
TÓTH, A.

Prehistoric Land Degradation in Hungary: who, how and
why? *Antiquity* 72. 101-113., 1998

ZVELEBIL, M.

Mesolithic Prelude and Neolithic Revolution. Hunters in
Transition. Edited by ZVELEBIL, M. Cambridge
University Press. 5-16., 1986

ZVELEBIL, M.-

ROWLEY-CONWY, P.

Foragers and Farmers in Atlantic Europe. Hunters in
Transition. Edited by ZVELEBIL, M. Cambridge
University Press. 67-93., 1986

Élet – Sors – Művészet

Kovács Anna

Balázs János szellemi hagyatéka

„Amiket idáig beszélgettem magamnak írásban, azt most képekben adom a világnak!

Így zsongnak gondolataim, miközben ecsetemmel színekben gazdag, életet utánozó ábrázolásokat kenek a vászonra és életet nyernek a képek... A sors, avagy egy ismeretlen, törvényszerű hatalom rendelkezése ez a félelmetességben derengő, de mégis csodás, emberfeletti megnyilvánulás? Lám! Visszatér a gondolat, megszelídül a vibráló káprázat és megvilágosul a rongyos valóság.

Viaskodok egymagamban – önmagammal.

Ecsettel, írónnal kezemben, a hatalmas világgal szemben!”

A költői erejű, szimbolikus önmeghatározás – egy különös önéletrajzi vallomás részlete – Balázs Jánosé.

Így egyszerűen, minősítő meghatározások nélkül, hisz itt most nem kívánunk foglalkozni – mert irodalmárként nem is tisztünk – az európai híró „cigány származású naiv festő” művészettörténeti értékelésével; de még írásai helyét, szerepét sem próbáljuk egyelőre kijelölni a cigány irodalomban. A jogos igény ellenére sem teszi ezt lehetővé, hogy jelenleg írott alkotásai töredékében közzismertek. Verseiből egy szűk válogatás és egyik önéletrajza jelent meg. Vállalt feladatunk – minősítések helyett – éppen kéziratok hagyatékának feltáró bemutatása, írói örökségének számbavétele segítségével szellemi horizontjának felrajzolása lehet. Tanulmányok sora kell, hogy elemezzük, értékeljük művészi világát. Jelenleg művei forrásvidékét, a zseniális ember és a megrendítő művész életét önvallomásából ismerjük meg, ezért talán elfogadható, ha nem mindig a legsikerültebb írásaiból idézünk.

Balázs János, a festő, 1971-es felfedezését követően képei viharos gyorsasággal keltek útra, s kezdték meg sajnos néha követhetetlen, ellenőrizhetetlen vándorútjukat, szóródtak szét, s érkeztek magángyűjtők kezébe; jobb esetben múzeumok gyűjteményeibe.

Írásai – a kezdeti érdektelenségnek köszönhetik szerencsésebb sorsukat, együtt maradtak, s kerültek a festő halálát követően maradék képeit kisérve a salgótarjáni múzeum képzőművészeti, majd irodalomtörténeti gyűjteményébe, hogy a jelen rendezést követően „megszóljának”, nyilvánosságra kerüljenek:

Búslakodva
nyugtalankodom.
Jó csomó kéziratom
jó helyen, de mégse
kezeim között hánykolódik.
Írásaim, hosszú évek óta
hallgatnak, egymáson;
lerakva csomóba:
mi lesz belőlük?
most még nem látom;
azért halványan érzem,
hogy lapulnak itt némán,
de mégis merészen,
különös érdekességek,
amelyek tűz és füst nélkül
is égnek.

Balázs János magyar nyelven fogalmazott, saját bevallása szerint cigányul nem tudott. Írásai kéziratban ill. gépelve maradtak ránk. „...*töretlen erővel dolgozom az írógépem, ön-magam erejével megtanultam, igaz, hogy még folyamatos gyakorlatom nincsen, de már tűrhetően pötyögtem a betűk sorát és elmondhatom: jelentős mennyiségű új írott munkám van, három példányban készre gépelve.*” – olvastuk egyik, valószínűleg 1973-ra datálható levéltöredékében.

A levélrészlet nemcsak arról a kitartó eltökéltségről, töretlen elszántságról tanúskodik, amellyel a két elemit végzett tanulatlan ember megbirkózott előbb az írás szabályaival, majd a gépírás nehézségeivel, de arról a szándékáról is, hogy rögzítse /3 példányban!/ hagyományozza, közlétegye gondolatait.

„Erősen akarom, hogy írott dolgaim, képleteim ne csak hallgassanak elrejtve kunyhómban, mintahogy ezt ... hosszú évek óta tették, hanem hosszú alvás után ébredjenek végre fényes napvilágra... Ez a művelet kívánjon tőlem úgy anyagi, mint erkölcsi és szellembe mélyedő erőlködést, én nem térek ki, és ha kell, mert feltétlenül muszáj, hogy áldozatot adjak verseim kiadásához: festményeim árából majd futni fogja a kiadási költséget.”

1973-ban az akkor már országszerte híres festő 13 képének eladásából, 30 ezer forinton meg is jelentette Füstölgések című kötetét, 50 példányban. Mészáros György válogatásában 73 verse jelent meg, s a kötet nem maradt visszhangtalan az irodalomkritikában.

Az írás, mint egyik legfontosabb önkifejezési formája végigkísérte életét. Az ifjúkoriak valószínűleg elkallódtak, a legtöbb anyag datálatlan, a legkorábbi datált kézírata 1941-ből, a legkésőbbi 1976. januárjából való.

S hogy az írás a legnemesebb értelemben kényszeres cselekedete, valóságos rögeszméje volt, arról a hagyaték terjedelme, a kéziratok mennyisége árulkodik: a több száz önálló kéziratlap, a sűrűn teleírt 10 iskolai (A/5-ös), és a 21 nagyobb méretű (A/4-es) füzet, valamint 16 házilag összefűzött, 1000 oldalnyi gépelt kötet.

A füzeteket gyakran azonos címmel látta el, amiben felfedezhető a kötetalkotás igénye:

Szétlátásaim a világban (1971-72, 4 kötet)

Füstölgések (1972-73, 9 kötet)

Élet, Ég és Salak (1973, 2 kötet)

Glóbus (a tartalomból valószínűsíthető, hogy 1974 után keletkezett
a 20 kötet, amelyből 16 maradt ránk)

„*Idáig teleírtam ötezer lapot*” – jegyezte le 1974. október 16-án, és tudjuk, hogy ez után még szinte haláláig, betegségében is nagy hévvel és hittel, életre-halálra alkotott: „*írok, festek, rajzolok, látástól vakulásig.*”

A több ezer oldalnyi kéziratok uralkodó műfaja a vers, de jelentősek a prózai munkák:

- az önéletrajzok, visszaemlékezések;
- az elméleti igényű írások /pl. a naiv művészetről, az emberi élet általános kérdéseiről/;
- és az elbeszélések /pl. a Lojzik című/, illetve környezetéhez kapcsolódó legendák, regék, mesék. /"Mint a mesének egy szál cigánya... Egyedül jártam a vidéket, összeszedtem minden mesét, sügött mende-mondát..."/

Figyelemre méltóak – már csak azért is, mert az írói alkotóműhely titkairól árulkodnak – Balázs János dramatikus kísérletei.

A Két én (1941) című korai munkájában a teremtmény, az alkotó, a boldogulást kereső énje a kételkedő, a romboló, az alkotás, az írás, sőt, az élet értelmetlenségét hirdető önmagával vívja meg párharcát. Egy másik – kétségkívül Madách hatását mutató – rövidke kéziratában a teremtmény Atya és a cselekvésre ítélt Fiú küzdelmében egy új világ születik meg. S végül itt kell felidézni a Füstölgések című kötetének bevezető szakaszát, amelyben éppen az íróvá válás pillanatát ragadja meg, s ábrázolja dramatizált formában a teremtmény öserő és az alkotásra kész ember találkozását.

Néhol talán zavaros /ő úgy írta „*mint a hegyi források, vegyesen bugyogtatja a kristályos vizet a zavaros pocsétsággal*”/, vagy csak nehezen felfejthető, de roppant szellemi erőfeszítést felmutató, tiszteletet parancsoló, az önmagával viaskodó, kételkedő ember költői megnyilvánulásai ezek a „dramái írások”.

Szavam, mint az égető sav
marjon bele
az élő valóságba:
tépje a húst,
törje a csontot:
szikrát és lángot hányva.
Mondásaim élesen,
torzítva véresen
úgy szúrjanak,
hogy közben legyenek
olyan kedvesen simák:
aludjon el tőle,
méltó pihenésre
a fáradt világ!

De feledjük is el a hagyományos műfaji kategóriákat. Balázs János különös műfajt teremtett írásaival, „mondásaival”, amelyek képeihez „látásaihoz” hasonlóan, és leginkább velük együtt, látomásos költői vallomások önmagáról, megélt, de teremtett művészi világáról is. „... én most mindent belerakok írásomba, ami csak fájó könnyezés volt életemben, hogy másoknak is jusson belőle olvasás közben néhány rágatlan, keserű falat...”

„Írásaimban én élek és beszélek”

Balázs János, már ami a tényeket, külső történéseket illeti, látszólag szinte eseménytelen életet élt. 1905. november 27-én született Alsókubinban. Nagypapa kitűnő primás, katonakorában ezrede karnagya, apja is muzsikus cigány. Valószínűleg tőlük örökölte zenei tehetségét, tán kitűnő költői ritmusérzékét is, hisz ő is muzsikált, komponált /Május van című dalának kottáját őrizzuk/ és alkalmanként, megélhetésül hangszer is javított.

„Jó néhány évvel ezelőtt még bélhúrokat pengettem a hegedűn, ma már ezt se csinálom... Van egy jó hangú, korszerű harmonikám, ezen csörgöm kedves zenei témáimat, amelyeket én komponálok, nekem illő kedvtelésből, szeretem ezt a kötöttséget, ami életem egyik örömét adja...” Ötéves, amikor apja korai halálát követően anyja még gyermekével Salgótarjánba, a rokonság védő közelébe, a Pécskő utcai cigánydombra költözött. Iskolába iratták, de mindössze két osztályt végzett el, „az első világháború beálltával letépdeshettem magamról az iskola nyűgét, terhet.”

Félénk, visszahúzódó, törekeny alkatú gyerekként keserűbb iskolát járt ki, korán megtapasztalta a magány, a kitaszítottság érzését, a Pécskő utcai gyerekek nem fogadták be maguk közé. A megtört, megfáradt öregemberekhez csatlakozott, és tőlük kapta meg a hiányzó atyai védelmet, tőlük tanulta, hogyan szerezzé meg napi élelmét, gombát, szenet, fát gyűjtött, „szedve a fákról a lehullott száraz gallyakat és kötöttük csomóba, mint a levágott gabonát kötik kérébe a marokszedők a búzaföldeken.” De tőlük nyerte, meséiből, elbeszéléseikből szellemi táplálékát is, amit könyvekből buzgón bővített.

„Mint erdőbe járó meztlábás gyerek: már abban az időben komoly nyugodtsággal megbékéltem helyzetemnek nem változó szegénységével. Minthogyha az örökös törvényszerű hatalom elém rakta volna életem-menetének ősi kiszabott mintáját... én, aki nehéz terhek cipeléséből éltem, megszokva ezt az életmódot és belenyugodva, görnyedve hajoltam alá a súlyos ítéletnek...”

Jót a rosszal, nehezet a könnyűvel, szépet a csúnyával, a lemocskolást {?} a megbecsüléssel, a cipelésre száni fával, szénnel leoldhatatlanul kötöztem magamra. Fiatal koromban elég sokat csináltam a pelyvás sár megmunkálását, vályognak, téglának, s azt se hallgathatom el, hogy amikor a sárban térdig merültünk, kapáltuk, dagasztottuk a sarat, egy szál alsónadrágban, félmeztelen, mégis vizesre izzadtan, árgus szemekkel figyelték munkánknak menetét, mert hát köztudomású volt, hogy a cigányok becsapnak.”

A szegénység, a nélkülözés és ráadásul a kitaszítottság jó ismerősei már gyermekkorától. 10 éves kora óta dolgozik, alkalmi – és segédmunkából tartja el magát, egészíti ki a család szükségjövödelmét.

**Az emberi egyszerűség
rejtett, szűk világát
jártam, mint
féltett élet iskolát.**

A nagyvilágot csak háborúban, katonaként, a 23. gyalogezred tagjaként ismerhette meg. 37 évesen viszik ki a frontra, 40 évesen hadifogságba esik.

Katonai élményei, emlékei közül néhány jellegzetes, mélyen emberi, olykor humoros történetet őrzött meg írásban: Mikulicsinben a szegény ukrán paraszt házában történt katonai balesetet, vodkalopást, a részeg őrmester mulatozását, aki cigányzenekar összeverbuválását követelte. *„Hőstettek már nem keletkeztek. A régi híres magyar harci virtus kialudt a magyar katonák lelkéből.”*

A puszta életüket féltő, családjaikért rettegő emberek megrendítően egyszerű minden napjaira emlékszik: az éhezésre, a hiányos felszerelésre, az elemi örömrre, hogy mit jelentett a tavaszi alkonyatban és a lágyan szemerkélő esőben kiállni, *„hogy ázzon rajtam az a mocskos, büzlő katonagúnya, amit évek óta viselek, ebben az őcskán összeszerkesztett, véres háborúban. Bambán bámultam bele az üres levegőbe, a sötétedő vizes semmibe. Álltam roskadozó inakkal, toptogtam tompa kábulatban, ázottan a szóródó vízpárában a véres csatatér közepén.”*

Nem dicsekszem azzal,
hogy katona is voltam,
inkább éltem akkor
merev holtan,
mint rugalmas ébren.

Balázs János 43 éves, amikor a fogságból hazaér. Itthon 80 éves anyja, idős nagynénje várja a düledező hajlékban, *„velem hárman... elnyűtt, fáradt, beteges öregek.”* S ott folytatja, ahol abahagyta addigi életét. Az erdőben fát, gombát, szedret szed, a somlyói „siferhaldán” hulladék szemet gyűjt. A bányamunka a bányászok viszonylagos jóléte ellenére sem vonzotta, de megragadja képzeletét, foglalkoztatja a Tarján környéki bányászok élete.

„A parasztot, ha hívták a bányába dolgozónak, azt mondta: majd, ha olyan ablak lesz a bányán mint a házamon, hogy veszély esetén kiugorhatok, akkor majd elmegyek...”

Itt nem csak megélni lehet könnyebben, mint máshol, de ugyan úgy még könnyebben el is pusztulni! Mégis jöttek... Az ide tanyázó vegyes {népességben} teljes erejével neki lendült az élni akarás, mert lehetett a magazinban {kapni} kenyeret, szalonnát, cukrot, lisztet, sőt meg egyebeket, később lábbelit is.”

Sokszor még e legszükségesebbeket is csak nehezen teremti elő Balázs János *„a folyton teher alatt görnyedő haldázó, akinek itten minálunk a neve: senki tróger”.*

Keserű kenyérkereset ez, kilátástalan léthelyzet, amely igen hamar megtöri, elnehezíti, megöregíti az embert. S az öreg szenvedőhöz fiatal fiúk szegődnek társul, barátul, hogy gondolatait megismerjék, élete rejtélyét megfejtsék, megértsék. *„Igaz, hogy a két kornak {gyerekkor, öregség} nem sok az egymástól való különbsége, talán olyan egynyomtávú párvonal, amely a mulandóságban végül is egyesül.”*

Különös, hogy Balázs Jánost – meggörnyedő, meghajló, beletörődő alakját – vallomásaiból gyerekként és öregként ismerjük, mintha csak ebben a két életkorban lett volna teljes az élete: világgal ismerkedő gyerekként és világot teremtő öregként.

63 évesen, 1968-ban kezdett festeni, s amint láttuk, írásai is zömében a 70-es évtizedben keletkeztek. 8 év alatt, 1976-ban bekövetkező betegségéig több száz képet festett, rajzolt, írt, alkotott. 1977. március 18-án halt meg Salgótarjánban.

„Éles a sors és sebesre ver”

Balázs János szerény, a szegénység kopott, egyszerű életútját járva különösen izgalmas sorsot töltött be, teljesített ki. A hely, ahol néhány év kivételével életét megélte a „*mesélő, életeladó*” hegyeivel körülcélt város, Salgótarján, s benne a Pécskő utcai cigánytelep, ahová sorsa vetette.

A város a szeme előtt, szinte vele együtt válik felnőttkorúvá, nagyvárossá, növekszik az ő léptékéhez mérten tán fenyegetően, „*gondosan tervezett, rendezett, kolosszussá.*” A Pécskő dombról letekintve a távolról szemlélődő előtt a múlt és a jelen, az épületek és az emberek kavargó képei mosódnak össze, és formálódik belőlük egységes egésszé a város világa.

„*Tavaszi van. Ha kijövök kunyhóból s előre nézek, velem szemben magasodik, teljes mérnöki rendszerben épített lakótelep... A régi város pedig szűk volt, szorosan egymásba épített, alacsony utcáival... végzetként sújtotta, bontották a régi utca sorokat, építették az új, korszerű lakóépületeket. Nem ment az rázósan-zökkenő mentesen... mert ki az az egyszerű dolgozó, vagy kicsit nagyobb életnívójú polgár, aki jó néven veszi, szerencsének, hogy megfosztják ősi otthonától, amelyben született s leküzdötte életidejét és megöregedett s akkor egyik napról a másikra meneszti egy másik lakóhelyre... hegy és dombháton kiirtott erdők helyén, régen művelt-szántott dűlőkben, lankákon tarkán tünedeznek a lakóházak...*”

A gyors ütemben emelt beton építmények, toronyházak, bérkaszárnnyak terjedelmes tömbjeiben... az ide vándorolt családok adják a lakólétszámnak többségét.” Éjjel-nappal dolgozó, bánnyakban, gyárakban robotoló, rohanó, fáradt, kimerült, zajosan nyüzsgő, sokszor egymás szavát sem értő, /nyelvében és műveltségében vegyes/ embertömeg él itt.

a szabályos épület kockák
melyekben darazsakként,
vagy természetangyák gyanánt
a nyüzsgést alkotják

Gomolygó füst, újszerű kopottság, amelyet itt-ott „*üvegből öntött fényes cifra hal*” vidít, díszít; szürkeség, beton házsorok „*melyekben csendet emésztő zajjal tengődnek évezredek.*” – ez az a város, amelyik soha nem nevet. Így látja főntről a hegyről, /vagy letről, a szegénység mélyéről/, de az biztos, hogy a távolból a kívülálló. Mert az, idegen. Ahogy idegen test, egy másik világ a városban a cigánydomb is.
A hely, ahová sorsa vetette.

Rongyos putri tömeg
horpadt dombhát hátán
élő jelenség vagy
ős-faji találmány?

A Pécskő dombon sűrűn és dúsan burjánzó vegetációként, folyton növekvő, lélegző biológiai-társadalmi képződményként élte a maga öntörvényű életét a cigánytelep. Régi lakója, Balázs János belülről ismerve jellemezhetette, ábrázolhatta életviszonyait, írhatta le történetét.

Emlékszik arra, hogy már 1929-ben a polgármesteri hivatal tarthatatlannak minősítve a Pécskő dombra ragasztott viskókat, megkísérelte a telep felszámolását. A terv és a kivitelezés azonban elakadt, nagyrészt a telepi lakosság „*csökönyös makacsságának szövevényében*”, akik át sem vették a papírokat, tudomásul sem vették az intézkedést. A telep növekedett tovább, látványosan a második világháborút követően, amikor a történelem vihara amúgy is könnyebben kapta fel és sodorta el az embereket. „...*hullongó cigány elemek vándorlásaikban nem találva alkalmas megélhetést... a Pécskő domb-telep talajába kötötték lábuknak gyökerét... ide honosodtak, nem kérdezve senkit: lehet-e? Putrit, putri mellé ragasztottak... tíz év alatt megkétszereződött az itt élők létszáma... akik össze- vissza berajzották a rendetlen feljárókat, tenyérnyi udvarokat, s ahol csak négyzetméternyi terület volt, ólakat, kamrákat, holmi risz-rosz bódékat akasztgattak össze, erdei fákból, szénbányák palahányóiról hazacipelt, a meddővel felszínre emelt hulladék ácsolat anyagból, roncsolt talpfákból. Malacokat neveltek, disznókat hizlaltak, s ezek a szennyet és a bűzt terjesztő házi állatok napközben kóboroltak a putrik között, ahol a lakók jöttek- mentek, nyüzsgöttek, csevegetek, vagy kártyáztak. Három – négy cigány család kimustrált lovat is tartott, s ahol a két lábú ember tetőknek széleibe, falak szegleteibe kapaszkodva tudott csak le vagy feljutni: ott lovakat tuszkoltak fel, vagy eresztettek le, veszélyeztetve a lábatlankodó gyerekeknek testi épségét...*”

Megrendítően valóságghű, s egyben mégis művészi jelentésű költői kép ez, egy nagyon is reális, de mégis /vagy éppen azért/ abszurd léthelyzet ábrázolása.

Sok csintalan színű
keserű szagú kupac
s mennyi féreg kukac
hemzsegő mennyiségben
az erjedő szemétkben
mit romlás össze szűrt.
Néhány sovány malac
szemével kutat,
orrával túr,
rágja az erjedést
nyeli a bűzt.
A Pécskő alatt,
a város felett
ilyesmit mutat
a cigány telep.

Balázs János közvetlen környezete ez, mindennapjai itt telnek, partra vetetten, a „*pokolban lakok*”, a szegénység, az emberi elesettség és nyomorúság legmélyebb bugyrában, hol „*az ember egejlő háziállatával.*”

Ütött-kopott, sárból kevert kis viskók, lim-lom kertek között tenyésző keserű nyomor, sűrű szegénység, békíthetetlen zaj, hamisság, harag, pletyka, irigység, hazugság, lókupec-kedés, tánc, léha könnyelműség, korai egybekelés, aminek súlyos eredménye a sok gyerek nyomor, „*sokat hisznek, keveset tudnak, pocsekók, veszekedők, dicsekvők, büszke – szármalmas alakok,*

akkal együtt, egy telepen lakok, zene és tekervény amely folyton háborog.” – Balázs János versfolyamából vettük a jellemzést.

életkedve adásnak
száraz muzsikaszó
bizonytalan másnap
korai boldogulás,
könnyű kényelem,
súlyos sors emésztés,
a falu végeken
utakon, de ma már
hiba azt hinni,
hogy övék a határ
az erdő, a rét,
ló-kocsi sátor,
rőzse tűz, fazék

Életük szánnivalóan nehéz, de büszkén viselik, értékként őrzi hagyományait, elkülönülő szokásait egy olyan világban, ahol nemcsak idegenként, de kitaszítottként is élnek:

„ahol a cigány megjelenik a köztérseben: utcán, boltban, munkahelyen vagy kórházakban, ott tőle mindenki visszahúzódik és irtózik...”

Balázs János saját bőrén tapasztalhatta meg ezt, sőt ő kettős kivetettségben él, hisz sors-társai között is értetlenség kíséri, megvetés, gúny tárgya. Kegyetlen sorsfeladat az övé; előbb meg kell tagadnia őseit *„fajtámbeli elődeimet”* ahhoz, hogy utána szembenézve, megértve és azonosulva, sorsközösséget vállalva velük, önmaga lehessen, *„ősei szétégett családájának salak-jaként”* önmagára találjon. A tagadás, az őszinte szó az azonosulás megszenvedett, legmélyebb formája.

Cigány voltomat
letagadom
pokolra kárhoztatom

Ambivalens érzelmek dúlnak lelkében, ellentétek között hányódik. *„Rágja tovább az idő rozsdája és semmisítse meg elcsépelt ronda hagyományait”* – tör ki egy helyen, majd máshol hittel vallja, hogy a *„múlt idő érték.”*

„Füstös mesék, rongyos hagyományok, szúrágta emlékek.” Ez az az ősi örökség, amelyre költői világának egyik pillérét építhette, alapozhatta. S ez az a hely, a cigánydomb az a földdarab és szellemi tájék, amelyből gyökerei kitéphetetlenül sarjadnak, szívják az éltető erőt, táplálják tehetségét. Soha nem vágyott el a cigánydombról, itt volt az otthona. De a város építkezése a telepet sem kíméli.

Balázs János tudomásul veszi a szükségszerű tény, sőt örömmel üdvözli, meg is írja, hogy *„Eltűntek a putrik”*, de a felbolygatott cigányság vergődését látva, azt, ahogy egyik- másik kevése holmiját hurcolássza, belőle szakad fel a kiáltás: *„a cigányságot az Isten, vagy ki még így, mint most még soha meg nem verte!”*

Emészthetetlen szomorúsággal és keserű fájdalommal készül elhagyni a szeretett hajlékot, ahol 64 évet élt. Művészi törvényszerűség, hogy gyakran azonosítja önmagát kunyhójával, együtt öregedtek meg, egy életpályát jártak be.

romlik, omlik	űzi vész
recseg és dől,	és tépi romlás
ahogy én vénülök,	kunyhómnak testét
ahogy fogy erőm	énemnek szívét
s együtt roskadozunk	
vagy egyszerre meghalunk.	
Számol a sors	
vesztegel az élet	

Érthető, hogy végső kívánságul az 1974-ben már jelentős megbecsülésnek örvendő művész hasonló otthont akart: „*a Pécskő utca keletre húzódó vonulatában, valamelyik lankás domb tövében építsenek nekem olyan belső térfogatú házacska, mint amelyben a cigányok görbe hátú dombján, a putrik egyikében megvénültem... Ha ez a nyilatkozatom megértésre nem talál, akkor én félre lökött rögben por szem se vagyok...*”

Nagyon erős kötődés ez, nemcsak a megszokott lakáshoz, kialakult életformához, de mintegy elődei hagyatékához, egyetlen, valóságos, megkopott tárgyi örökségéhez. Kunyhója elemi védelmet nyújt a természet csapásaival szemben, de a hideg fagy, a szél mellett kívül rekeszti a társasvilág kegyetlenségeit is.

Mint valami ölben
meleg kunyhómban
egyedül magamban
suttogva ...
szeretek beszélni a térről.

A kunyhó az alkotói tevékenysége színtere, és a mások által különönek tartott személyiség menedéke is, az „*otthonom csodabogár fészek*”, és tegyük hozzá remetelak, majd zarándokhely. A kunyhó ütött-kopott, düledező, benne szúrágta, széteső holmik, kevés bútor, félhomály – kézírattömegek, és képek – képek sokasága,

Festékek között
képeimnek özőnében
fényesen ragyogtatom
kedves otthonom

Fojtogatóan szűk térben, egyszerű környezetben igénytelenül, merengve, szorongva „*színes élmények, szépséges csodák*” között él, lakását műveivel osztja meg, amik olyan gyorsasággal szaporodnak, hogy félő, lassan kiszorul.

„*Hátat fordítottam az egész világnak, kivéve azt a bizonyos tért, amelyben elfér az én életemnek különös világa.*”

Riadoztam az emberek társaságától, ha nem volt muszáj, nem is tartózkodtam még a közeliükben sem, magam formájú, téveteg életű, sokoldalúan érdekes alak, elcselleng a maga útján...”

Korán, már mint gyerek megtapasztalta a kívülállás kínját, a magány érzését, s nemcsak azért, bár ez is szerepet játszott, mert alacsony, vézna, hitványka alkatú volt, aki bizony nem vehette föl a versenyt a duhaj pajtásokkal, nem tudta magának kiverekedni a helyét a telepí gyerekek vad, kegyetlen közösségében. A fő ok benne, személyében rejlett. Különös, az adott környezetben nagyon is szokatlan dolgok iránt vonzódott, sajátos szeszélyei voltak: olvasással, képek nézegetésével töltötte ideje nagy részét; s ez még mind nem elég, írt, rajzolt, és lakásuk falát teleaggatta mindenféle alakok /híres művészek, történelmi személyiségek/ arcmásával.

Nem meglepő, hogy családja nem nézte jó szemmel ezt a haszontalan tevékenységet. Balázs János a képeit tüzre vetette, alkotóvágát hosszú időre elfojtotta, hogy majd évek múltán, mint a vulkán törjön fel elemi erővel. Felnőtt korban sem követte a szokott, elvárt mintát, feleség, gyerek nélkül, nőtlen agglegényként él, ami kirívó, szokatlan esetnek, majdhogyan nem az íratlan szabály megszegésének számít, abban a közösségben, amelyben a család a legalapvetőbb, néha az egyetlen felmutatható értéknek minősül.

egyedül vagyok
nincs gyermekem
se unokám
barátaim se voltak:
múlhat a ma
jöhet a holnap.

Egyedüllétében sokszor fogja el a kétségbeesés, „*török, zúzok, ajtót, ablakot, öklömmel ütöm kunyhómnak falát*”, és dühödten próbálja megérteni magánya okát. „*Állott possadó magány: ez kellett mindig?*” – „*Én jajgatok talán? Vagy a sors engem sirat?*” – kérdezi önmagától. Életében sorsa rendelkezését /„*sors-szabvány*”, „*sors-adás*”/, és önmaga belső parancsát /„*öntörvényem-szabványa*”/ követte, de a külvilágból szerzett sok-sok keserű tapasztalata is arra intette: „*hogy inkább húzódj vissza remeteségbe, mint keresd az emberek barátságát! És ne aggodalmaskodjál, hogy lesz-e kenyered, meg ruhád?! Igénytelenségedhez mérten az ütött kopott másokon elnyúlt összejön részedre s a kenyér is megadódik fizikai fáradozásaidon keresztül.*”

Társtalanság- szegénység, lelki- fizikai nincstelenség világának két sarkpontja; írásművészetének két vezérlő motívuma. A végletekig, szinte a csontig lemeztelenített ember és a pőrre vetkőzött lélek szavai, „*mondásai*” ezek a megrendítő vallomások.

A magányos remetéhez kivert állatok szegődtek, s közöttük talál barátokat, társakat, óvó meleget, közösséget. A kunyhójában vele együtt megbúvók nem egyszerű háziállatok. Kutyája, „*több mint ember*”, kozmikus lény:

Két szeme csillag
homloka nap
orrából szél fúj,
fákat harap...

Macskáival – három mitikus személy – egy ősi rítus szereplőiként néma imát mondanak:

Együtt kuksolnak
hallgatunk némán
a pók se mászik
a cérna létrán
az esti harangszó
se nem üzen mesét
szemünk csillogása
itt most a szentbeszéd.

Életének egyszerű, mindennapi tényei, a leghétköznapibb tárgyak lényegülnek át, és szó-
lálnak meg. Költői nyelven képes beszélni általában az ember elesettségéről, kiszolgáltatottsá-
gáról, kozmikus magányáról, szegénységéről az elrágathatlan hús, a forró, égető kása, a kihűlt
tűzhelyen üres babosfazék, de egy pár „*fényesre kopott, bütykös szárú, arasnyi komisz*” cipő is.

bokában szorít
s a nyelve
mintha testemen
izzadást legelne
úgy morzsolódok
így rág a sors
csontom is kopik...

Fedél a fejünk fölé, még ha a legapróbb is, hogy védelmet találjunk; táplálék, még ha a
legigénytelenebb is, hogy éhen ne pusztuljunk, és ruha, még ha levetett is, hogy a hidegtől
megvédjen, – alapvető emberi szükségletek, melyekből költészet teremtdőött: „*szegénységem
szépségbe roskadott.*”

A „*gúnya*” nemcsak a hidegtől óv, de beborít, körülölel, eltakarja kiszolgáltatottságunkat
is. Ezért alkalmas ez a tárgyi motívum arra, hogy megjelenítse az emberi szegénység konkrét
és metafizikus megnyilvánulását, az egyén nincste!enségét és az ember idegenségét.

„*Gúnyán gombolok lyukas gombot*” – látszólag milyen mindennapi megfogalmazása a lét
abszurditásának. „*Sors-gúnyát mosok*” – a téli szél szaggatta, fagyos, foltos gúnyát sorsa szabta
rá, mint „*pecsétet.*” Balázs János tudomásul vette, látszólag elfogadta, mert kénytelen is volt,
sorsát; „*viselte mint egy rongyos gúnyát*”, soványan, megadóan.

Élte a szegényes, megkopott, elnyűtt magányos vénember, a mogorva, kigúnyolt remete,
majd az eszelős, haszontalan különc bolond életét. Ezekben az önmeghatározásokban léthely-
zetét rögzítette. Küldetése más volt. Ennek a felismerése volt talán az a pont, amikor szembe-
fordult, szembezállt a neki kiszabott sorssal:

Sorsomra én most
emelek bunkós botot
úgy arcba verem...

Ez volt az a sorsfordító pillanat, amire úgy emlékeznek: „*kimentem az udvarra, széjjelnéz-
tem a szomszédos házak térségében, leültem a földkupacra, belekezdtem negyven év múltán az
első rajzolásba.*”

„Írom az álmom, festem a képem”

A vázlatkönyvével a cigánydombot járó művész külön figurája ezután gyakran feltűnt a környéken, hogy megfesteni való témát találjon, „*vonalat raboljak a rendetlen életnek közvetlen közeléből... életemnek talajából színeket növesztek.*”

Keresni nemigen kellett már az élményanyagot, hisz régtől megszületésre készen állt művészete, hosszú éveken át kinnal hordozta, ki sem térhetett már az alkotás elől:

Nyögjük a valóságot
s kényszerből
alkot kezünk.

Élete apró darabjaiból, tükörcserepeiből, mindenféle haszontalan lim-lombból, sorsa fájalmával rakja össze, köti meg, építi föl művei világát. „*Ez az én valóságom, aminek csökönyös, de igen szilárd anyagát hordoztam nehéz sorsomnak nyomor vésett redőiben, amelyek most kitáru-
rulnak, kezek, lábak, fejek, kóválygó testek, melyek a messi – távoli, letűnt világok gyönyöreit, vagy csúfságait, különös keverésbe sűrítve vetítik: úgy festményeimben, mint írásaimban.*” Fojtogatón szűk, riasztóan szegény, kegyetlenül idegen valóságából – egy határtalanul szabad, mérhetetlenül gazdag és emberien boldog életre vágjuk. A való világ helyébe egy külön világot alkot magának – József Attilánál ismerős a művészi mozdulat –, amelynek ő a teremtménye, s korlátlan, /„*villámszemű, mennydörgéshangú*”/ ura.

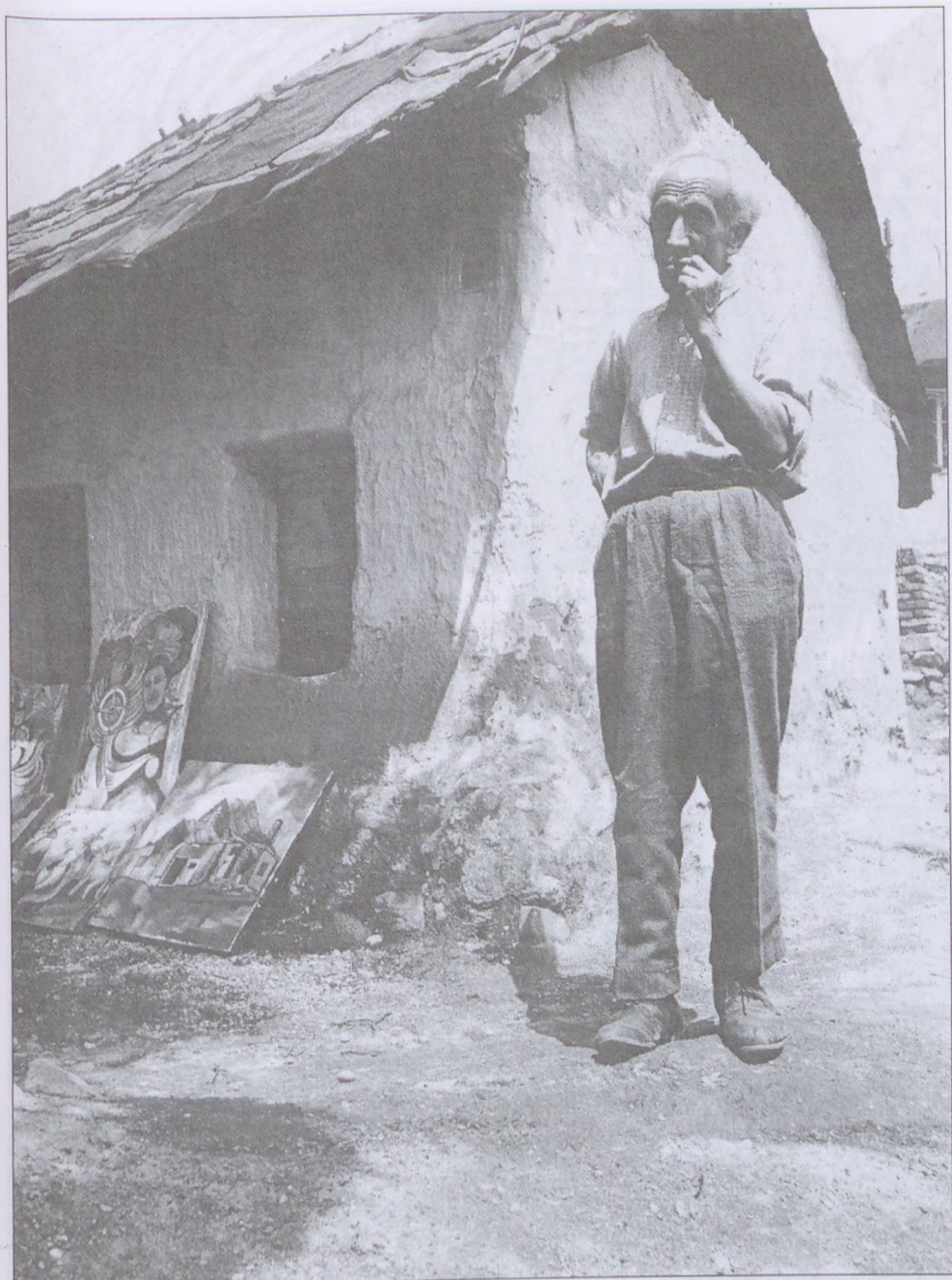
„*Csűrjem, csavarjam, összerakjam, széjjelhajigáljam, mint egy világ feletti önhatalmú úr. Most már kinek van bátorsága velem szembeszállni, hogy meggyőzzön arról, hogy nem vagyok olyan valaki, akinek szellemi elgondolásait és művészi munkálkodását nem a mindenséget létrehozó hatalmas ismeretlen, Isteni erő vezérli?! Nézzék meg, mit és mennyit tudtam adni a világnak.*” Művei külön világában – mintha csak egy képét néznénk – felfedezzük őt:

Magamat élve
lángoló oszlopra
két kezemmel
felfeszítem

Ez nem a teremtmény, hanem az esendő, az alkotás keresztjére szegezett áldozat, aki önnön magát feszíti meg, hogy megváltást nyerjen az alkotásban, hogy művészként ember lehessen. Ez Balázs János életútjának, sorspályájának művészi tanúsága, költői üzenete.

Úgy élek itten,
mint ide üzött vándor,
ahogy vakkereten
megfeszül a vászon,
mely rejtett kínjában
szuszog, ropog, recseg,
ha keresztbe szántja
a festékes ecset.

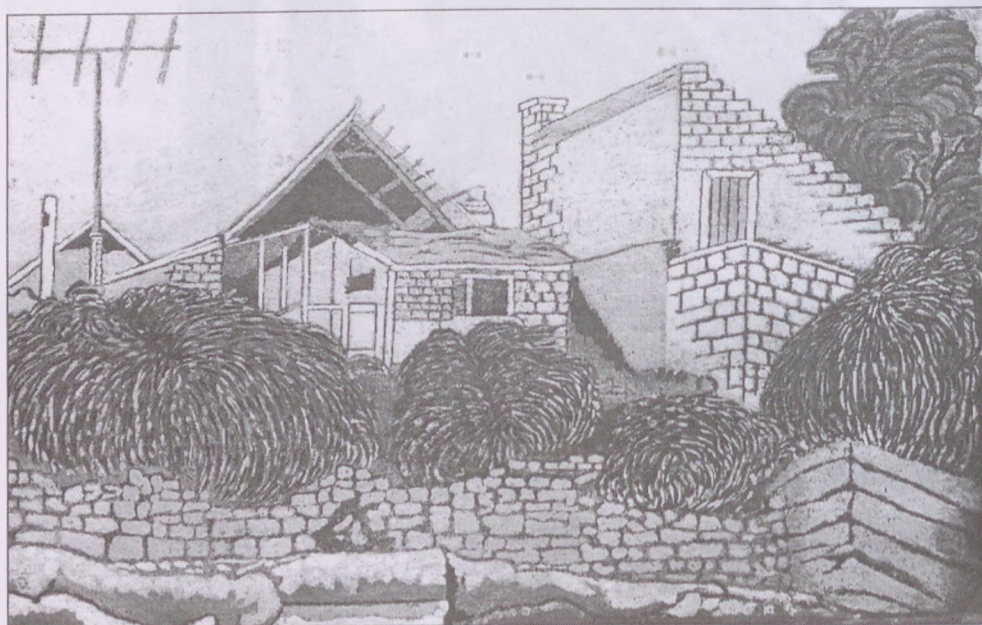
Ezer színt mutatok:
sok feketét, sárgát,
szörnyeknek, sárkánynak
széttépett bőrszárnyát
lebegtetem, füstben
s felizzik a hőség:
s rája borítom a vénség lepedőjét.
Lelkem műhelyében
úgy születik a kép:
fényes, nyüzsgő ábrák
gomolygó tömegét
teremtem és álmok
tegerébe öntöm:
mint az élet titka,
az űrben ömöljön:
ámuljon az ember,
döbbenjen az állat
látástól ennek
az álom világnak.

Balázs János /Tóth István fotóművész fényképe/

Pécskődomb, 1968. /olaj, vászon, 41x59,5 cm/ Ltsz.: 88.180.

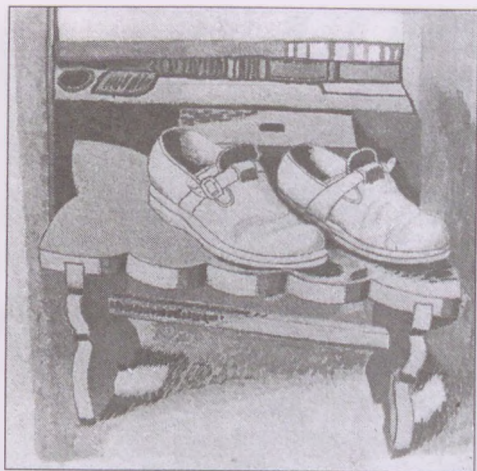
Lakótelepi házak 1973. /olaj, vászon, 67,5x78 cm/ Ltsz.: 88.186.

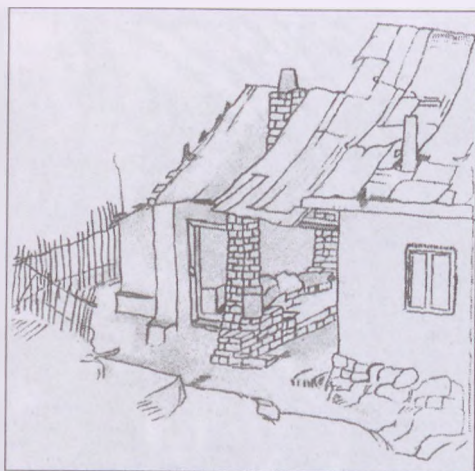
Vályogverő cigányok /olaj, fa, 39x63 cm/ Ltsz.:88.143.

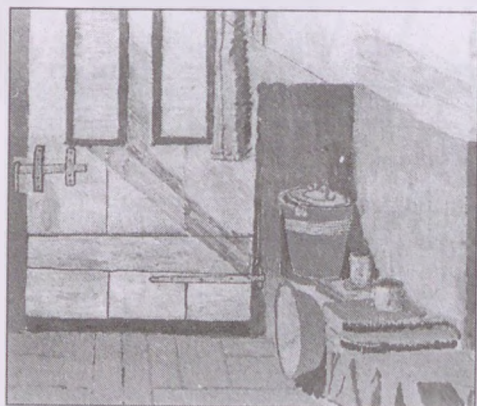
Bányázkép /olaj, vászon, 73x93 cm/ Ltsz.: 88.184.

Csatos cipő a sámlin /gouache, 25x24 cm/
Ltsz.: 88.136.

Vázlat, a Pécskő dombról
/ceruza, filc, 24x24 cm/ Ltsz.: 88.142

Kis belső tér vödörrel és lavórral
/gouache, 24x30 cm/ Ltsz.: 88.134.

Tonett székek kéktónusban
/gouache, 25x24,5 cm/ Ltsz.: 88.137.

Tangóharmónika a széken
/gouache, 26,5x21 cm/ Ltsz.: 88.138.

Kabát sapkával /olaj, papír, 35x23 cm/
Ltsz.: 88.135.

Zöld hajú női fej, zöld macskával /akvarell/ Ltsz.: 88.139.

JEGYZETEK

Forrásfeltáró munkánkban kizárólag Balázs János a salgótarjáni Nógrádi Történeti Múzeumban őrzött írásos hagyatékából idézünk, a lelőhely megjelölést ezért külön nem tüntetjük föl.

Az idézeteket szöveghűen közöljük, tartalmi, stilisztikai változtatás nélkül, csak – s erre is nagyon ritkán került sor – a helyesírást korrigáltuk. A verseskötetek mellett forrásértékű anyagként használtuk levelezését, önéletrajzi írásait és tanulmányjellegű összegzéseit, pl. a város és a Pécskő domb helyzetéről. Mivel elsődleges célunk az volt, hogy Balázs János gondolatait, költői világát mutassuk be, ezért nem tartottuk szükségesnek egyelőre azt sem, hogy külső források, történeti tanulmányok adataival ütköztessük megélt élményeit.

A hozzáférhető szakirodalomból válogatást közlünk azon művekből, melyek ösztönzően alakították gondolatmenetünket, illetve tájékozási támpontul szolgáltak:

- Rózsa Gyula: Balázs Jánost fölfedezték. In: Népszabadság, 1971. augusztus 18.
- Mészáros György: Utószó. In: Balázs János Füstölgések. Bp. Szerző, 1973.
- Eörsi István: Egy boldog ember. In: Élet és Irodalom, 1973. 32.sz. 12.p.
- Vekerdi József: Füstölgések /ism./ In: Tiszatáj, 1974. 2.sz. 90-91.p.
- Hatvani Dániel: Vadon tenyésző versek. In: Forrás, 1974.2.sz. 95.p.
- F. Mihály Ida: Utószó. In: Balázs János: Ecsettel és írónnal. Bp. Corvina. 1977.
- Bodri Ferenc: Ecsettel és írónnal. In: Forrás, 1978. 4.sz. 95-96.p.
- M.Gy.: Balázs János emléke /Nekrológ/. In: Napjaink, 1977.6.sz.2.p.
- Prakfalvy Endre: Balázs János. /Kézirat/
- Péntek Orsolya: „Nem vagyok én más, csak egy görbén nőtt korhadó faág” – Balázs János költészete. In: Amaro Drom, 1999. február 28.p.
- Jónás Tamás: Mi-e, az-e, van-e, s cigányköltészet? In: Amaro Drom, 1999. március 22-23.p.
- Szegő László: A cigány irodalom. In: Cigányok, honnét jöttek – merre tartanak? Bp. Kozmosz, 1983.
- Csengey Dénes: „Felnőni a talajig” – Változatok a cigánysorsra.
- U.ő: „Nehéz élet az ének” – Cigány írók és költők a magyar irodalomban. In: Csengey Dénes: A kétségbeesés méltósága. Bp. Magvető, 1988. 253-279.p., 280o-297.p.
- Jean -Pierre Liégeois: Romák, cigányok, utazók. Kiad.: Európa Tanács Információs és Dokumentációs Központja. A cigányok Magyarországon. Bp. MTA. 1999.
- Szuhay Péter: A magyarországi cigányság kultúrája: etnikus kultúra vagy a szegénység kultúrája. Bp. Panoráma 1999.

Az illusztrációk a Nógrádi Történeti Múzeum képzőművészeti gyűjteményéből valók

Vallási néprajz és népművészet

(Észrevételek a népművészetkutatás témájához)

Limbacher Gábor

A magyar néprajztudomány utolsó egy-másfél évtizedének jellemző fejleménye a vallásnéprajzi kutatások ugrásszerű kibontakozása. A szerzők és a megjelent művek számbeli növekedésének érzékeléséhez elegendő, ha áttekintjük az évek szerinti „Magyar néprajzi bibliográfiá”-kat (SELMECZI KOVÁCS A. 1986., 1987., 1988.; CSERBÁK A. 1989., 1991., 1992., 1993.; PIRÓTH I. 1996., TERBÓCS A. 1999.). A megszületett művek jelentős része olyan szempontokat és ismereteket tartalmaz, amelyek sajátos megvilágításba helyezik a magyar népművészetnek a szakkutatásban kialakult képét, s abban új hangsúlyokat jelölnek ki. Ezirányú összefüggések és megállapítások összefoglalását tűzzük ki célul jelen tanulmányunkban, melyekkel a kiadásra kerülő „Nógrád megye népművészete” című monográfia munkálatai, jelesül a „Vallásos népművészet” fejezet megalkotása során szembesültünk.

Észrevételeink kettős természetűek, és a kutatástörténet folyamatába állíthatók. Egyfelől a tudományos ismereteknek arra a gyarapodására gondolunk, melynek során a kutatás újabb és újabb tárgycsoportokat vont vizsgálati körébe, azonban szempontunkból ez a legutóbbi időkgig sem érte el a megfelelő mértéket. Az 1920-as években a tudományos kutatók még úgy látták, hogy a magyar népművészetből „hiányoznak a vallásfelekezeti jellegű vonatkozások, szimbólumok: kereszt, feszület, bibliai reminiscenciák stb.” (BÁTKY ZS.-GYÖRFFY I.-VISKI K. 1928: XVII.). Az 1980-as évekre azonban a „keresztfa, pelikán, kehely, szőlő, galamb stb.” a magyar népművészet kifejezetten gyakori ábrázolásaiként kerültek említésre, ugyanazon tárgyi kultúrára vonatkozóan (VOIGT V. 1987:149-150.). A Palóc Múzeum 1995. évi, népi vallássosság témájú kiállításán többszáz ilyen palócföldi műtárgy szerepelt, döntően a múzeumok klasszikus anyagából (LENGYEL Á.-LIMBACHER G. 1997:222-230). A kutatók érdeklődése az 1930-as évekig inkább csak a színpompás, cifra paraszti tárgyi világ felé fordult. A tárgyi népművészetet igyekeztek tudományos megközelítéssel minél pontosabban a magyar partaszság készítményeire és az ezen parasztság számára dolgozó hazai kézművesség termékeire, lényegében a rajtuk megfigyelhető mértanias és növényi ornamentikára leszűkíteni, a népművészetet voltaképp felfedező nemzeti irányultságú művészeti, iparművészeti mozgalmak romantikus szemléletével szemben. Csontmunkák, kéregedények karcolt ékítményeit, lószőrfonadékok, pásztori bőrholmik sajátosan gazdag díszítéseit VISKI Károly fedezte fel, és tárta fel őstörténeti vonatkozásaikat, nomádkori kapcsolataikat. Kifejezetten vallásos tárgycsoportok szélesebb körű bemutatása vagy az iméntiekhez hasonló jelentősége azonban továbbra is, szinte napjainkig rejtve maradt. Például az öltöztetős Mária-szobrok, paraszti faragású körmeneti feszületek, föltámadt Krisztus-szobrok stb. mellett a monumentálisnak nevezhető népi faragások tárgyalásánál is kimaradtak – az általunk nagy jelentőségűnek tartott – szabadtéri falfeszületek (1-5. kép), noha utóbbiakat már MALONYAY Dezső a tudományos kérdések-

ben amatőrök, nagyrészt művészek gyűjtő munkájából kiadott népművészeti sorozatában képekkel szemléltetve mutatta be térségünkben az 1910-es években (megjelenés 1922:189-194). A Nógrád megyei vallásos plasztika szinte ismeretlen maradt a népművészeti kutatása számára, kivételként jobbra csak néhány pásztorművészeti alkotás említhető (PALOTAY G. 1948: 10-11.; VISKI K. 1942; LIMBACHER G. 1993:181.). Miközben a népművészet-kutatás vizsgálati körében jóideje nem a tárgyak paraszti készítése, hanem használata a döntő, a mindmáig előtérben lévő ünnepi tárgyak készletéből hiányzik majd a teljes templomi berendezés módszeres számbavétele, pedig a templom volt az egész közösség központja, ünnepi összejöveteli helye a hét és az esztendő jeles alkalmai során. Szinte csak a 19. század előtti festett famennyezetek (6-7. kép) és -bútorok, protestáns úrasztali kellékek kaptak figyelmet, noha a katolikus parasztság templomi berendezésben megjelenő – egyre inkább egyéni-családi – kezdeményezései, megrendelései és felajánlásai éppen ezután, az utóbbi mintegy másfélszáz esztendőben bontakoztak ki. Ugyanez áll a katolikus falvak szabadtéri szakrális építményeire, szobraitra, képeire, sőt a hasonló iskolai létesítésekre. Az elmúlt évek kutatásai föltárták, hogy ezek az alkotások, más népművészeti tárgyakhoz hasonlóan, sokféle gyakorlati funkciónak felelnek meg. Paraszti megbecsülésüket szemlélteti egy ipolysági /v. Hont m., Sahy, Szlovákia/ asszony végrendelete 1860-ból. Ebben a rokonságra hagyományozás mellett a település vallásos létesítményeinek fennmaradását kívánta biztosítani: „Két vankus Mátyás és Ferencz testvérem fiaira szálljon, a többi 3. vankus 1. alsó dunna 1 felső dunna aruba bocsájtassék 's innen befolyó pénzösszegeből 3 frt a Szeplőtelen Szűz Mária szobrára, a többit Kis-Thur felé vezető útnál lévő Kápolna föntartására szentelem.” Az idézetből az is kitűnik, hogy esetünkben többről van szó, minthogy a vetett ágy és általában a reprezentációs tárgyak földhalmozását csupán a földvagygon tőkeképzési korlátaiból fakadó kényszer szülte. A gazdaságtörténeti háttérnél nem kevésbé fontos a kultúra világképi beágyazottsága, minek következtében az ágyneműk vallási célú tökévé válva, a tulajdonos örök életre jutását is szolgálták (VOIGT V. 1987:155.; LIMBACHER G. 1991.; 1994.; LENGYEL Á.-LIMBACHER G. 1997:63-117.; Prímási Levéltár Esztergom Cat.25. 7733/1912.). Ilyen értelemben a népművészet kifejezési közegétől már nem idegen a táblakép és a szobor, miként a paraszti lakó- és tisztaszobának is ékítményei ezek (Vö. HOFER T.-FÉL E. 1975:7.).

A népművészet eddigi kutatásából leszűrte másik tapasztalat, hogy a hitvilággal egy rendszerben működő, széles értelemben vett népi vallásosság, mint kultúra – s egyben művészet – meghatározó tényező, nem kapott jelentőségének megfelelő helyet. Nagyobbmértvű bevonása előbbre viszi a szaktudomány azon feladatát illetve tevékenységét, hogy „lefordítsa”, érthetővé, felfoghatóvá tegye a parasztság által lényegében a közelmúltig képviselt nagymúltú és -hagyományú emberi kultúra modelljét illetve jelenségeit – benne ember és tárgy, ember és mindenség viszonyát – a más életformában, más kultúrában élő modernkori ember számára. A korábbi kutatás a népművészet fogalmát és vizsgálatát szűk értelemben, jobbra csak az egyedi tárgyra, ezen belül az anyag, technika, forma, díszítmény kapcsolatára korlátozta. Ilyen megközelítéssel a művészet legősibb irányítójának az anyagot tartották (VISKI K. 1942:277-281). Később a szemléletmód tágult, egyre inkább egészében vizsgálták azokat a tárgyi környezeteket, amelyeket egy-egy paraszti társadalom az élete köré felépített. Érvényesülni kezdett a felismerés, hogy a tárgyi világ, díszes tárgyak csupán elemei a rítusnak, formalizált tradicionális mentalitásnak. Szerves egység tárult föl a művészi és nem művészi szféra, tárgyak, énekek, gesztusok, ismeretek és erkölcsi irányelvek között, illetve a kutatás megállapította a paraszti művészetnek szokások, rítusok, hitvilág rendszerébe való beágyazottságát. Mindemellett a népművészet alapvető mozgatóerőiként szociológiai, gazdaság- és társadalom-történeti, gazdaság- és társadalom-földrajzi szempontok tételeződtek (FÉL E.-HOFER T.-CSILLÉRY K. 1969.; HOFER T.-FÉL E. 1975.; HOFER T. 1977.; BELLON T.-FÜGEDI M.-SZILÁGYI M.

1998.). Témánk felől közelítve, e modell kiegészítése és szerkezeti korrekciója indokolt. Ha valóban felismerjük a népművészet szinkretikus jellegét, és ennek mibenlétét (Vö. NÉMETH L. 1979.; ELIADE M. 1987.), Viski Károly fentebb jelzett gondolatmenetének mintájára inkább úgy látjuk, hogy a művészet legősibb mozgatója a vallás, az emberi kultúra természetfölötti vonatkozása, ahogy azt már Bálint Sándor is megállapította a paraszti életmód egészére vonatkozóan (1944:5). Nemcsak anyag, technika, forma, díszítmény függ egymástól és a történelemtől, hanem elhagyhatatlan mindezek világképi, vallásos függősége, ami alapvetően befolyásolhatja a tárgy egész jelentésvilágát. A díszítmény díszítmény volta is sokféle átmenetet képviselhet alkotója, használója számára, annak szakrális-mágikus, tehát merőben funkcionális mivoltáig. Mindezek belátásához illetve a vallásos népművészet autentikus értelmezéséhez szükséges, hogy számbavegyük a népi kultúra ábrázolásokkal, tárgyi világgal kapcsolatos jellemző jégeit.

A népművészet vallásnéprajzi alapjai

A népművészet vallásnéprajzi megközelítésekor az eddigi néphitkutatásokat tanulmányozva két fontos következtetés adódik: 1./ A hitvilág kiterjed a kultúra egészére: a természeti világra, az emberi település környezetére, nevezetes helyeire, az élet fordulóra, krízishelyzeteire, a mindennapokra, nevezetes időpontokra, tárgyak, eszközök és emberi tevékenység legkülönbözőbb formáira. 2./ Miközben a néphit a valóság egészére hatásasal van, benne nem különül el az élet vallásos és nem vallásos szférája, az egész természetfeletti kapcsolatrendszerbe ágyazódik, s ez a kultúra legalapvetőbb tényezőiben tükröződik (vö. például FEJŐS Z. 1985.).

A reprezentációs ünnepi tárgyak nagy részével összefügg a hagyományos időszemlélet, amely a lineáris történelmi idő modern tapasztalatától gyökeresen különbözik. A kereszténység paraszti gyakorlatában, ünnepi rítusaiban ősi mitikus beállítottság továbbélése révén föltárl, hogy az idő nem homogén és nem is állandó. Főleg az év ünnepei, a templomi liturgia révén mintegy lehetővé válik a szent, örökkévaló idő elérése, a történelmi idő eltörlése, és az emberi élet legkülönbözőbb területein a jövő sikerének szakrális-mágikus biztosítása. Ezen alkalmak sajátos jelentőséggel, szentelvény-jelleggel ruháznak föl tárgyakat. Ilyenek például a karácsonyi asztallal, mintegy Krisztus születésével közvetlen kapcsolatba került kellékek: gazdasági eszközök, abrosz, termények sőt ételmaradékok, továbbá ostya illetve „malomkalács” (8-9. kép), melyekről lényegében híradással rendelkezünk már a XVIII. század első feléből (SCHIRAM F. 1968:692.; LENGYEL Á.-LIMBACHER G. 1997:27-41.; Vö. LONOVICS J. 1865. I:293.). A mindennapi idő természetfeletti összefüggését szemlélteti a krízishelyzetek közösségi fogadalmakban, fogadalmi ünnepekben megnyilvánuló népi fölfogása. Tűzvész ellen, illetve hálából annak megszűntéért több helyen tartanak fogadott búcsút a vész megszűntének emléknapjain, például Etesen Szt. Annakor, Nógrádmegyeren Szentháromság valamint Szt. Anna napján. A Nógrád megyével határos református (!) Szokolán /Pest m./ az 1770-ben pusztított nagy tűzvész miatt fogadták meg Szent Anna napjának ünnepélyes megtartását. Ilyen fogadalmakra került sor többfelé jégverés, árvíz, járványok, dögvész és háborús csapások elmúltával. A tariai /Nógrád, v. Heves m./ 1786-ban Szűz Máriának, mint „nyomorodottak különös segedelminek” tiszteletére minden hónap új hold szombatjának megszentelését fogadták meg. Valószínűleg hasonló okból nagyon sok faluban az újhold vasárnapokat ünnepelték különös emelkedettséggel. E fogadalmak gyakran a népművészetkutatás számára is figyelemre méltó szakrális építményekben, útmenti vagy templomi szobrokban – olykor fal-

festményben – is kifejezést kaptak. Például ilyen, természetfelettiként felfogott indítékból épített a község kápolnát az 1739-ben pusztított pestis megszüntetésére Nógrádverőcén (Pest, v. Nógrád m.) önmagukat Mária oltalmába helyezve, az 1762. évi fagykár hatására Mátraszöllősen Szent János apostol pártfogásáért, az 1855. évi árvíz nyomán Patakon Nepomuki Szent János számára, a dögvész távoltartásáért Dejtáron Szűz Mária, Somoskőújfalun Szent Vendel tiszteletére. Az érsekvadkertiek Loyolai Szent Ignácot ábrázoló templomi szobrot és a szentélyben nagy méretű fogadalmi falképet készíttettek örök fogadásul. Napját minden évben böjttel, részleges munkatilalommal és mischallgatással tartják meg, mert Ignác-napon szűnt meg falujukban a múlt századi nagy állatvész. Nógrádmegyeren öltöztetős Mária-szobruk liturgikus térből való kitételét követően a templomot ért villámcsapások megszűnéséért emeltek „káponká”-t a szobor számára. (CHOBOT F. 1915:126.,145.; SCHRAM F. 1968:699-700.; Az esztergomi 1982:221.; SOÓS I. 1985: 315.; LENGYEL Á.-LIMBACHER G. 1997:78-79 és 43. kép). Az idő szakrális felfogása tükröződik a megye névadási szokásaiban is. A váci egyházmegyéhez tartozó településeken 1700. és 1850. között – főleg a katolikusok körében – leggyakrabban a születésnap kijelölte nevet s egyben védőszentet választották (SCHRAM F. 1968:684-685.).

Az idő mellett a tér, a települési hely sajátos vallásos szemlélete is többféle kulturális jelenségben fejeződött ki. Építőművészet és szakrális folklór sajátos összefüggéseként a katolikus templom – és többnyire egyúttal a helység – patrónusának neve általában befolyásolta a keresztnévadást, főleg a múlt század közepét megelőző időben. Ezért lett például az István a legkedveltebb név Órhalomban, vagy a Mihály az átlagosnál kedveltebb Herencsényben. Az evangélikusok egyfajta tradicionalizmusa fejeződött ki Terényben, ahol a község középkori eredetű védőszentjének, András apostolnak neve náluk tovább maradt népszerű, mint a falu katolikusainál. Másik jellemző vonás, hogy a szintén szlovák újraterülepítésű evangélikus Bánk egyik hátrészét mitikus azonosítással „Isten dombjára”-nak nevezték, „hasonlítván azt azon hegyhöz, melyről Üdvözítőnket a kísértő Sátán megkísértette”. Nógrádban, szintén természetfeletti magyarázattal, több települést tartottak a világ közepének (pl.: Pilis, Ples Szlovákia; Maconka), gyakoriságuk úgy látszik, inkább csak a kutatás mértékétől függ (v.ö. BEREZNAI Zs. 1986:241). A számos világközepe képzet azonban nem jelent ellentmondást, itt ugyanis nem geometriai, hanem egzisztenciális és szent térről van szó, amelynek sajátos szerkezete korlátlan számú mennybe való áttörést és transzcendens kapcsolatot tesz lehetővé. A világ közepe egy-egy közösség számára ott van, ahol e kapcsolat biztosítható. A népi vallásságban a legfőbb, ennek megfelelő hely a település temploma, amit Nógrád megye szerte jellemző elhelyezéssel a község legmagasabb pontjára építettek (10. kép és LENGYEL Á.-LIMBACHER G. 1997:27., 29. kép). Éghez való közelségét a megközelíthetőség praktikus szempontja elé helyezték, ezért évszázadokon át vállalták a megközelítésével járó, sokszor jelentős fizikai megterhelést. Az ilyen templomok voltaképpen helyi zarándoklatra készítették a falu vallásos népét, ami a szakrálisba való átmenet egyfajta technikájaként szolgált. Mert amint a karancshegyi kápolna esetében legendái kötődés is mutatta, a szent hely éghez való közelségének, érintkezésének fontossága arra az archaikus képzetre utal, hogy a települési tér e pontját a vallástörténetből ismert kozmikus hegynak tekintették, amely a földet az éggel kapcsolja össze. A hely, építmény fölszenteltsége révén is e sajátos minőséget kapja a parasztság számára. Ezért volt szokás a keresztség nélkül elhaltakat kápolnák vagy régi templom romjai közelében eltemetni, ahogyan azt a XVIII. és XIX. század eleji püspöki chgyházlátogatások jegyzőkönyveiből illetve a nógrádmegyeri Nepomuki Szent János kis-kápolna esetében az ott lakók elmondásából tudjuk (SCHRAM F. 1968:702,705; ZÓLYOMI J. 1998a:190-191, 1998b:135-136; LIMBACHER G. 1997:259-262; SZABÓ J. Gy. 1985:9).

A hagyományos műveltség kozmikus összefüggéseinek jelentősége általánosabb értelemben is ismert a népi gyógyásztól a jeles napokig, élet és halál dolgában egyaránt, s ennek vizuális jeleit ház oromzatokon, útszéli fafeszületek és sírjelek faragásain egyaránt megtaláljuk (PINTÉR S. 1880:61-62.; LENGYEL Á.-LIMBACHER G. 1997:41-47., 120., 19-20. és 73. kép).

A paraszti kultúrában nemcsak az élet művészi és nem művészi, vallásos és profán oldala fonódik össze, hanem az élő és tárgyi világ közötti határok is elmosódnak. 19. századi feljegyzés szerint, ha a fogfájós tátott száját a „Nap szeme”-nek mutatja, meggyógyul. Nógrád megyei palócok még századunkan is úgy vélték, hogy „a fogfájás beugrik a szájon” vagy eső előtt a nap előbb „borúba megy”, stb. Múlt századi megfigyelés tanúsítja, hogy a palócok „hajdan /.../ szervetlen testeknek is erkölcsi erőt tulajdonítva, arra mintegy cselekvő erőt ruháztak”. Nógrádban még a jelenkor mindennapi kommunikációjában is hamar megfigyelhetjük élő és tárgyi világ differenciálatlanságának nyelvi formuláit. E jellegzetesség sajátos vonását mutatják azok a megfigyelések, amelyek állatok, növények, tárgyak szakrális, mágikus szemléletét dokumentálják (PINTÉR S. 1880: 24-25.; FARKAS P. 1906: 20.; NYÁRY A. 1908:135.; 1915:41.; 1923/24:98.; LENGYEL Á.-LIMBACHER G. 1997:22-25., 128-131.). E látásmód kiterjed a vallási ábrázolásokra (LIMBACHER G. 1991., 1993., 1994., 1995.;) és a szokásosan népművészetnek tartott tárgyak díszítményeire, jeleire is. Több kutató megállapítása szerint ácsolt ládák, löportartók, többféle pásztorfaragáson, stb. a díszítőművészet első formaelemei – körök, pontvonal, sakkminta, zeg-zug és hullámvonal, kereszt, stb. – egy részének varázserőt tulajdonítottak. Ilyen motívumok hiedelemhátterű rituális cselekményekben is szerepet kaptak, mint a körbe rajzolt kereszt, hol a metszési „középpontból ered a bűverő”. A mágikus szemlélet folklórjelenségeket, például táncéleket is, alapvetően meghatározhatott. Hiába küzdött ellene az egyház még zsinati rendelkezésekben is a 17-18. század folyamán, mégis többféle minden vasár és ünnepnapon táncmulatságot tartottak. Az ősgárdiokról szóló leírás szemléletesen indokolja ezt. Ők is „poharaztak, daloltak, táncra kerekedtek, nagybőjt idejét kivéve, mert szilvájuk lehullana, de a többi időben tartott táncról nagyra nő a kender” (MAKOLDI S. 1979:24-25.; PALOTAY G. 1948:10.; PINTÉR S. 1880:65.; SCHRAM F. 1968:685., 690., 699.).

Kegyhelyek, történelmi helyek, -csemények, -személyek vagy a mindennapok folklóráját kutatva kiderül, hogy a paraszti érzékelést jellemzően nemcsak a fizikai valóság empirikus volta, hanem a tradíció, kulturális beidegződések, kategóriák, toposzok határozzák meg. Ezért találkozhatunk például Szent László ugratásának történetével a Mátraverebély-szentkúti szakrális tájban nemcsak a központi kegyhelyre vonatkozóan, hanem helyi eredetmondaként a Karancs vidékén, Honton, Ordas-pusztán, a Heves megyei helységekről most nem is beszélve. A Mátra térségében ilyen látásmóddal eshetett meg valamilyen csodálatos dolog majd mindenkivel, többször is életében, és az 1880-as években ezért érzékenyíthette el egy őrhalmi gazdember szívét a szentkúti kolostor kápolnájánál áldozók serege olyannyira, hogy e látványtól elragadtatásba esett. Hatására fölépítette a szentkúti kápolna hasonmását Órhalomban, saját birtokán. E kápolnaalapítás a jelzett kulturális látásmóddal összefüggésben utal az ismétlés, utánpótlás jelentőségére a népi kultúra s részeként a népművészet alakulásában, folytonosságában. Példánk egyúttal szemlélteti, hogy noha az ábrázolás a magyar népművészetben általában emblematicusnak vagyis nem közvetlen ábrázolásnak, hanem egy már rögződött vizuális ábrázolásforma utánpótlásának minősíthető, ez eleven, jelentős részt misztikus vallásos mentalitáson alapul. A tradíció szerinti kulturális látásmód teszi lehetővé, hogy a szemmel már felismerhetetlenségig távolodott másolat mégis az eredeti jelentését hordozza. Így például amikor Ábrahám és Izsák áldozati jelenetének sokadik, a felismerhetetlenségig romlott másolata egy jeles kutató olvasatában inkább afrikai táncosokat, mintsem bibliai alakokat ábrázol, népi

szemmel az mégis az eredeti maradhat, amit az alakok közötti életfa tetejére hímzett latin kereszt is tanúsít. A népi tárgyalkotó kultúra e paradigmatiszus jellemzőinek érvényességét csak aláhúzza, hogy az új stílusú népművészet már lényegében a korábbi értékrenddel szemben álló polgári magatartás, ízlés hatására terjedt el, és a benne kibontakozó újítások, stílusváltások kezdeményezői nem a parasztok, hanem a városi, mezővárosi tanult azaz céhes mesterek voltak. A régi stílus és mentalitás mintegy a mitikus kezdetek felé fordultan, hátrálva haladt a jövő felé. Magán viselte ugyan történelmi korok lenyomatát, de nem az újra, hanem a teremtetés túlárado kezdeteire tájolódt. Ádámotól, Évától görgetett vallásosság ez, a paradicsomi lét vonzásában. A teremtetés és a krisztusi újratemtetés ősképi világa az emberi élet átörökítésének, folytonosságának forrását jelentette, és vonatkoztatási pontnak számított. Az emberi élet csúcán, a házasságkötés rítusaiban például az ágyvitel énekei és a násznagyok szavai a paradicsomi almáig visszavezetve mondták el az emberi házasság eredetét. A paradicsomi almáira emlékeztetett például Mátraszőlősen a menyasszonyi kalácsot díszítő alma, a középre helyezett figurákat pedig Ádám-Évának nevezték a dél-nógrádi falvakban. Az ember és házaspár teremtetéséig visszavezetett házasságkötés, a kezdetek túlárado bőségéből merítő szokásrend a házaselet sikerét szolgálta szakrális-mágikus módon (Vö. ZÓLYOMI J. 1998b:160-166.; VISKI K. 1942:327.; VOIGT V. 1987:150.; BELLON T.-FÜGEDI M.-SZILÁGYI M. 1998:27-32.; BAKÓ F. 1987:183-184.; SCHWALM E. 1981:356.).

A parasztság iménti példában szemléltetett ősképi, archetipikus felfogása az ábrázolás-szemléletre is kiterjedt, és nemcsak a katolikusok esetében. A balassagyarmati múzeumot megalapító Nagy Iván 48-as katonaként Debrecenben egy öreg református gazdánál kapott szállást, ahol észrevette, hogy szobája falán József császár arcképe függött. A gazdaember számára azonban az ábrázolás a 48-as vezéregyéniség, Kossuth arcképét jelentette, polgári kétkedésre pedig azt végül Kálvin János képével azonosította (Nagy Iván 1998:86.). E szemlélet annak az általánosan jellemző paraszti felfogásnak felel meg, amely a kiemelkedő történelmi személyeket fokozatosan egymásba olvasztja, végső soron mintaadó szakrális ősképekhez hasonlítja. Így vált József császár képe – melynek elhelyezését a vallásos jellegű, jókirályba vetett paraszti hit motiválhatta – a református gazda számára a felekezet-alapító Kálvin Jánosévá, így hitték Szeged környékén Kossuthra, hogy ő valójában a visszatérő Rákóczi, s a paraszti tudatban így lett Petőfi születésének története egyre hasonlóbba a Betlehemi Kisded legendájához (LIMBACHER G. 1998: 138., 142.). A szentisztelet területén is megfigyelhetjük ezt az ábrázolás-szemléleti jellegzetességet: Somoskőújfaluban a századfordulón állatvész pusztított, amit természetfeletti eredetű csapásnak tekintettek, és a baj megszüntetéséért szobortartó-oszlopot, „káponkát” emeltek. Belső terébe Szent Vendelnek, a jószágtartó gazdák védőszentjének szobrát helyezték (11. kép). Két-három generációval később a Vendel-szobrot, sőt az egész építményt csak „Vendel-Jézus”-nak nevezték. Idővel tehát a Szent Vendelnek szóló fogadalmi vonatkozás elhalványodott, és már csak Jézus jelzőjévé válva, beolvadt a mintaadó második isteni személy kultuszába. Az egyházasgergei Nepomuki Szent János szobor esetében az újabb, jezsuiták szorgalmazta kultuszáramlatot kiszorította egy régebbi, középkori réteg és archaikus, napfordulóhoz kötődő palóc folklór, aminek következtében Nepomukiból Keresztelő Szent János lett a helyi tudatban. Az 1940-es évekig a szobor (12. kép) a község közepén, az ún. Harangozó-patak mellett állott egy fából készített kápolnában. Ünnepe minden év június 24-én, Keresztelő Szent János napján tartották. Kivonultak a kápolnához, füvekből, virágokból koszorúkat fontak, és a kápolna körül tüzet gyújtottak. Miközben körbetáncolták, énekelve kérték Szent Ivánt, hogy a falut tüztől, víztől, villámcsapástól, szárazságtól őrizze meg. Majd a virágokból készített koszorúkat tűzbe dobálták, melyet a fiúk és a lányok párosával ugráltak át. A megmaradó koszorúkat és virágokat berakták a szent mellé, más részüket a világ négy tája felé dobálták (Palóc Múzeum Néprajzi Adattára /PMNA/:706-74: 19.). A paraszti ér-

zékeltést tehát nem az empirikus fizikai valóság, ikonográfiai jellemzők határozták meg, hanem a konzervatív módon megélt rituális, kozmikus-vallásos kultúra, egységben a faluközösség mindennapok biztonságára sőt párválasztásra irányuló funkcionális igényével. E hagyományos műveltség megszabta látásmód érvényesült a Nagylóc határában lévő sziklaalakzattal kapcsolatban. Bemélyedéseit a Jeruzsálemből menekülő Jézus lábnyomának tartották. A monda eleven, hitt jellegét mutatja, hogy a sziklához keresztet állítottak, a szentkúti búcsúszok ott tartottak pihenőt, és a mezítlábas zarándokok beleálltak a nyomokba, ami a szakrális azonosulást is szolgálta (SIMON J. 1978:70.). Egy Karancseszki-i népmozgalom leírásában Findura Imre jól szemlélteti annak a felvilágosodott szemlélettől való gyökeres eltérését: „1866-ban harmadik-negyedik vármegyéből özönlött a búcsújáró nép Karancseszibe, hogy ott egy kútban a csillagos ég visszatükröződését lássa, amiről azt állította a nép, hogy az Otáriszentség van benne égő gyertyákkal és angyalarcokkal körülvéve; hanem aki hitetlen, az nem láthat benne semmit” (FINDURA I. 1885:202.).

Példáink érzékeltetik, hogy a nép mitikus felfogásával, sajátos emlékezőképességével a maga életkörülményeiben is a valóság mennyből áthatott – a szent történelem lenyomatát és ünnepek idején való rituális újrakezdetét keltő – univerzumát tapasztalta meg és tartotta számon. E szemléletnek megfelelően szentek ábrázolásai mintegy összeolvadnak, egységben jelennek meg az ábrázolt szenttel. Ily módon az ábrázolások a mennyi világ és isteni jelenlét közvetlen megtapasztalását kelthetik a parasztság számára (13. kép). Ezért adatolhattuk több esetben szobrok öltöztetésekor mintegy a női szemérem intimitását, nyelvi kifejezésekben élőkénti szemléletét, álomlásban való megelevenedését. A kultúra e szinkretikus működésében a művészeti, esztétikai szempontok is sajátosan fejeződnek ki. Szandán a szobor öltöztetését azzal indokolták, hogy „az Szűzanya, ruhába van mindég!” Ez az alkotás városi szemmel aligha tartható szépnek, egy restaurátor férfiarcúnak látta. Azonban, ha a helybelieket kérdeztük, a következő, és hasonló válaszokat kaptuk: „Az a Szűzanya, hát hogyné lenne szép!” A hagyomány, egykor egész ruhataral ékített, öltöztetős Mária-szoborra az egyik plébános úgy emlékezett vissza, hogy az csak egy fadarab seprűnyélen. Az archetipikus kulturális látásmód utóbbi példái szerint is a paraszti érzékelésben nem a művészi kivitelű megformálás, művészettörténeti, artisztikus esztétikai minőség, netán az ábrázolttal való formai megfelelés, tehát az alkotó emberi teljesítmény a döntő, hanem a kultúra szinkretikus működéséből adódóan maga a téma. A két összetevő – művészet és téma – között olymértékű lehet a jelentőségbeli különbség, hogy az ábrázolás a témától akár egészen el is térhet. Így látták a habsburg császár képében Kossuth Lajost illetve Kálvin Jánost, Kossuthban Rákóczi Petőfi-ben végsősoron Jézust, Nepomukban Keresztelő Szent Jánost és „férfiarcú szobor”-ban vagy „seprűnyélen lévő fá”-ban Szűz Máriát.

Az ábrázolások tehát nem feltétlen formai jegyekkel, fizikai-materiális valóságukkal azonosnak, jelentésük az átjárható evilági-túlvilági vallásos világképben válik meghatározottá. Ilyen értelemben bírt jelentőséggel valamely ábrázolás fogadalmi eredete, kegyhelyről származása, egyházi megáldása, az eredeti kegyképhez való hozzáérintése olykor ezt igazoló írással, esetleg ereklyetartó szerepe. A mindennapi gyakorlat igazolta vissza évszázadokon át az imént fölvezetett világkép hitelét. E fölfogás objektív realitásnak számított, mely szabályozólag hatott ember és környezet, ember és tárgyi világ, ember és hagyomány, egyén és közösség viszonyában. Világképi keretek és ősi minták alapján, azokból fakadó vallásos-kegyhelyi, szokásrendi szempontok határozták meg, hogy az egyéni életűnek és a család, lokális közösség életének, melyek a fő csomópontjai, döntő fordulói. A hagyományosan vallásos, rituális jellegű közösségi ünnepekben és alkalmakban adva volt, hogy minek és mikor ünnepeljenek az egyes korosztályi csoportok, miként ünnepeljenek vagy hogyan gyászoljanak a kétféle nemhez tartozók. A természettudo-

mányos világkép térhódításával a természetfeletti mintákat fölváltotta a természetes kauzalitás alapelve, mely azonban a paraszti műveltségben a közelmúltig sem vált meghatározóvá.

E jellemző jegyek számára a katolikus egyház hitélete hagyott szabadabb érvényesülést, sőt liturgikus gyakorlatával jelentősrészt mintákat is nyújtott. Helyenkénti példáink – fogadalmak, karácsonyi asztal, Ádám-Éva bábos menyasszonyi kalács, tér- és ábrázolásszemlélet, szakrális névadási szokások – viszont arra utalnak, hogy a vázlatosan szemléltetett kultúra a vallásos képzetek és gyakorlat lényeges összetevőiben felekezettől volt. Erre utalnak a halottkultuszhoz tartozó, jelentős népművészeti tárgycsoportot is alkotó sírjelek egyes példányai is. A paraszti barokk impozáns karancsvidéki, örhalmi katolikus keresztszobákra rákerültek az ég csillagai, olykor a sugárzó napkoronggal együtt. A mai Nógrád megye egyetlen református többségű településén, Diósjenőn egykor szintén faragtak kozmikus jeleket fejjára, de a legösszetettebb, a maga jelszerűségében elementáris ábrázolást a terényi evangélikus temetőből ismerjük. Egy csecsemőhalott fejfájára a mennyi világ asztrális teljességét vésték rá: sugárzó napot, holdat és csillagot (MALONYAY D. 1922:316-323.; temető sírjelei a Palóc Múzeum állandó kiállításában). Az Oltáriszentségéhez hasonló szakrális-mágikus Úrvacsora-szemléletre már a korai gyűjtemények szolgáltattak adatot. Kegyhelyek vonzása megyénkben evangélikusokat is érintett, és a katolikusok búcsújárásához sajátos mágikus szokás kapcsolódott az evangélikus Sámsonházán. Szandai búcsúsok tapasztalták, hogy a sámsonháziak mindig akkor tisztítják kútjaikat, amikor ők Szentkútra igyekezve, községükön haladnak át. Hogy „úgy folyjon a víz a kútba, ahogy a búcsúsok mennek Szentkútra”. Szent helyen – templomba lépve, katolikus útmenti fészületnél – evangélikusoknál is előfordul a kereszttetetés és térdhajtatás archaikus szokása. Amikor Simonyiné bárónő Szügyben, 1910-ben határbeli kereszttetést létesített, egyházi megáldásán az evangélikus falubeliek nagyszámban vettek részt (LENGYEL Á. 1991:237-238.; ÜÖ.-LIMBACHER G. 1997:24-25.; Prímási Levéltár Esztergom Cat.25.144.sz.). E felekezettől való vonások egyben interetnikus jelenségeket is alkotnak, mivel Nógrád megye evangélikusai döntően szlovák eredetűek. A török uralom idején a protestantizmus igen elterjedt Nógrád megyében, részint mert a hódítók az új felekezeteket támogatták a katolikusok ellenében. A török idő elmúltával a váci egyházmegye területén megmaradt lakosság mintegy kétharmada protestáns volt. Míg Pest megyében jobbra a református felekezet, Nógrádban inkább a lutheranizmus terjedt el. Szirákon keletkezett az első lelkészség 1625-ben. A felekezeti megoszlás úgy stabilizálódott a mai Nógrád megye területén, hogy a települések nem egészen egyhatoda evangélikus két nagyobb tömbben, a Cserhát keleti és déli oldalán.

A vallás társadalomszervező ereje nyilvánult meg a különféle helyi társulatok létrejöttében, melyeknek egyes alapításai – szobrok, képek, oltárok – és identifikációs tárgyi eszközök – például lobogók – a népművészeti kutatás látókörébe tartoznak. A katolikus egyház körül önkéntesen alakult társadalmi szervezetek alapvetően ájtatos, kegyeleti és közhasznú céllal jöttek létre, nagyrészt az egyház és a szerzetesrendek segítségével. Megyénkben a mátraszöllősi Szeplőtelen Fogantatásról és Szent Miklósról nevezett társulatokat ismerjük legrégebbieknek a 17. századból. Karancseszki 18. századi Szentháromság társulata a budai jezsuiták vezetése alatt állott. 1782. és 1788. között II. József királyi rendeletek tiltották be a vallási társulatok működését, melyek majd csak a 19. században alakulhattak újjá. Dejtáron a község buzgótságát jelzi, hogy 1840-ben 120 tagot számlált a Szentolvasó társulat, és sajátos fejleményként 400 tagot az iskolamestertől alapított Önmegtartózkodó egyesület, valószínűleg a mértéktelen ivás ellen. A század utolsó harmadában a társulat – majd egyesület – alapítások egyre gyakoribbá váltak. A társadalom vallási szerveződéiséhez megemlítjük a szerzetesrendek – főleg ferencesek – és a sokfelé megtelepült remeték szerepét. Utóbbiak korábbi századokból való jelenlétét a szent-

kúti, szurdokpüspöki, kishartyáni, bujái remetebbarlangok őrzik (DERCSÉNYI D. 1954: 271.kép; LENGYEL Á.-LIMBACHER G. 1997:79-96., 189-190.; Az esztergomi 1982:220-221.). A hitélet népi vezéregyéniségei szintén fontos szerepet töltenek be évszázadok óta. A török uralom üldözött, pap nélküli világában az egyházi engedéllyel ellátott nőtlen férfiak, ún. licentiátusok látták el a papi teendők jóvá hagyott részét. Bárnán például még 1731-ben is licentiátus működött. Egyfelől ezen intézmény önállósodott utóéletét tükrözi a tradíciófenn-tartó-vezető „istenesemberek”, szentemberek, szinte napjainkig minden faluban föllelhető tevékenysége. Egy-egy búcsújáró körzetben, szakrális tájban autochton informális hálózattá szerveződtek, mint a múlt században Karancsság- Szentkút környékén, ahol a kegyhelyalapító látnok „Szent Fero” a szomszéd község messzeföldön ismert búcsúvezetőjét „pilinyi püspök”-nek nevezte (NYÁRY A. 1909:134-135.; LENGYEL Á.-LIMBACHER G. 1997:54-57.).

A paraszti társadalom rétegződése a népi vallásosságban is kifejeződött, jellemzően az üdvösségre vezető javak birtoklására való törekvésben. A szent hely archaikus felfogásából adódóan például a herencsényiek a templomközeli temetkezésre törekedtek. Itt – bár a falutól legtávolabb esett – egy sírhely ára hatszoros volt, mint a temető más részén, következésképp a jómódúak temetkeztek a templom körül (ZÓLYOMI J. 1998a: 9.). Ugyanez figyelhető meg többfelé az élő település, porták vonatkozásában, de a vallási tisztségek is többnyire összefüggtek a vagyoni helyzettel. Szakrális emlékek állítására döntően szintén a tehetősebb családok, a „boldogok” vállalkoztak (NYÁRY A. 1909:138.; 1923-24:94.; LENGYEL Á.-LIMBACHER G. 1997: 60-61.). Megemlítjük a vallási településtípusok – plébánia, filia, misézőhely nélküli község – rétegződéskeltő szerepét a vallásos tárgyi és folklór világ alakulásában. Mindezzel együtt a fölvázolt népi vallásosság lényegében a paraszti rétegek összességét jellemezte, sőt a korábbi évszázadokban, de részben a 19. század végéig is, megfigyelhetők a nemesi hitélettel közös vonásai. Ezek kiterjedtek a búcsújárás archaikus formáitól – gyalog, mezítláb zarándoklás, szentkúti víz gyógyszerkénti használata – a fogadalomból való útmenti feszületállításig (LENGYEL Á.-LIMBACHER G. 1997:96-97).

Több évtized – talán majd egy évszázad – után a templompadlásról lekerült egykori öltöztetős Mária-szobor. Koronája, és kezéből az országalma valamint a jogar hiányzik. Dorogháza, 18-19. század. A felvétel ideje: 1999.

Egykori körmeneti feszület, színesen festett fából. A test arányai iskolázatlan helyi alkotóra vallanak. Tolmács, 18-19. század. Felv.:1999.

Egykori körmeneti feszület festett fa korpusza. Faragása iskolázatlan, ügyes kezű helyi alkotóra vall. Romhány, 18-19. század. Felv.:1995.

Részlet domború faragású fafeszületről. Jézus kínszenvedésének eszközei: megostorozásának helyszínéeként az oszlop ahoava kikötötték és az ostor, valamint Krisztus töviskoronája és a három szög, amivel fölfeszítytették. Az ábrákat elválasztó sávok faragásai is figyelmet érdemelnek. Ságújfalu, XIX. sz. utolsó negyede. Felv.: 1996

A Golgotára utaló, domborúan faragott fafeszület részlete. Elöl az öntvény korpusz alatt Ádám koponyája és Oltáriszentség úrmutatóban, lejjebb íves, díszkeretes felirat-mező elmosódott, valószínűleg 1935-ös évszámmal. Oldalt és a földbe vesző részekben további faragások. Szécsényfalu temető, 1935.(?) Felv. 1996.

Gótikus jellegű, hosszú deszkasávokból álló festett famennyezet részlete geometrikus, növényi és figuratív angyalos ábrázolással. Felirata szerint Alitis David alkotása 1667-ből (MALONYAY D. 1922:177.: Fábíán Gyula másolata alapján az 1607-es, láthatóan téves évszám terjedt el a szakirodalomban). Nógrádszentpéter (Ptor, Szlovákia), evangélikus, eredetileg XV. századi templom szentélye. Felv.: 1998.

Ostya- vagy „molnárkalács-” sütővas két lapjának mintázata: az egyik rozsmaringkoszorús keretben az Oltáriszentséget ábrázolja úrmutatóban; a másikon pontozott ívsoros keretben az úrmutatóéval azonos talpazatból kinövő virágtő. Középső szárán föltehetőleg stilizált emberábrázolás, két oldalán egy-egy pörgő illetve álló rozetta. Kishartyán, XIX. század. Felv.:1998.

Festett templomi famennyezet egyik kazettája: középső és sarkos elhelyezésű, stilizált tulipán-ábrázolások. Szenté római katolikus templom, feltehetően 1708. Felv.: 1996

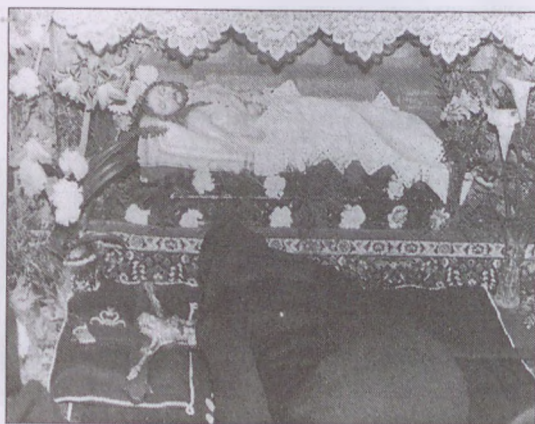
Faluszéli dombra épített evangélikus kis templom és fatorony. Cserhátszentiván, 19. század. Felv.: 1996.

Festett gipsz Szent Vendel szobor kis-kápolna fülkéjében. Somskőújfalu, XIX-XX. század fordulója. Felv.:1995.

Nepomuki Szent János festett faszobra, mely korábban a falu hídjánál kis-kápolnában állott. Jobb alkarja megcsontolt pótlás, baljából a feszület hiányzik. Egyházasgerge, 18-19. század. Felv.:1996.

Szentsír Jézus gipsz szobrával és az elé helyezett feszület csókolása nagyszombaton. Rimóc római katolikus templom, 1990. Felv.: 1990.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- BAKÓ Ferenc Palócföldi lakodalom. Budapest, 1987
 BÁLINT Sándor Sacra Hungaria. Kassa, 1944
 BÁTKY Zsigmond –
 GYÖRFFY István –
 VISKI Károly Magyar népművészet. Budapest, 1928
 BELLON Tibor –
 FÜGEDI Márta –
 SZILÁGYI Miklós (szerk.) Tárgyalkotó népművészet. Budapest, 1998
 BEREZNAI Zsuzsanna Falucsúfólók Eger környékén. Az egri Dobó
 István Vármúzeum évkönyve, Agria XXII. 231-271. 1986
 CHOBOT Ferenc A Váci Egyházmegye történeti névtára I. Az intézmények
 története. Vác, 1915
 CSERBÁK András (fel. szerk.) Magyar néprajzi bibliográfia 1988. Néprajzi Múzeum
 Budapest, 1989
 Magyar néprajzi bibliográfia 1989.
 Néprajzi Múzeum Budapest, 1991
 Magyar néprajzi bibliográfia 1990. Néprajz
 Múzeum Budapest, 1992
 Magyar néprajzi bibliográfia 1991/1992.
 Néprajzi Múzeum Budapest, 1993
 DERCSÉNYI Dezső (szerk.) Nógrád megye műemlékei. Budapest, 1954
 ELIADE, Mircea A szent és a profán. Budapest, 1987
 Esztergomi Esztergomi sematizmus. Az esztergomi
 Főegyházmegye Névtára és Évkönyve. Esztergom, 1982
 FARKAS Pál A nógrádi palócok eredete. In: JASKOVICS Ferenc (kiad.):
 A balassagyarmati M. Kir. Állami Főgimnázium VI. évi
 Értesítője az 1905-1906. tanévről. Balassagyarmat, 1906
 FEJŐS Zoltán Hiedelemrendszer, szöveg, közösség. (Esettanulmány
 Karancskeszi példáján) 1-2. Néprajzi Közlemények
 XXVII-XXVIII. 1985
 FÉL Edit – HOFER Tamás –
 K. CSILLÉRY Klára A magyar népművészet. Budapest, 1969
 FINDURA Imre A palócokról. Földrajzi Közlemények XIII. 191-206. 1885
 HOFER Tamás XIX. századi stílusváltozások: az értelmezés néhány
 lehetősége. Ethnographia LXXXVIII. 62-80. 1977
 HOFER Tamás – FÉL Edit Magyar Népművészet. Budapest, 1975
 LIMBACHER Gábor Máriácska káponkája. Vázlat a népi unio mystica egyik
 tárgyi megjelenéséről I. Nógrád megyei múzeumok
 évkönyve XVII. 245-283., 1991
 Mária-kápolnák és az öltöztetős Mária-szobrok kultusza
 Nógrádban. Néprajzi Értesítő LXXV. 281-205., 1993
 A kápolnák néprajzi kutatásáról. In: BARNA Gábor (szerk.):
 Népi vallásosság a Kárpát-medencében.
 Népismereti tanulmányok és közlések. 17-31. Budapest, 1995
 Palócföldi kis-kápolna tárgyai tükrében. Ház és Ember
 9. 135-160., 1994
 A templombúcsú és búcsúszerű ünnepek néhány jellemző
 vonása. A Nagy Iván Történeti Kör Évkönyve 3. (1996).,
 243-287., 1997

- A hazaszeretet, magyarságtudat szakrális motivációi a népi kultúrában. In: A Nógrád megyei múzeumok évkönyve XXII. 131-145., 1998
- LONOVICS József Népszerű egyházi archaeológia I. Pest, 1865
- MAKOLDI Sándor Gondolatok a palóc szuszékről. Palócföld 6. szám. 24-25., 1979
- MALONYAY Dezső A magyar nép művészete I-V. Budapest, 1907-1922
- Nagy Iván Nagy Iván naplója. Szerk.: Tyekvicska Árpád. Nagy Iván könyvek 1. Balassagyarmat, 1998
- NÉMETH Lajos A „magas művészet” és a népművészet kapcsolata. In: VARGA Marianna (szerk.): Népművészeti Akadémia III. 39-53. Budapest, 1979
- NYÁRY Albert (báró) A halottlátó. Ethnographia XIX. 91-96., 1908
- Piliny néprajzi vázlata. Néprajzi Értesítő X. 129-152., 1909
- XVII. századi ráolvasások és kuruzsló szokások. Ethnographia XXVI. 40-44., 1915
- Jellemvonások a palóc népeletből. Ethnographia XXXIV-XXXV. 92-100., 1923/24
- PALOTAY Gertrúd A magyar népművészet kutatása /Kny. a Magyar Népkutatás Kézikönyvéből/. Budapest, 1948
- PINTÉR Sándor A palócokról. Népismerető tanulmány. Budapest (Hasonmás, szerk.: GALCSIK Zsolt, Szécsény (1995.)), 1880
- PIRÓTH István (szerk.) Magyar néprajzi bibliográfia 1993/1994. Néprajzi Múzeum Budapest, 1996
- SCHIRAM Ferenc Kiskőrös megye történeti néprajza (1686-1848). Levéltári Szemle 3. szám. 657-719., 1968
- SCHWALM Edit, Cs. A palóc lakodalmi kalácsok. Ethnographia XCII. 350-373., 1981
- SELMECZI KOVÁCS Attila (szerk.) A magyar néprajztudomány bibliográfiája 1985. Néprajzi hírek XV. 3. sz., 1986
- A magyar néprajztudomány bibliográfiája 1986. Néprajzi hírek XVI. 3. sz., 1987
- A magyar néprajztudomány bibliográfiája 1987., Néprajzi hírek XVII. 3. sz., 1988
- SIMON János Monda Jézus nyomáról. Szécsényi Honismereti Híradó 2. szám 70. Szécsény, 1978
- SOÓS Imre Az egri egyházmegyei PLÉBÁNIAK történetének áttekintése. Budapest, 1985
- SZABÓ János Győző A gyöngyöspatai Szent Péter templom. Az egri Dobó István Vármúzeum évkönyve. AGRIA XXI. 5-76., 1985
- TERBÓCS Attila (szerk.) Magyar néprajzi bibliográfia 1996/1996. Néprajzi Múzeum Budapest, 1999
- VISKI Károly Díszítőművészet. In: GYÖRFFY István -VISKI Károly: A magyarság néprajza II. 2. kiadás 226- 344. Budapest, 1942
- VOIGT Vilmos Modern magyar folklorisztikai tanulmányok. Folklor és etnográfia 34. Debrecen, 1987
- ZÓLYOMI József Herencsény története. Nagy Iván könyvek 2. Balassagyarmat, 1998a
- Őrhalom története. Őrhalom, 1998b

A Forgách-kastély

Majcher Tamás

*Mottó: Arról lehet tudományos munkát írni,
amit megkutattak*

Szécsény történelmi városmagjának egyik kiemelkedő műemléke a Forgách-kastély. Bár a '70-es évekre renoválása megtörtént, s az elmúlt negyedszázadban régészeti gyűjtőkörrel is rendelkező múzeum működik benne, a kutatás adós maradt a kastély történetének, építéstörténetének megírásával. Természetesen jelen mű sem kívánja ezt megtenni. Az alapos régészeti-, műemléki- és művészettörténeti kutatásoknak a felújítási munkák során történt elmaradása gátakat szab egy ilyen irányú szándéknak. Azonban az elmúlt időszakban főleg Pálmány Bélának köszönhetően újabb írott források tárultak fel, s a szórványos leletmentések, régészeti megfigyelések is hoztak újabb információkat. Az épület külső-belső állagromlása ismét időszzerűvé tesz egy nagy arányú felújítást. A felújítási munkákat – miután idő közben Szécsény belvárosa szigorú régészeti védelemben részesült, a kastély épületegyüttese pedig kiemelt műemlékünk – csak az előzetes régészeti-, műemléki kutatások után, azok eredményeit felhasználva lehet elvégezni. Tanulmányom célja az eddig rendelkezésre álló források, információk összevetésével, átértékelésével kutatási irányok meghatározása, munka-hipotézisek felállítása, ezzel egy átfogó kutatás előkészítése

Történeti áttekintés

A ma álló impozáns épület elődjét, a várkastélyt a Kacsics nemzetségből származó Szécsényi Tamás vagy fiai kezdték el építeni a XIV. század második harmadától – de említés csak a XV. század közepétől van róla. Úgynevezett városi vár – a mezővároson belül, abba szervesen illeszkedve épül ki⁽¹⁾. Első említése 1456-ból már várnak nevezi⁽²⁾, s később is hol várként, hol várkastélyként említik. Az ábrázolások alapján⁽³⁾ a XVII. században már egy nagyméretű, négyszögletes épületegyüttes kerek, négy- és sokszögű tornyokkal, emeletes palotával. Feltehetően járt benne Zsigmond király, de Hunyadi János majd Mátyás király bizonyosan vendége volt. A mai kastély északnyugati rizalitja emeleti szintig azonos a várkastélynak az ábrázolásokon is látható robusztus tornyával.

A török háborúk nagy pusztításokat okoznak az épületben. Koháry István 1690-től folyamatosan renováltatja⁽⁴⁾ a végvár külső falait (mezőváros) és a várkastély épületeit. E korszakról Pálmány Béla új forrásközléseinek köszönhetően igen gazdag információt kapunk. Egy

1692-ben kelt elismervény ugyan a külső falak renoválásáról szól, de közvetett adatokat tartalmaz a belső várról. A Pöstyén felőli falaknál megemlíti a „palotákat”. E szakasznál egy bástyának a boltozatát javítja vagy építi újra 6 (□)öl mennyiségben. E bástya lehet a város északnyugati vagy északkeleti védműve, de lehet a várkastély öregtornya is, mely szintén része a külső védelmi vonalnak. Érdekesebb Kolher mester zárójeles megjegyzése egy pince készítéséről, mely szintén e szakaszon található. Az odavetett félmondatból nem derül ki, hogy új építésről, vagy csak javításról van szó, de ha azt vesszük alapul, hogy a mester 3 Forintot számol falépítés (□)öléért, s 2,5 Forintot boltozat (□)öléért – a pince 300 Forintos számlája egy nagy objektumot sejtet. 1709-ben kelt levélből kitűnik, hogy a várkastélynak addig voltak lakható helyiségei, de a kurucokat kiverő császáriak jelentős károkat okoztak. Egy 1714-ben kelt levélből ismét az osztrák katonaság által az épületben okozott károkról értesülünk. A levélben beszámolnak a „paloták” meszeltetéséről, a kályhák javításáról, a „nagy palota” ledőlőben lévő kályhájáról és említést tesznek a katonák által az új konyhában rakott kemencéről. Az új konyha kifejezés egy a közelmúltban épített konyhát jelez, de utal arra is, hogy a régi konyha épületének még állnia kell. Kártytik Sámuel mester 1717-ben három szobát, egy „palotát” /nagytermet/ hoz rendbe. 1718-as kamarai összeírásokból tudjuk, hogy Koháry a nyugati szárnyon végzett építkezéseket, míg a vár (arx) keleti fele pusztultabb. Az 1724. április 19-én kelt ingó-leltár helységenként készült. Bár csak az ingóságok számbavétele miatt veszik sorra a helyiségeket, annak az esélye kicsi, hogy a zálogbirtokos Kohárynak a használható terek valamelyikében semmilye sincsen. Így nagy biztonsággal állítható, hogy az épületegyüttes teljes helységállománya szerepel a leltárban. Ha a korabeli leltározási szokásoknak megfelelően sorbavették az egymás után következő helyiségeket és feltételezzük, hogy az 1717-ben a nyugati szárnyon renováltatott három szobával indul a leltár, akkor nyugatról keletre haladva három lakószoba után egy palota (nagyterem), egy újabban épített és ebédlőnek használt palota (nagyterem) következik. Az új nagyteremnek van egy pitvara (előtér), a teremmel szemben (e pitvarból) nyílik egy kisebb szoba majd három szoba után a Sáfár ház (egy valószínűleg nagyobb raktár) következik. Ez után a kerek bástyát említik. Ez valószínűleg nem a város sarkán álló rondellával, hanem a várkastély délkeleti sarkán ábrázolt kerek toronnyal azonos. A bástyában élelmiszereket, tárolóeszközöket sorolnak fel – ez is arra utal, hogy a „sáfár ház” és a szakácsok szobája között említett bástya azokkal egy blokkban volt. A szakácsok szobája után a konyha következik, majd a cselédházról, az udvarról és az istállóról esik említés.

A Forgách család a zálogjogon birtokló Koháry Istvántól visszaváltva birtokait, építkezésbe kezd. Moczári⁽⁶⁾ gróf Forgách János Ádámnak tulajdonítja a mai kétszintes kastély építését. Az előzőekben láttuk, hogy 1724-ben Koháry még a várkastély általa helyreállított részeit adja át a Forgách-csoknak. Az 1735-ben elhunyt János Ádám gróf özvegye és Forgách Ignác 1737-ben osztályt tesz többek között a szécsényi udvarházra is. Pálmány értelmezése szerint a határvonalat az egykori külső váron (mezővároson) húzzák keresztül a ma Török-toronyként ismert védműtől a kastélyig. E megállapítással több gond is van. Ez időben és később is a mezőváros újratelkesített területét városnak, mezővárosnak tekintik, melyben porták (lakott épületekkel) álltak. E házak egy részét nem is telepített jobbágyok lakták, hanem Szécsényben szintén birtokrészekkel rendelkező nemesek⁽⁷⁾. Ez időben is komoly gondot fordítottak a jogügyletek kapcsán keletkező dokumentumok szabatos tartalmára, hiszen egy-egy rosszul megválasztott kifejezés is válhatott jogtalan igények, évszázados perek okozójává. Kizártnak tartom, hogy a már sűrűn benépesült, fallal kerített mezővárosban csak néhány kiszolgáló épület és loistálló lett volna. Még inkább valószínűtlen, hogy egy egész település megosztása kapcsán annak közepén lévő térséget az ügyletet írásba foglaló udvarnak nevezze a „vásártér” vagy „piac” kifejezés helyett. A forrást figyelmesebben olvasva ez az osztás valójában a XVII. századi alaprajzból és a Koháry-féle dokumentumokból ismert romos várkastély. Az osztás egy

észak-déli elméleti vonallal történt. A vonal két végpontja a konyha és a négyszegletű Ó Bástyá⁽⁸⁾. E határvonaltól nyugatra esik egy udvar(rész), egy kertecske közvetlenül a kapu mellett, a külső lóistálló, és a kis kapu melletti pince. E szerint a várkastélynak ez időben két kapuja volt. A „domb széléig” kifejezés alapján Ignác területe a mai Északnyugati bástyaig terjedt. Cziráki Margit birtokába került az osztóvonal két végpontjaként jelölt konyha és az Ó Bástyá, udvar több pince, a korábban a tisztartónak átadott épületek, egy lóistálló és a pusztá falak, illetve minden egyéb, ami az udvarban belül (!) van. Ne tévesszen meg minket, hogy lakóhelyiségekről nincs egyik részen sem említés. Igazából csak azokat az építményeket, kiszolgáló létesítményeket sorolja fel az osztás, melyek elvben lehetnének közös használatban is. A lakóhelyiségek megosztása az osztóvonal meghatározásával megtörtént, míg a többi, a közös birtoklás általános gyakorlatában közösen használt objektumot egyértelműen nevesítve rendeli a dokumentum az adott birtokoshoz.

Nem véletlen, hogy a két kaput csak mint topográfiai pontot jelölik – azok valószínűleg közös használatban maradtak. Az özvegy és gyermekei a várkastély keleti felét lakják Cziráki Margit 1751-ben bekövetkezett haláláig. Ignác a megállapodásban az özvegynek engedélyezi a keleti részen új épület emelését is, talán azért, mert a Koháry-féle leltárt figyelembe véve, a lakóhelyiségek nagyobb része Ignác területére esett. Az 1737-es osztás a bizonyíték, hogy a mai épület nem Forgách János Ádámnak tulajdonítható, de nem is özvegye építi, bár egy új épület emelésére birtokos társa lehetőséget biztosított. Forgách Zsigmond, vagy/és testvére, János építteti a ma is látható barokk épületet 1753 után. 1753-ban ugyanis újraosztják Ignáccal birtokaikat. Ezen osztásban már nem szerepel a kastély megosztása – tehát a két testvérnek jutott új birtokrészben már a teljes kastélyterület beleszik és nincs szükség külön említésére. A mai kastélyépület építészeti programja addig nem is volt megvalósítható, amíg az építtetőnek nincsen birtokában a fennsík nyugati széléig a várkastély egykori teljes területe.

1762-ben tűzvész pusztított a városban. A tűz a kastélyban is károkat okozott. Az 1761 és 1766. közötti időszak számadásai két dologról tanúskodnak: A köznapi szóhasználatban a palota kifejezés már nem egy-egy díszes termet, hanem kastélyépületet jelent. Így a konyhát 1765-ben már palotán belül említik. E szerint 1762-ben két önálló épület áll – egy régi és egy új kastély. E problémára a későbbiekben visszatérek. A számadások másik fontos információja, hogy egy nagyobb épület tűzvész utáni helyreállításáról és nem új építkezésről van szó. Természetesen az 1762-ben vásárolt körülbelül 230 „kosár” mész nem csak az újrameszeléshez kellett. Az említett ambitus újrarakása valószínűleg nem a nyitott folyosó beépítését jelenti. Egy épület leégésénél a szétcsúszó tetőszerkezet gyakran kinyomja a falakat, a lezuhanó félig égett gerendák átúthetik a boltozatokat, a hőhatás is komoly károkat okoz. Az épület egyik statikailag legsérülékenyebb része az oszlopokkal, vagy pillérekkel rendelkező, nagyméretű nyílásokkal „gyengített” nyitott folyosó, oszlopok tornác vagy loggia.

Természetesen a közölt számadással még egy probléma van. Nem tudjuk, hogy teljes és részletes-e. A közlésből úgy tűnik, hogy nem, mert a munkák egy részéhez nem mindig kapcsolódik anyagköltség. Az ácsmunkáknál nincs faanyagköltség. 1762-ben a zsindelyezéshez, 1764-ben cserepezéshez hiányzik az anyagköltség. A más építési számadásokból ismert kovács-munka itt teljesen hiányzik.

Az 1753 és 1762 között megépült új kastély a II alaprajzú – az ún. Grassalkovich-típushoz sorolható. A szimmetrikus, belső elrendezésében is szabályos épülethez a kvalitásos építőmester – ahol lehetett – felhasználta a középkori várkastély, illetve az 1690 után épült bővítések

használható falait. Így őrződött meg az északnyugati rizalitban a vár öregtornya és lappang ma is a falakban több középkori épület-részlet.

A középén elhelyezkedő, baluszterekkel díszített lépcsőházból lent is, fent is egy-egy egy-másba nyíló terem-sor közelíthető meg. Az épület déli homlokzatán mindkét szinten folyosó fut végig. Az emeleti folyosó eredetileg nyitott loggia lehetett, s csak a XIX. században nyerte el mai formáját. E folyosókról fűtötték fűtőkamrákon keresztül a termekben álló egykori – valószínűleg igen díszes – cserépkályhákat. Az eredetileg valószínűleg nyitott teraszos, korlátbábos kocsifelhajtó fölé a folyosók átépítéskor emelik a kiugró felépítményt. Az épület felújításáig az ablakok zsalugáteresek, a tetőzet faszindelyes volt. A kastély előtti cour d'honneur-t – díszudvart két oldalt a kertbe illetve gazdasági udvarba nyíló árkádsor és földszintes személyzeti épületek, kasznár-házak (ma már csak egyikük áll) fogták keretbe. A két, négy pilonos, jón faloszlopokkal és kővázakkal díszített díszkapu és a háborúban elpusztult melegház is valószínűleg ennek a klasszicista jegyeket hordó átépítésnek az eredménye. A díszkerítés rácsa a XIX. század második felében készült munka.

A kastélyhoz egykor északról többhektáros angolpark is tartozott, melyet Forgách József létesített a XIX. század elején⁽⁹⁾. A parkban többezer növényfaj mellett fácános-kert, dísz-fasor, aranyhalas tó, műbarlang és rom, vízesés, kilátó volt összekötve hangulatos ösvényekkel, sétányokkal. A középkori város, illetve végvár észak-nyugati sarkán álló védműből ekkor alakítanak ki romantikus kerti lakot. Földszinti, dór oszlopokkal és szegmens ívű falfülkéikkel tagolt kupolás terme megkapó hangulatú klasszicista centrális tér.

Az egyre zsugorodó birtokot és a kastélyt Pulszky Ferenc veszi meg 1846-ban. Az 1848-as közszereplése miatt halálraítélt Pulszkytól a császári kincstár e birtokát is elkobozza, s csak igen sokára, alaposan lepusztulva kapja vissza. A Pulszky család a századfordulón adja el Gross Jenő ügyvédnek, aki viszont jobbra Budapestre tartózkodik. Tőle a II. világháború alatt Liphay Béla báró vásárolja meg. 1948-ban Liphay Béla a kastélyt a Magyar Államnak jelképes összegért átadta. Álma az volt, hogy az épületben múzeum és tudományos kutatóbázis létesüljön⁽¹⁰⁾. Majd három évtized telt el, mire óhajuk megvalósult.

A neves, tudományos körökben elismert lepkekutató és családjá elkerülte az ötvenes évek kitelepítéseit és a durvább atrocitásokat, de kastélyukba a Tanács lakókat telepített, a pincét pedig sajtüzem foglalta le. A már a háború előtt is felújításra szoruló épület megfelelő anyagiak hiányában tovább pusztult. 1955-ben került sor a tetőszerkezet cseréjére⁽¹¹⁾, ekkor kap sima palafedést az épület. A műemlék helyreállítása 1969. és 1977. között történt meg. A munkák során az épületen komolyabb, tudományos igényű műemléki kutatás nem folyt, de ekkor került elő az épület előtti parkban az egykori várkastély kapuzata és déli falai. Az eredeti barokk kastély belsőépítészeti részleteiből a sorozatos tulajdonosváltás, átépítés és a háború utáni leromlás nem sokat hagyott meg. Így nem tudunk semmit az eredeti kifestésről, esetleges, a Forgách-okhoz kapcsolható freskókról, stukkókról, cserépkályhákról. Két eredeti helyén megmaradt kályha az 1800-as évek végén készült bécsi munka.

Az épület 1973-tól a pince kivételével közgyűjteményi funkciót lát el. A kastély ma a múlt századi neves politikus, régész és természettudós, Kubinyi Ferenc nevét viselő, Nógrád megye régészeti és történeti emlékeit gyűjtő múzeumnak ad otthont.

A kastély „kutatás” története

A legelső régészeti- műemléki „kutatás” a kastéllyal kapcsolatban Pulszky Károly nevéhez fűződik⁽¹²⁾. A „régí vár helyén” végzett próbaásatás eredményeként XVI. századi reneszánsz kályhacsempe és többszínmázas díszedények kerültek elő. Sajnos az egymásnak is ellentmondó közlésekből csak annyi derül ki, hogy kút-leletről van szó. Nem tudni, hogy a mezőváros vagy a várkastély területén folyt-e a kutatás.

A kastélyépület első, részletes leírása az országos műemléki topográfiai munkák keretében 1954-ben megjelent Nógrád megye műemlékei című kötetben szerepel⁽¹³⁾. Későbbi munkák e leírás és az 1951-ben megjelent Magyarország műemlékeiben szereplő adatok⁽¹⁴⁾ variációi.

Az épület első felmérési rajzát – a földszint és a pince – is a Nógrád megye műemlékei közli először⁽¹⁵⁾. Az 1950-es évektől napirenden lévő felújítási elképzelésekhez több alkalommal felmérték az épületegyüttest, vagy annak egyes részeit, de ezek a felmérések – a legutolsó 1995-ös felmérést is beleértve – több helyen pontatlanok, csak erős kritikával használhatók⁽¹⁶⁾. E terlapoknak és a szórványos régészeti-, műemléki megfigyeléseknek az írott és grafikus forrásokkal történő összevetésével lehet némileg árnyaltabb képet festeni a kastély építéstörténetéről.

A kastély építéstörténete — új megközelítésben

A középkori várkastély ma is látható maradványa a barokk kastély északnyugati rizalitját alkotó torony, mely a XVII. századi ábrázolásokon is jól azonosítható. Feltehetően ezt a tornyot említik 1596-ban kőtoronyként, amire akkor ágyúk elhelyezésére alkalmas „szerkezetet” (födém) szándékoztak tenni. A torony mészkö kváder sarok armírozással, tört andezitkőből erős fehér mészhabarccsal készült⁽¹⁷⁾. A torony a jelenlegi emeleti osztópárkányig bizonyosan eredeti, de lehet, hogy magasabb szinten is folytatódik. Az ábrázolások szerint ezen az oldalon a domb alacsonyabb volt. Itt a jelenlegi pinceszint volt a külső talajszint. A tornyon itt egy kapunyílást ábrázolnak. E kapu felett látszik az a két ablak, melyek jelenleg is feltártan láthatók a kastély lábazati szintjén. Az egyik ablak négyszögletes, élszedett, mészkö kváderelemekből rakott, míg a másik egyetlen mészkö tömbből faragott, félkörös lezárású, szintén élszedett nyílás. Jelenleg mindkét ablakban hegesztett – egykor valószínűleg fűzőtt – vasrács van. A nyílások mögött jelenleg bejárat nélküli, de nyílt terű helyiség van, melynek padlóvonala körülbelül a középkorival azonos, míg boltozata bizonyosan másodlagos, a barokk szintosztáshoz igazodik.

E helység léte felveti, hogy a fő pinceág boltozata és a földszinti helyiség sor padlónívója közötti szintben „csak” egyszerű, a várkastély bontásából származó törmelék-betöltés található, vagy esetleg alárendelt szerepű, jelenleg ismeretlen terek vannak? A torony középkori részlete a jelenlegi pinceszinten is megfigyelhetők. Itt egy a toronyrészből a fő pinceágba nyíló félköríves, élszedett kapukeret látható. Két szárkővén hordó okozta jellegzetes kikopás, homorlat van. Bár jelenleg nyoma nincs, az ajtó a toronyba befelé nyílt, mert az élszedés a fő pinceág irányából látszik. A fő pinceág jelenlegi formájában a keretnél későbbi, a keret mélyebben van, mint a főág falsíkja. A korabeli ábrázolásokat alapul véve a kastély északnyugati rizalitjának északi, földszinti ablaka helyén a középkorban is volt egy ablak és a rizalit ablaktalan keleti falán is várható egy középkori nyílás előkerülése.

Az épület északi fele alatt végigfutó nagy pince jelenleg kazánházzá alakított részében déli irányban is van egy pinceág. E pinceág formai jegyei alapján szintén középkori eredetű. A fő pinceág – mely valójában két pince, feltehetően eredetileg is két bejáratral és középen kis folyosóval összekötve – látszólag a barokk kastély építési koncepciójához tartozik. A keleti ág azonban régebbi is lehet, vagy a helyén pincének kellett lenni, hiszen a két előbb leírt középkori pinceág csak így funkcionálhatott. Áruklódó jel, hogy az 1954-ben közölt pince-alaprajzon a jelenleg is szabadba nyíló szellőzőkkel szemben, a barokk épülettömb belseje felé mutató nyílásokat is jelölnek. Ha e nyílások tényleg szellőzők, kicsi a valószínűsége, hogy a földszinti helyiségekbe nyílnak bele, vagy hosszú csatornákkal vezessenek ki a déli homlokfalra. Nagyobb valószínűséggel tételezhetjük fel, hogy nem csak a kastély északi homlokfalra fut a középkori palotaszárny falának nyomvonalán (esetleg bizonyos szintig annak felhasználásával épült), hanem a kastély belső főfala is a középkori palota falainak maradványait őrzi. Kolher mester 1692-ben épített-renovált 300 Forintos pincéje nagyságrendileg egyébként legalább akkora volt, mint a fő pinceág szóban forgó része. Átszámítva – a Kolher-féle normát alapul véve – egy 300-350 négyzetméteres objektumról lehet szó. Természetesen bizonytalansági tényező, hogy nem tudjuk, Kolher boltozatrakás kalkulációjánál alapterületben vagy felületben számolt. Mivel csak nagyságrendi becslést végzünk, az pillanatnyilag részletkérdés, hogy a mester Bécsi vagy Budai ölben számol-e.

Valószínűleg szintén középkori eredetű a keleti szárny alatt húzódó, a főpincével jelen ismereteink szerint semmilyen kapcsolatban nem lévő pince (rendszer?). Az 1954-es alaprajzon nem szereplő, de az 1970-es években, a felújítás kapcsán felvett alaprajzok némelyikén ábrázolt pincék közül az egyik a jelenlegi igazgatói lakáshoz tartozik. Falépcsős lejárata erősen átalakított. A másik két ág bejárata – az alaprajzok némelyike szerint – e lépcső mögött van.

Bár 1944-ben már publikálták a várkastély XVII. századi alaprajzi körvonalrajzát⁽¹⁸⁾ és a későbbiekben többen is összevetették a kastély jelenlegi alaprajzával – a felújítási munkák előkészítéseként végzett talajmechanikai fúrások rá is akadtak a középkori falakra⁽¹⁹⁾ – mégis csak az összes közmű elhelyezése és a belső burkolatok újrarakása után „vették észre” a régészeti maradványokat. Héjj Csabának így nyílt lehetősége mostoha körülmények között 1974 őszén⁽²⁰⁾, majd 1975 nyarán korlátozott kutatásra. Feltárta a jelenlegi kastély díszudvarán a középkori várkastély déli falvonulatait egy XVI. századi kaputoronnyal, valamint az épületegyüttes nyugati szárnyának részletét. A középkori maradványokon kívül előkerült az 1944-ben bombatalálatot kapott üvegház és a díszudvart egykor Nyugatról határoló, 1935 és 1943 között elbontott mellékhépcöl részlete⁽²¹⁾. Héjj téglaburkolatokat és vékony falakat is talált, melyek a Koháry- és Forgách-féle építkezések emléke. E falakat 1998-ban, a kastély külső vízvezeték-hálózatának cseréje kapcsán újabb szakaszokkal lehetett kiegészíteni⁽²²⁾. Pillanatnyilag úgy tűnik, hogy a XVIII. század első felében a déli, belső falvonulat még áll és ehhez ragasztanak helyiségsorokat.

Sajnos az 1974-75-ös kutatás hiányosságai, az ásatási napló szükséztavúsága és az alaprajzi felmérés nem kellő részletessége a középkori épületről nem enged bővebb értékelést. Az akkor XV. századinak datált kaputoronnyról, az abba másodlagosan befalazott reneszánsz töredékek alapján már most kijelenthetjük, hogy legkorábban a XVI. században épült. A reneszánsz faragványok körét 1995-ben a gázbekötés kapcsán előkerült⁽²³⁾, budai márgából faragott rongtolt darabbal kiegészítve az is bizonyos, hogy a várkastélyban a XV. század végén az új stílus jegyében, valószínűleg budai kőfaragók segédletével komoly munkák folytak.

A gázbekötés kapcsán a kastély keleti homlokzatánál megtaláltuk a XVII. századi rajzon itt ábrázolt íves falvonulatot. A fal iránya dél felé határozottan a Kasznár-ház keleti fala alá fut be.

A melléképületről készült alaprajzok, illetve a felújítás naplóbejegyzései mind arról tanúskodnak, hogy a Kasznár-ház legalább két periódusú épület. Az épület hátsó kétharmada eredetileg boltozott helyiségek együttese, míg az elején fagerendás födémmel fedett terek voltak. A két rész egyenes falelválása a keleti oldal fotóján jól látszik. Természetesen a fotók arról is beszélnek, hogy itt is elmaradt az előzetes falkutatás⁽²⁴⁾.

Ha Héjj Csaba ásatási alaprajzát összevetjük a XVII. századi felméréssel, kiderül, hogy a Kasznár-ház boltozott terű részére helyezhető a várkastély délkeleti sarka a kerek toronnyal. Természetesen a kutathatóság (kutatatlanság) jelenlegi állapotában merész kijelentés lenne, hogy az épület ezen része középkori, de az megkockáztatható, hogy középkori alapokon áll. Itt kell visszatérni az 1762-ben említett régi kastély kérdéséhez.

Három helyszín jöhet számításba egy az újjal egy ideig együtt élő épületre: Meghagyhaták ideiglenesen az építkezés idejére a várkastély Koháry által lakályossá tett nyugati szárnyát, hiszen a Héjj-féle kutatás bizonyította, hogy nyugati irányban jócskán túlnyúlt az eredeti épület. Másik helyszínként az Északnyugati Bástya jöhet számításba. A kerti lakká történő átalakítás előtt – a mai déli homlokzat erről tanúskodik – déli irányban a bástyához egy nagyobb épület volt építve. A harmadik helyszín az imént leírt Kasznár-ház, pontosabban annak a kastély felőli fele lehet. A Kasznár-ház kapcsán felvetett kérdéseket természetesen csak régészeti-, műemléki kutatások után tudnánk megnyugtatóan megválaszolni. Ugyancsak így válaszolható meg, hogy mikor, illetve mi módon jelenik meg a díszudvar a kastély előtt.

Az úgynevezett Grassalkovich-kastély típus francia előképeinél az építészeti program szerves része az oldalszárnyakkal átkarolt cour d'honneur. A szécsényi kastély azonban átesett – bár a források erre csak utalnak – egy nagy átalakításon a XIX. század fordulóján. Forgách József nem csak „plántákkal ékes” angolparkot építtetett, hanem az ahhoz kapcsolódó építkezéseken felül a főépülethez is hozzányúlt. A tömegében barokk kastély jelenlegi részlet kiképzéseit, építészeti tagozatait figyelmesen nézve, azok inkább klasszicista formákat mutatnak. Tisztán barokk formának, tagozatnak a kocsibehajtó pilléreinek belső tükörképzése, a lépcsőház korlátbábjai és a nagy pince gádorának keretköve tekinthető. E keret egyébként teljesen elüt az épület többi nyílásának keretezésétől. A kastélypark lejtőjéről begyűjtött, barokk-sárgára színezett párkánytöredék szintén e csoportba sorolható. Nem feltétlenül e csoport elemei, de a kastély falpillér-fejezeteitől megfogalmazásukban teljesen elütnek a kapubálványok jón faloszlop-fejezetei.

Egységes, inkább a nyugodt klasszicista részformákat mutatják az épület nyíláskeretei, a jón-toszkán falpillérek, cresz- és szemöldök párkányok.

Az övpárkány a jelenleginél tagoltabb, a többivel harmonizáló tagozat volt. Behatóbb vizsgálat hiányában felállított hipotézisem szerint, ez az architektúra a teraszos kocsibehajtó emeleti beépítésével egy időben került kialakításra. Az eredetileg nyitottnak feltételezett emeleti folyosó beépítése is ez időre tehető. A középizalít előépítményével hasonló stílust képviseltek a park járulékos épületei – a kerti lak, az üveg ház – és a díszudvart lezáró két melléképület. A nyugati melléképület feltárása és a keleti vizsgálata ad majd választ rá, hogy az eredeti barokk kastélynak is voltak-e már a díszudvart közrefogó melléképületei vagy ez csak a Forgách Józsefhez köthető koncepcióban jelenik meg.

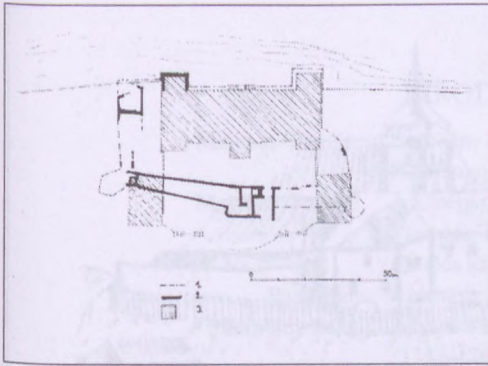
Ezen átépítés beszédes bizonyítéka a főépület északi homlokzatáról készült felvétel⁽²⁵⁾. A korábban barokk eredetinek elfogadott ablak-keretkövek mindkét szinten belevágnak a bolt-

övekbe és oldalirányban túl is nyúlnak a boltvállakon. Tehát a jelenlegi nyílások szélesebbek és magasabbak, mint az eredeti ablakok voltak. Ez is azt erősíti, hogy az 1800-as évek fordulóján a tulajdonos mind az épületen, mind pedig környezetén nagyarányú, klasszicizáló átalakításokat végeztetett.

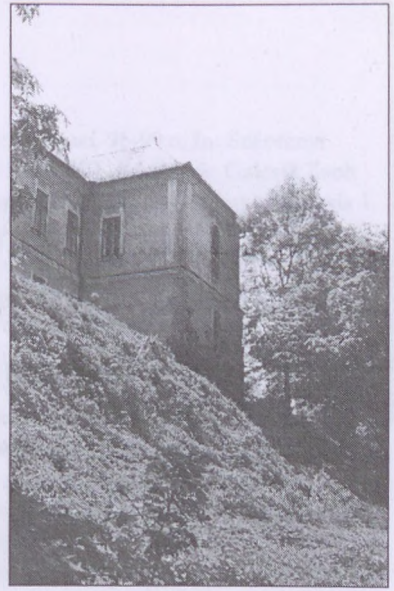
A későbbi tulajdonosok is végeztek átalakításokat, bár erről írott források hallgatnak. A Pulszkyak emléke a neogótizáló vaskerítés. Az 1998-ban, vízvezeték csere kapcsán végzett letmentés eredménye egy boltozott csapadékvíz csatorna maradványa. A fala PF bélyeges téglából áll. Tehát a csapadék elvezetése is Pulszky Ferenc megbízásából készült. A téglák feltehetően a ma Téglaházként ismert uradalmi téglavetőben készültek.

A kastély keleti szárnyában is történt egy jelentős átépítés. A valószínűleg eredetileg itt is boltozattal fedett terek voltak korábban. Eddig ismeretlen időben e terek födémait átalakították. A jelenlegi acél I tartós, poroszsüveges födém készülhetett még a Pulszkyak idején, de építtethette a Gross család is. A Liphay család azért nem jöhet számításba, mert egy ekkora munkáról a Memoárban bizonyosan lenne említés.

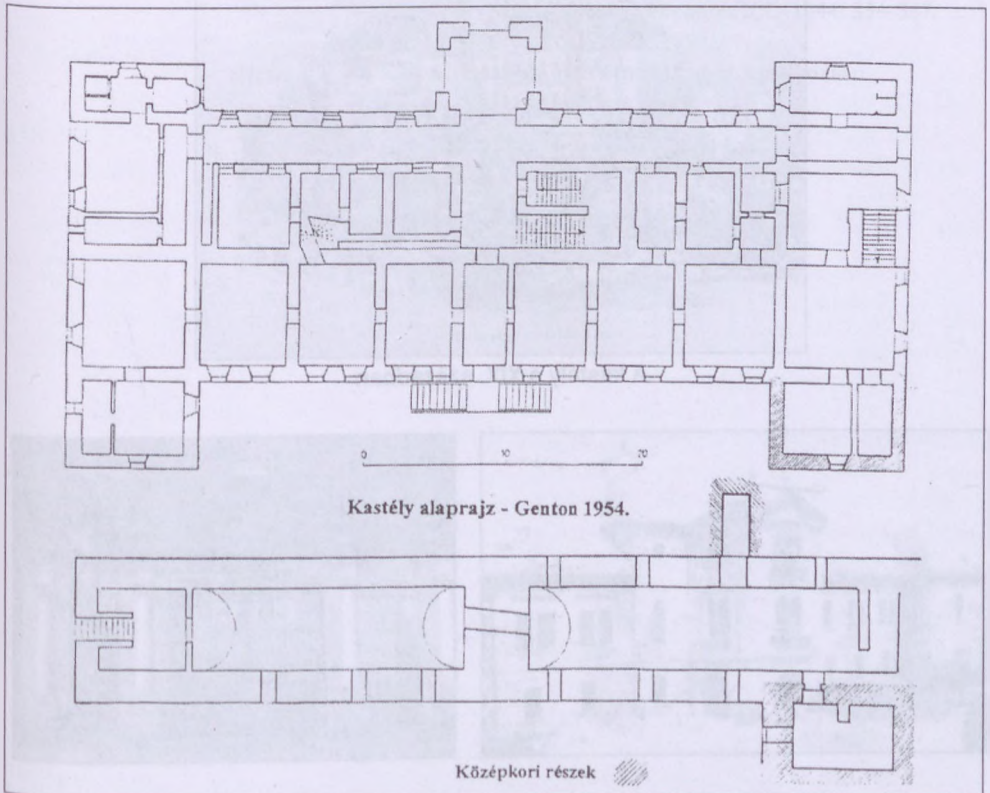
Az épületegyüttes jelen állapotában egy hosszú építési – és óhatatlanul időnként pusztulási – folyamat eredményét mutatja. Több építészeti korszak és stílus erősíti vagy rontja egymás hatását. Tudományos értékű kutatások teremthetik meg azt a szakmai alapot, amely az épület további arculatváltozásáról dönthet. Erre az utóbbi időkben a lehetőség megteremtődött.

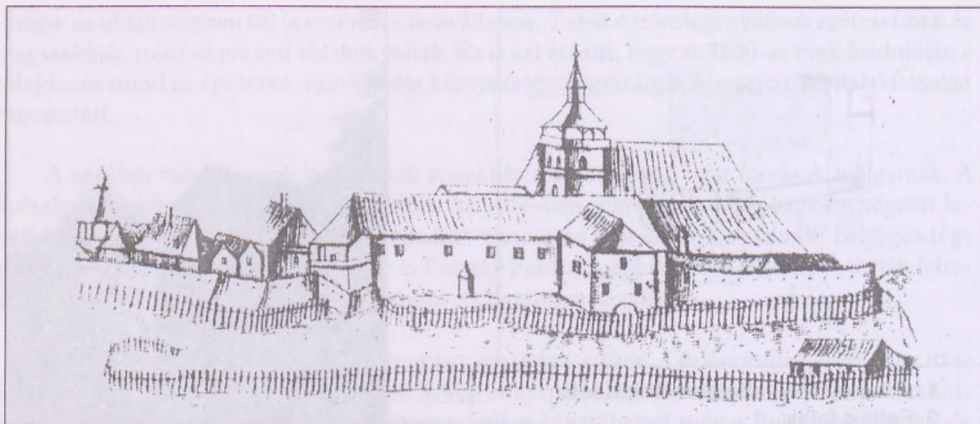
1. A várkastély feltételezett területe
2. Feltárt falak
3. A barokk kastély

A középkori torony maradványa

A kastély alaprajza

A várkastély a XVII. században

A kastély a XIX. században

A kastély 1972-ben

Részlet a dískapuval. 1999

IRODALOM

- Majcher Tamás: Szécsény középkori erődítései. 96-99.o. In: Szécsényi Honismereti Híradó 1990. XIII. évf. Szerk: Galcsik Zsolt
- Majcher Tamás: A középkori Szécsény 19-25.o. In: Studia Miskolcinsia 1. Város és Társadalom a XVI-XVIII. században. Miskolc, 1994. Felelős szerk.: Faragó Tamás)
- Patai Pál: Szécsény műemlékei – Műemlékeink Bp. 1965.
- Pálmány Béla: Adatok a szécsényi Forgách-kastély történetéhez (1333-1765) 59-84. In: Nógrádi Történeti Évkönyv Salgótarján 1989.
Szerk.: Bagyinszky Istvánné – Szvircsek Ferenc
- Mocsáry Antal: Nemes Nógrád vármegyének Históriai, Geographiai és Statistikai Esmértetése – Pesten, 1826
- Odescalchi Eugénie: Egy hercegnő emlékezik Gondolat kiadó, Budapest, 1987
Archaeológiai Értesítő új évfolyam II. 1882.
- Genthon István: Nógrád megye műemlékei Akadémiai Kiadó, Budapest, 1954
- Genthon István: Magyarország műemlékei Budapest, 1951
Szécsény műemlékei In: Technika XXV/1944/ 354-357.
Régészeti Füzetek Ser.I.28./1975/
- Glaser Lajos: A karlsruhei gyűjtemények magyar vonatkozású térképanyaga, Budapest, 1933

JEGYZET

1. Majcher 1990. 96.
2. Majcher 1994. 20.
3. Országos Levéltár, Diplomatikai gyűjtemény 72334. 1456. nov.29
4. Patai 1965. 17. -25.
5. Pálmány 1989. 66-70.
6. Mocsáry 1826. I. kötet 218-219.
7. Erről bőséges adatokat és elemzéseket éppen Pálmány szolgáltat más munkáiban. Pl. Pálmány: Végyvárak Nógrád vármegyében a török kiűzése és az újraterlepítés korszakában (1663-1703) in: Nógrád megyei Múzeumok Évkönyve XII. Salgótarján, 1986 Szerk.: Szvircsek Ferenc.
8. Lám mekkora precizitás - hogy össze ne keverje valaki az Ó bástyát egy másikkal, az alakjáról is tesznek említést.
9. Mocsáry 1826. II. kötet 11-15.
10. Odescalchi 1987 344-345.
11. Odescalchi 1987 365-366.
12. Arch. Ért. II. 1882. 259.
13. Genthon, 1954. 370-371. és 391-396.).
14. Genthon, 1951 328.o.
15. 392.o. A pince rosszul, 180-kal elforgatva került közlésre.
16. Néhány anyag maradt meg a Kubinyi Ferenc Múzeum Irattárában, pontatlanságuk több helyen szembetűnő
17. Majcher, 1995-ös gázbekötés kapcsán rögzített megfigyelés
18. Technika XXV/1944/ 354.
19. KFM Irattár
20. Rég. Füz. Ser.I.28./1975/ 139.
21. 1935-ben kiadott képeslapon még látható, de 1944-ben a Technikában közölt várostérképen már nincs.
22. Majcher, a munkákhoz kapcsolódó régészeti megfigyelés. A vezeték az eredeti nyomvonala, a régi vezeték benthagyásával került elhelyezésre.
23. Majcher, a gázóra aknájának helyén került elő.
24. KFM Fotótár 81. 131.1-8.
25. KFM Fotótár 80.116.1.

Agadtól – Zámig

Egy középkori nógrádi oklevél Szabolcs megyei helynevei

Németh Péter

Nógrád és Heves megyék [Balassa-] Gyarmat közelében tartott közgyűlésén 1412. május 28.-a előtti napok egyikén Bő-i Kántor Mihály fia István a következő bejelentést tette: meg akarja kapni nőági jogon Fogacs-i Gergely fiának, Gergelynek Fogacs [Nógrád m.] birtokából a neki apai nagyanja, Gergely leánya: Erzsébet révén járó részt és a reá vonatkozó oklevelek másolatát *Vsa-i* Mihály fia György fiától, Miklóstól, aki mint Gergely másik leányának, Anasztáziának az örököse tartja kezén Gergely részét. Miklós a követelés jogosságát elismerve, bemutatta

1/ a váci káptalan 1311. október 6-i,

2/ a pécsi káptalan 1318. június 13-i okleveleit, amelyek szerint Fogacsi Gergely fia Gergely fiúörökös híján összes birtokát, Fogacsot (*Fogach*), *Baab*-ot, *Cheke*-t, *Katha*-t, *Zaam*-ot, *Swl*-t és *Agad*-ot örök jogon leányaira, *Neshe*-re (Anasztázia) és Erzsébetre hagyományozta.

3/ I. Károly 1323. november 27-i oklevelét, amely átírta saját 1318. november 25-i, a hagyományozást jóváhagyó oklevelét.

4/ a váci káptalan 1344. február 29-i oklevelét, amely szerint Fogacsi Miklós fiai: György és *Lachk* Fogacs birtok harmadrészét örök jogon Anasztáziának és általa gyermekeinek adták.

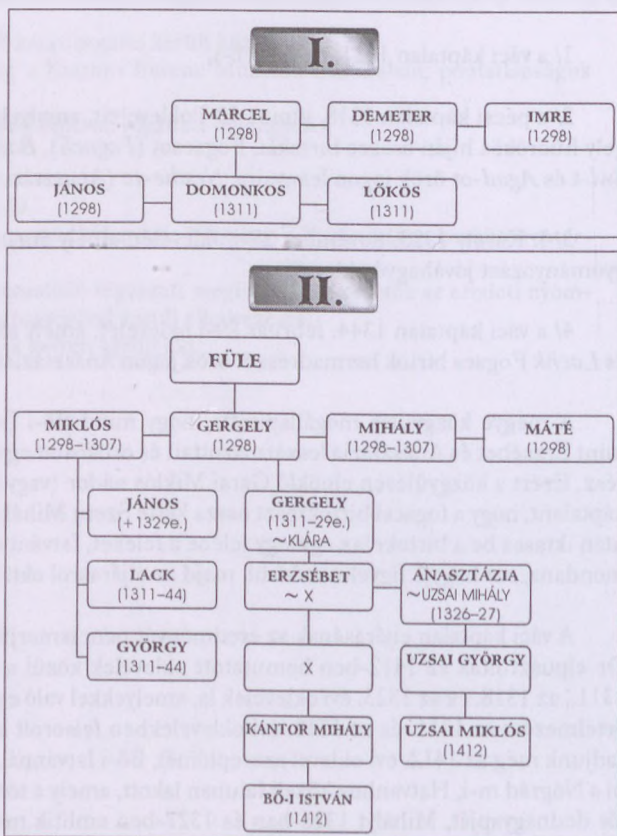
A megye közgyűlés megállapította, hogy mind Bő-i Istvánt, mind pedig Uzsai Miklóst mint Erzsébet és Anasztázia leszármazottait és örököseit egyformán megilleti a fogacsi birtokrész. Ezért a közgyűlésen elnöklő Garai Miklós nádor (vagy képviselője) arra szólítja fel a váci káptalant, hogy a fogacsi birtokrészt ossza ketté Szent Mihály 15. napján (okt. 13.), s a felosztás után iktassa be a birtokrész egy-egy felébe a feleket, Istvánt és Miklóst, ha valaki mégis ellentmondana, azt hagyja figyelmen kívül, majd az eljárásról okt. 21-én tegyen neki jelentést.⁽¹⁾

A váci káptalan eljárásának az eredményét nem ismerjük, erről oklevél nem maradt fenn. De elpusztultak az 1412-ben bemutatott oklevelek közül a bennünket érintő első három, az 1311., az 1318. és az 1323. évi oklevelek is, amelyekkel való egybevetés megkönnyítette volna az értelmezést az 1311. és az 1318. évi oklevelekben felsorolt helynevek azonosításakor. De maradjunk még az 1412. évi oklevél szereplőinél, Bő-i Istvánnál, illetve Uzsai Miklósnál. Az utóbbi a Nógrád m-i, Hatvanhoz közeli faluban lakott, amely a török időkben pusztulhatott el. Miklós dédnagyapját, Mihályt 1326-ban és 1327-ben említik mint királyi embert két Nógrád m-i falu, Gede (ma: Szarvasgede) és Kisguta (ma: Galgaguta) iktatásánál, tehát a család a megye

várjobbágyi eredetű, kismanesi rétegéhez tartozott. Uzsa falut sem mondhatta egészében a magáénak, mivel birtokrésze volt itt a Gyulazombor nemzetségnek, majd őket követve a Balog nembelieknek.⁽²⁾ Bő a tiszamenti, Heves m-i Bövel, a Dém nemzetség egyik birtokával azonosítható, s mivel csak István apjának a nevét ismerjük, összekapcsolása a nemzetség 1330 körül élt tagjaival nehézségekbe ütközik.⁽³⁾ De térjünk vissza Fogacsi Gergely fia Gergely okleveleire, s tekintsük át az adományozás menetét.

1311. október 6-án a váci káptalan előtt megjelent Fogacsi Gergely fia Gergely, aki fiúörökös híján Fogacs, Báb, Cseke, a Kátában lévő(!) Zám, Süly és Agad birtokait leányainak Anasztáziának és Erzsébetnek adja, ebbe Fogacsi Miklós fiai: Lack és György, *Marche* (Marcel) fiai: Domonkos és Lökös beleegyeznek. Gergely a leányoknak adta még a Körös folyó körül fekvő *Gyalo* birtokát.⁽⁴⁾ Gergely 1318-ban még életben volt, mert június 13-án ismételten megerősítette elhatározását, mégpedig – nem tudjuk, hogy miért ott – a pécsi káptalan előtt. A felsorolt birtokok Fogacs, Báb, a *Katha*-ban lévő Cseke (!), Zám, Süly és *Agad*, de Gyalo már nem szerepel közöttük. Majd még ez évben Gergely felmegy Budára, ahol I. Károly király november 25-én hozzájárul Gergely fenti adományához.⁽⁵⁾ Gergely azonban ezzel sem elégedett meg, 1323-ban Visegrádon erősítette meg I. Károly király 1318. évi oklevelét, mégpedig pápens formájában.⁽⁶⁾ Mindezek a lépései azt mutatják, hogy nem bízott unokatestvérei, János, Lack és György 1311-ben tanúsított nagylelkű hozzájárulásában, s leányai érdekében elhatározásához kétszer is megnyerte a király jóindulatát. Az általunk ismert Fogacsiak családfáját ekképp rekonstruálhatjuk:

Az 1311/318 412. évi oklevelekben szereplő személyek megismerése után fordítsuk figyelmünket a felsorolt birtokokra. Az 1412. évi oklevélben tartalmilag átirát 1318. évi oklevél helyneveit először Bakács István lokalizálta. Ő nem tett különbséget az 1412. és az 1423. évi átirások között, mindkettőt az 1412. év alatt szerepeltette. A birtokok neveiből is csak négyet ismertet, mégpedig *Forgach*-t, *Baab*-ot, *Cheke in Katha*-t, és *Swl*-t; Zámot és Agodot a „más birtokok” megjegyzéssel intézi el az 1311. évi oklevelet. Az 1318. évi megerősítésnél *Cheke* és *Katha* már külön szerepel, de az 1323. évi átirásnál ismét az 1311. évi megoldást választja, azaz *Cheke in Katha*. Egyik birtoknál sem tűntet fel megymegjelölést könyvének mutatójában.

Az Anjoukori okmánytár III. kötetének szerkesztője, Kristó Gyula az 1311. évi oklevél 1412. évi átírásának kérdéses részét így olvasta: *Fogach, Baab (Bab), Cheke, Katha-ban lévő, Zaam, Swl, Agad (Agar)*, zárójelben az 1423. évi átírás eltérő alakjaival. Bábot, Csekét, Zámot, Agadot (Agart) nem azonosította, Katha-t Nagykátával, Swl-t Sülysáppal vette egynek a kötet mutatójában. Az okmánytár V. kötetének is Kristó Gyula volt a szerkesztője. Az 1318. évi oklevélben I. Károly király adja hozzájárulását Fogacsi Gergely adományához. A regeszta készítője az 1311. évihez képest annyit változtatott, hogy Báb után a *Katha-ban lévő Cseke* szerepel, a Sw végéről szerkesztési hiba miatt lemaradt az *l*-betű, s Agad végén már nincs Agar olvasat zárójelben. Az V. kötet mutatója Agad, Cseke, Káta, Süly, Zám esetében a III. kötet álláspontjánál marad, a változás annyi, hogy Báb-ot viszont Nagyábbal (ma: Báb, Szlovákia) azonosítja. A VII. kötet tartalmazza I. Károly királynak a saját 1318. nov. 25-i oklevelének a megerősítését. A szerkesztők: Blazovich László és Géczi Lajos az 1423. évi tartalmi átírás névalakjait is feltüntették, ugyanúgy, mint a III. kötetben Kristó Gyula tette. Az ő regesztájukban a kérdéses rész: *Fogach, Baab (Bab), Cheke in Katha, Zaam, Swl, Agad (Agar)*. Ők Agad, Katha és Zám esetében megemegjelölést nem közölnek, Bábot és Csekét Nógrád megyébe helyezik, Sülyt pedig Süllýé-vel (ma: Sul'a, Cs.) azonosítják, amely Nógrád m. gácsi járásában helyezkedett el 1918 előtt.

Az 1311., az 1318. és az 1323. évi oklevelek helyneveivel legutóbb Györffy György foglalkozott történelmi földrajzában IV. kötetében a Nógrád m-i Fogacs kapcsán. Az ő olvasata az 1423. évi tartalmi átírásra támaszkodik, s szerinte azzal az 1412. évi teljesen azonos. Így önála Agad nincs, csak *Agar*, magyarul: Báb, Csekekáta, Zám, Süly, Agár (d?). Ezek közül Báb, Csekekáta, Zám, Süly nem szerepel a Nógrád m-i falvak sorában, mégis a legutolsó, *Agar* kapott *Ágad* alatt helyet, ekképp: „*Ágad (Ágyad vagy Agá[r'd?])* 1311/412: *p. Agad* (Dl. 75 408)=1311/423: *p. Agar* (Dl. 43 572); 1318/323/412: *Agad* (Uo.). Fogacsi Gergely fiúörökös nemlétében 1311-ben birtokait, közte Agárdot a váci káptalan előtt leányaira, Anastasiára és Erzsébetre hagyta, s ezt a király 1318-ban megerősítette. (Zs. III.523-4. 1412 Agárd néven a mutatóban Nógrádba teszi, de Nyék és a váci püspök szomszédsága inkább a püspökszilágyi völgyre mutat.) Ld. Nyék.”⁽⁷⁾

A településre azonban Györffynek más adata 1337 előtről nincs, tehát semmi sem erősíti az Agad adat idevonását. Györffy érzékelhette is – mint a szócikkben olvashattuk – azonosítása kétségszerűségét, ezért a Pest m-i Agod helységnél ismételtén megpróbálta az 1311. és 1318. évi Agad–Agar helynevet lokalizálni. Erről így ír: „Kérdéses, hogy az előbbi földdel (t.i. a Nyék melletti Agoddal) kapcsolatos-e azon Ágad, az átiratokban kétszer *Agadnak*, egyszer *Agarnak* írva, amelyet Fogacsi Gergely fiúörökös nemlétében 1311-ben összes birtokaival (Fogach, Baab, Cheke in Katha, Zaam, Swl et Agad) a váci káptalan előtt leányaira, Anastasiára és Erzsébetre hagyta, s ezt a király 1318-ban megerősítette.”⁽⁸⁾

Csekekátát is Pest megyében helyezte el, lévén ott egy *Chekekethaya* nevű falu 1370-ből, ami Csekekátájának is olvasható. Azonban ha 1310-ben Csekén Csekei Péter a falu birtokosa, akkor egy évre rá Fogacsi Gergely végrendelkezhetett-e a faluról, vagy akár egyes részeiről úgy, hogy nem kérte Csekei Péter beleegyezését? Úgy hisszük, hogy nem. Az az adatunk idevonása szintén kétséges. A Pest m-i Sülynél adatunk nem szerepel, tehát Györffy nem igazolja Kristó lokalizálását, erre a falura vonatkozó korai oklevelek sem nyújtanak fogódzót. Süllýre (szlov. Šul'a) a történelmi földrajzban nem találtam adatot ez időre, így Blazovich–Géczi mutatója félrevezeti a kutatót. Kérdéses, hogy ebben az időben a falu már fennállt-e, a névalakja pedig 1460-61: *Swlye–Syle* (Csánki I, 107), s nem Swl! Viszont jó okkal helyezte a falut Györffy Heves m-be, s vette azonosnak a mai Tiszaszüllyel,⁽⁹⁾ melytől légvonalban alig 10 km-re fekszik az

1412-ben Fogacsból részt kérő István faluja, Bő, a mai Tiszabő. Az oklevelek *Baab–Bab* faluját sem vonja Győrffy Nógrád m-hez; legalábbis a Fülel melletti, 1246-ban feltűnő Bábá-val nem veszi egynek. Bábot is Heves m-be helyezi, s Tarnabod határába eső Báb pusztával azonosítja.⁽¹⁰⁾ Mivel más adatot e korai időből nem ismerünk a falura, s Báb középkori birtokosait sem ismerjük, az azonosítást nem tarthatjuk meggyőzőnek. Káta – természetesen – a Pest m-i [Nagy-] Kátára vonatkozó oklevelek felsorolásában szerepel, de a két 1318. évi adatról az elemző részben szó nincs. Nem is lehetett, hiszen a Fogacsok, vagy rokonaik itteni jelenlétét sem ekkor, sem később semmi sem igazolja.

Magam 1997-ben megjelent munkámban⁽¹¹⁾ az 1311. és 1318. évi oklevelek Zám birtokát – amelyet addig senki sem kötött megyéhez – a Szabolcs megyei Zámmal vettem egynek. Ebben az erősített meg, hogy a falu monostorával együtt a Káta nemzetsége volt, s a Fogacsi lányoknak szóló adományban is szerepel Káta, amelynek értelme az átírás során eltorzult. (Az a gyanúnk, hogy az átíráskor, tehát 1412-ben történt meg a hiba: az átíratók az általuk ismert Csekekátát szerették volna láttatni az eredetiben szereplő Cseke és Káta helyett). Továbbá az sem volt általam lebecsülendő, hogy a Káta nb-i János, nógrádi főcseres fogalmazza meg 1340-ben testvérével, Lőrincel és rokonaival, [a Kátán lakó] Guggal és Tamással, hogy az ősiüktől, Istvántól reájuk maradt, de idegen kézen lévő birtokaikat és birtokrészeiket, köztük Zámmonostorát visszaszerzik.⁽¹²⁾ Lehetséges, hogy ekkor nemcsak Debreceni Dózsa fiaira gondoltak, hanem másokra is. Ezek után arra voltam kíváncsi, vajon az azonosítatlan, vagy bizonytalan azonosítású, a Fogacsi leányok részére átadott birtokok vagy részek nem Zámmonostor tartozékai voltak-e? Számolnom kellett azzal is, hogy éppen a reájuk vonatkozó oklevelek lesznek e tartozékok egyetlen írásbeli rögzítései, tehát kellő óvatossággal lehet csak eljárni. A három bizonytalan fekvésű birtok: Báb, Cseke és Agad az oklevél sorrendjében. A Zsigmond-kori oklevéltár mutatójának a készítője, Szent Györgyi Mária a Fogacs után felsorolt Bábot – valószínűleg Győrffy nyomán – Heves megyébe helyezi. Lehetséges, hogy ez a helyes megoldás, de számításba jöhet a Zám közelében, az egyeki határ Balmazújváros felé eső részén található *Bába-föd* földrajzi név.⁽¹³⁾ Cseke esetében Blazovich–Géczi Nógrád megyei települést keres (Csánki I, 96: Cseke), ebben befolyásolhatta őket Fogacs fekvése. Győrffy – mint említettem – Pest megyébe helyezi, Nagykáta határába. Ez esetben azonban – úgy gondolom – annak a Zámától délre fekvő Csekének az első írásos említéséről van szó, amely már Csekeleke alakban 1394-ben bukkan elő újra.⁽¹⁴⁾ Az utolsó birtok, Agad körül már ismerttettem Győrffy Gy. álláspontját; Szent Györgyi Mária Nógrád megyei helységnek véli, álláspontját neki is bizonyára Fogacs fekvése alakította. Magam a Zámától keletre fekvő, Szepes és Ebes 1765. illetve 1780. évi térképén szereplő „*Agod-völgy*” alatt keresném az írásosan mindössze egyszer feltűnő település helyét.⁽¹⁵⁾

Hosszúra nyúlna, ha a Káta nemzetség történetébe igyekeznénk most oklevelünket beágyazni. Annyit mégis el kell mondani, hogy a nemzetség 14. századi ágait – a csaholyi ág kivételével – a 12. században (?) alapított zámni monostor kötötte össze, azaz ez volt egyik legősibb birtokuk. A monostorhoz tartozó falvakat már a 13. század második felében egyes ágak elidegenítették (ld. a Zám melletti Csécs esetét), mások idegen kézre kerültek, mint a tatárjáráskor (1241) elpusztult Báb, Cseke és Agod. Ez utóbbiakat Fogacsi Gergely jó emlékezete tartotta fenn, a leányági leszármazottakra bízva azok megszerzését (különben érthetetlen, hogy az 1318. évben vagy később az adomány királyi megerősítése előtt vagy után miért nem iktatták be a leányokat a fenti birtokba). Ez azonban azt is jelentheti, hogy a Fogacsiaknak helyet kell szorítani a Káta-nemzetség zámmonostori ágának családfáján.

JEGYZETEK

1. Az oklevelet ld. OL Dl. 75.408. sz. (Patay cs. lt.) alatti regesztája: Zs. III, 2208. reg. Az oklevél szövegét tartalmilag átírta Garai Miklós nádor 1423. nov. 22-én OL Dl. 43.572 (Fáy cs. lt.). Az 1412. évi oklevél regesztáját Borsa Iván készítette.
2. Ld. Györffy IV, Nógrád m. 309.
3. Györffy III, Heves m. 75.
4. Anjou-oklt. III, 153. reg.; Bakács: Pest m. 114, 323. reg.
5. Anjou-oklt. V, 157., 311. reg.; Bakács: Pest m. 119, 347. reg., 120, 352. reg.; Zs. III. 2208. reg.
6. Anjou-oklt. VII, 606. reg.; Bakács: Pest m. 130, 395. reg.
7. Györffy IV, Nógrád m. 225.
8. Uo. 508.
9. Györffy III, Heves m. 132.
10. Uo. 68.
11. Németh Péter: A középkori Szabolcs megye települései. Nyíregyháza, 1997. 205.
12. Uo.
13. Hajdú-Bihar megye földrajzi nevei. I. A polgári járás. Közzétette: Tóth Katalin. Debrecen, 1970. 41; Hajdú-bihari kéziratok térképek. Debrecen, 1972. 111. (DvT. 841). Hajdú-Bihar megyei Levéltár Közleményei, 1.)
14. Németh P., i.m. 55.
15. Hajdú-bihari kéziratok... 25. (DvT 26), 28. (DvT 53).

Rövidítések

Anjou-oklt. = Anjou-kori oklevéltár. Documenta res hungaricus tempore Regum Andegavensium illustrantia.

Szerk.: Kristó Gyula, Blazovich László, Érszegi Géza és Makk Ferenc közreműködésével. I-V., VII-IX, XI, XXIII. Bp. Szeged, 1990-1999.

Bakács: Pest m. = Bakács István: Iratok Pest megye történetéhez. Oklevélregeszták 10021437. Bp., 1982. (Pest megye múltjából 5.)

Györffy = Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. Geographia historica Hungariae tempore stirpis Arpadianae. I-IV. Bp., 1966-1998.

Zs. = Zsigmondkori oklevéltár. Összeállította Mályusz Elemér. I-II/1-2. Bp., 1951-1958. Mályusz Elemér kéziratát kiegészítette és szerk.: Borsa Iván. III-V. Bp., 1993-1997.

Nemesi közbirtokosságok Dél-Hevesben

Petercsák Tivadar

A Nógrád Megyei Múzeumok Igazgatósága már évtizedekkel ezelőtt fontosnak tartotta a nemesség, s azon belül a köznemesség történetének kutatását és az eredmények közreadását. *Horváth István* igazgatósága alatt szerveztek konferenciát a témáról, illetve jelentek meg az előadások a Nógrád Megyei Múzeumok 1981-es évkönyvében.⁽¹⁾ Ebben *Wellmann Imre* a köznemesség XVIII. századi gazdálkodása kapcsán ír a nemesi közbirtokosságok tevékenységéről⁽²⁾, *Paládi-Kovács Attila* pedig az elparasztosodott kisnemesek jobbágyszabadulás utáni életmódját elemezve a volt nemesi közbirtokosságok működéséről is értekezik.⁽³⁾

A népi erdőhasználat és a paraszti állattartás tanulmányozása során magam is gyakran megfigyelhettem a nemesi közbirtokosságok gazdaságszervező, a legeltetés rendjét, az erdő védelmét biztosító tevékenységét és továbbélésüket akár az 1960-as évekig is.⁽⁴⁾

Nemesi közbirtokosság (compossessoratus), a feudális jellegű tulajdonközösség akkor létezett, ha egy vagy több településen lévő nemesi ingatlanokra vagy haszonvételekre nézve többben közösséget tartottak fenn, illetve e javakat vagy haszonvételeket osztatlan közösségben bírták. A birtokosok részeinek aránya az egészre vonatkozó hányadrészekben volt meghatározva, de ezek a részek a közbirtokosoknak ténylegesen is a birtokában voltak. A közös vagyon tulajdonjoga a közbirtokosokat együtt illette, mint ilyenek földesúri jogokat gyakoroltak. Fel nem osztható közös vagyon volt pl. a regále jog (kocsma-, vám-, vásárjog stb.), amelyek hasznából tulajdonhányaduk alapján részesedtek, de ugyanígy járultak is hozzá a közös költségekhez.⁽⁵⁾

Heves megye jobbágyszékvainak nagyobb részében több földesúr rendelkezett tulajdonjoggal. Az utóbbi évek levéltári és múzeumi adattári gyűjteményekben folytatott kutatásai során néhány dél-hevesi település (Atkár, Besenyőtelek, Heves) nemesi közbirtokosságának működésére vonatkozó írásos dokumentumokat találtam. A közgyűlési jegyzőkönyvek, számadások és leltárak alapján felvázolható e sajátos közösségek szervezeti rendje és működési mechanizmusa a XVIII. század végétől a XX. század elejéig tartó időszakban.⁽⁶⁾

Szervezeti keretek, tisztségviselők

A nemesi közbirtokosságot testületi szerv, valamint az ezáltal választott tisztségviselők irányították. A *besenyőtelki nemes udvarvelkes közbirtokosság (curialis compossessoratus)* jogalapja a Szabó-család három ága között 1769-ben kötött osztálylevél, transactio volt. A közbirtokosság vezetője a *director*, akit a compossessorok testülete választott meg, 1790. január 7-én Szabó Já-

nos lett a director. A besenyőtelki szervezeti szabály értelmében a director köteles volt minden esztendő kezdetén 15 nap alatt gyűlést hirdetni: 1826-ban a director kötelességévé teszik, hogy „...ennek utána director úr minden héten szerdán és szombaton censorjaival össze üljön és a helységnek úgy a magányos személyeknek (amennyire hatalmok kiterjed) minden bajaikat intézzék, végezzék és mindenkor írásban tegyék. Midőn pedig valami nevezetesebb *tilalmazás, szabadítás és a helységnek közös épületeiének ujólag való készítéséről, vagy költségesebb reparatiojairul kelletik tanácskozni: akkor a Transactione 10. pontya értelme szerint az egész helységet szölléttassa be*”.⁽⁷⁾

Hevesen a *közgyűlés* (concurus), Atkáron a *közbirtokossági gyülekezet* vagy *úri gyülekezet* döntött a legfontosabb kérdésekről és választotta meg a tisztségviselőket. A közgyűlések időpontja változó, a tárgyalandó témák aktualitása is befolyásolta az összehívását. Atkáron 1855-ben két alkalommal (augusztus 17. és október 30.) tartottak gyülekezetet, 1864-ben viszont nyolcszor hívták össze a közbirtokosokat. Hevesen 1851-ben 16 gyűlést tartottak, amelyek helyszíne a vásártéri cédulaház volt. Atkáron és Hevesen a XIX. század második felében 8 nappal korábban írásos meghívót küldtek a tagoknak a gyűlés tárgyának megjelölésével. Hevesen a megjelentek létszámától függetlenül határozatképes a gyűlés, ha a közbirtokossági igazgató bemutatja a postai feladóvévényeket (1891). Atkáron 1855-ben 9 tag jelenléte szükséges az érvényességhez, de ilyenkor kétharmados többség kell a döntéshez. A minimális létszámot még ez évben öt főre csökkentették a kevés helyben lakó birtokos miatt. A távollévőket a gyűlést követő napon kivonatban értesítik a döntésekről.⁽⁸⁾

A közbirtokosság vezetője a tagok által választott *director* (Besenyőtelek, Heves) vagy *kormányzó* (Heves), illetve *igazgató* (Atkár). Atkáron három évre választották, de egy-egy választott direktor hosszú éveken át élvezte a közbirtokosok bizalmát. Pl. a hevesi Dobóczy Dezső 1891-ben 17 évi igazgatóság után mondott le a tisztségről.⁽⁹⁾ Besenyőtelken a direktor köteles volt működésének megkezdése előtt esküt tenni, amely így hangzott: „*En N.N. esküszöm az egy élő Istenre etc. hogy én mindennemű emberi tekéntelet, atyafiságot, rokonságot, kérelmet, ígéretet, adománt, félelmet, haragot, gyűlölséget félretévén, ezen curiális Bessenő helység nemes és nemtelen birtokossainak és lakossainak tisztemhez tartozandó és előttem megfordulandó dolgaikban és panaszokban, személyválogatás nélkül tellyes igazságot szolgáltatok. Az 1769. Esztendőben költ Transactiont és az 1826. Esztendőben ezen tettes ns. Heves és Külső-Szolnok törv. egyesült vármegyék köz gyűllésében meg erősítettett pótoló szerződést valóságos értelemben, valamint magam tellyesíteni, ugy köz birtokos társaimat és lakossokat azoknak tellyesítésére tehetségem szerint vezetni és szorítani, szóval a ns. helységnek köz javait és hasznait mindenben elő mozdítani és kárát el hárítani fogom, Isten engem ugy segélyen etc.*”⁽¹⁰⁾ Atkáron az igazgató feladata, hogy a gyűléseket összehívja, bérbe adja a regálékat, felügyel a középületekre, utakra, hidakra, vízelvezető árkokra, agyaggödörökre. Kötelessége a bérleti szerződések betarttatása. Nála tárolják a „földabroszt”, a telekkönyvet, a szerződéseket és egyéb közbirtokossági iratokat.⁽¹¹⁾ Az igazgató általában nem kapott tiszteletdíjat, de a költségeit megtérítették. Besenyőtelkenn Szabó János 1790-ben azonban 16 rhénes forintban részesült.

Hevesen az *adjunctus* vagy *igazgatói segéd* a tilosból behajtott állatok utáni büntetéspénzt szedte be, amiért 1838-ban 150, 1843-ban 250 forintot kapott, illetve a büntetéspénzek egyhatod részét. A besenyőtelki *coadjutor* tisztség részleteit nem ismerjük.

Besenyőtelken és Hevesen a *pénztárnok* vagy *perceptor* feladata a közösségi pénztár kezelése, a bevételek és a kiadások bonyolítása, a kifizetések intézése. Hevesen *számtartónak*, *szám-*

adónak is nevezték. Bére 1843-ban 100 forint, amelyet negyedévenként 25 forintjával kapott meg. Besenyőtelken a perceptor fizetése a XVIII. század végén 12 forint volt.⁽¹²⁾

A közgyűlési jegyzőkönyveket Atkárón a *jegyző*, Besenyőtelken és Hevesen a *nótárius* vezette és ő végzett minden írásos munkát. Atkárón külön pénztáros nem lévén a regáléból befolyó jövedelem számon tartásához szükséges arányosítást is a jegyző végezte. Hevesen és Besenyőtelken tiszteletdíjban részesült. Atkárón a 10 ft irodai átalányon kívül 1881-ben 25 ft tiszteletdíjat is kap.⁽¹³⁾

Hevesen a múlt század második felében *határ felvigyázó* is volt évi 250 forint fizetéssel, a *kapitányt* viszont alkalmi feladatokkal bízták meg.⁽¹⁴⁾

A közös javak kezelése

A nemesi közbirtokosság mint kollektív földesúr gyakorolta a kisebb királyi haszonvételek (regálék) jogát. Ezek között legfontosabbak a vásár- és piacjövedelmek, a korcsmáltatás, sör- és pálinkafőzés, mészárszék. A legelterjedtebb hasznosítási forma e jogok bérbe adása.⁽¹⁵⁾

A vizsgált települések közül a vásártartási jog egyedül Hevesen fordult elő. Itt a XX. század elejéig nem a község rendelkezett ezzel a joggal, hanem azt korábban a nemesi közbirtokosság nyerte királyi adomány útján, amely 1833-ban négy országos kirakodó- és állatvásárra vonatkozott. A vásárjövedelmeket a közbirtokosság árendásnak adta bérbe és fontos bevételi forrásnak számított.⁽¹⁶⁾

A vásárbérlet három évre szólt, az árendát évi összegben állapították meg, amit a bérlő a négy vásárnak megfelelő hónapokban négy részletben fizetett meg. 1844-ben 620 forint, 1851-ben 795 forint volt az éves árenda.

Külön vásári bevételt jelentett Hevesen a *vásári* helybéli *elsőbbségért* kapott összeg. Így 1838-ban 25 forintot fizetett az egri csizmadiacéh, 1844-ben Prüm József kömlői izraelita az állandó árulóhelyért 5 forintot, Jabretzki Márton helybeli szabómester pedig a vásártéren folyamatosan kint álló két deszkabódéért 1846-tól 1851-ig minden évben 25 forint díjat rótt le.

A hevesi vásártéren álló két *czédulaház*, ahol nemcsak a vásári helypénzek beszedése történt, de az egyikben tartották a közbirtokossági összejöveleteket (*gyűlési szoba*) is. A czédulaházak évenkénti javítása, tisztántartása sok munkát és kiadást jelentett a közbirtokosságnak.

A vásártartás joga 1911-ig volt a nemesi közbirtokosság tulajdonában. Ez év augusztusában határozták el, hogy arról lemondanak és vételre kínálják fel a községnek. A szeptember 6-i képviselő-testületi ülésen a főjegyző jelentette, hogy a kiküldött bizottság megállapodott a közbirtokossággal, hogy a vásárteret a rajta lévő czédulaházzal és felszereléssel 50 000 korona vételáron eladja a községnek.

A *mészárszék*, *kocsmák*, *boltok* mindhárom településen kisebb királyi haszonvételeként a közbirtokosság kollektív tulajdonát képezték és ugyancsak bérbeadás útján biztosítottak jövedelmet a közös földesúrnak. Besenyőtelken már a XVIII. századi (1769) *transactio* a község

rendes jövedelmei közé sorolta a kocsmát, a mézárszék, a „Piar” és a görög bolt bérét is. *„Valamint eddig úgy ezután is légyen egy kocsmát és egy mézárszék ... tilalmas mindazonáltal minden kurtát kocsmát, hogy semmi szín és ürügy alatt sem bort, sem sert, sem pálinkát pénztért árulni ne merészellen 12 ft büntetés és az élvezett ital elkobzásának terhe alatt”* – olvasható a 11. pontban.⁽¹⁷⁾

Hevesen a mézárszéket háromévenként adták árendába. 1833-ban Morvai Farkas vette bérbe 576 forintért és szabályozták számára a húsmérés módját, illetve felelősségét. A mézárszék felügyeletével a közbirtokosság egy tagját bízták meg, de 1846-ban már hús *comissarius* tisztséggel is találkozunk. Szükség lehetett a mézárszék rendszeres felügyeletére az iratokban található gyakori panaszok, bejelentések miatt. Az árendából befolyt jövedelem mellett a közbirtokosságnak rendszeres kiadást is jelentett a működtetése és a mézárszék épületeinek a karbantartása, felújítása. 1843-ban a mézáros lakás építésére egyszer 798 forintot, másodszor 475 forintot fizettek. A kút rendszeres javítása mellett a mézárszékbe való húsvágó tőkét is a közbirtokosság vette, ami 1852-ben 5 forintba került. A XIX. század elején három árendás kocsmát volt Hevesen, amelyek bérlői panaszkodtak az úriszéknél, hogy *„már annyira megsaporodtak a kurták kocsmák, hogy az árendás kocsmák nem is lesznek szükségesek, hacsak ezeknek a megátolására egy bizonyos véghatár nem tétetik”*. 1831-ben olyan döntés született, hogy *„5 boltnál több nem lehet Hevesen”*.⁽¹⁸⁾

Atkárón a közbirtokosság Szent György naptól 4 évre – 1885-től 6 évre – adta bérbe a kisebb királyi haszonvételeket a legtöbbet ígérő jelentkezőnek, akivel „haszonbéri szerződést” kötöttek. Az 1861. évi megállapodás szerint a bor-, sör- és pálinka mérhetési jogot, a 3 hónapig tartandó kocsmáltatási községi jognak épségben hagyása mellett 1861. április 24. napjától számítandó négy évre adják bérbe. *„Egyéb eránt bárki másnak a határba bort, pálinkát vagy sört icczenként elmérni vagy a háznál kisebb mennyiségben akár eladni, akár a határba bevinni (kivéve jó féle bort butellákban beteg számára) szabad nem lézen.”* A bérlő megkapja a húsmérhetési jogot is, amiért köteles a községet naponként elegendő egészséges és friss marhahússal, szeptemberben és októberben pedig juhhússal ellátni. Leltár szerint veszi át a bérlő a közbirtokosság tulajdonát képező vendégfogadót, a mézárszéket, istállót és viseli annak kisebb javítási költségeit. A vendégfogadóban egy szobát bármikor a közbirtokosság rendelkezésére bocsát és az istállóban két lónak helyet biztosít. A bérleti díjat két egyenlő részletben – Szent György nap és Szent Mihály nap előtt – fizeti *„a kezébe adandó kulcs szerint kinek kinek”*.

Az atkári közbirtokosság folyamatosan biztosította, hogy tagjai közvetlenül a bérlőtől megkapják a királyi haszonvételek bevételeinek birtokok arányában rájuk eső részét. A közbirtokossági jegyző félévenként elkészítette a haszonbéri összeg birtokarányos elosztását az 50 közbirtokos között és a „kulcsot” a bérlőnek átadva, az közvetlenül az egyes tagoknak fizette ki a járandóságot. Ez 1857. szeptember 29-én összesen 210 forint volt, amiből a birtokosok 1 ft 5 kr-tól 20 ft 46 kr-ig terjedő összegben részesültek.⁽¹⁹⁾

Atkárón 1889-ben került sor a királyi haszonvétel egy összegben történő megváltására, amihez a közbirtokosság felmérte a haszonvételi jogokban való részesedés arányát. Ekkor 56 birtokos között százczred részekben állapítják meg a részesedés mértékét. Az állammal történt tárgyalások után 1889. október 22-én 12 671 ft 93 kr. megváltási összeget fogadott el a közgyűlés. Még abban az évben eladták a kocsmát épületet is az addigi bérlőnek 2500 forintért.⁽²⁰⁾

Az atkári közbirtokosság 1867-től kezdve a 8 hold kiterjedésű *agyagosának* a legeltetési jogát is bérbe adta hároméves időszakra, évenként 15 forintért. A bérleti összeg 1870-ben már évi 70 forint, amiért a legeltetésen kívül más haszonvétele nem illeti meg a bérlőt. A birtokosok ezentúl is szabadon hordhatnak saját szükségletre agyagot a területéről, válykot verethetnek és azt a bérlő nem gátolhatja. A bérlő felelős az agyagosban vert vályog állapotáért is.⁽²¹⁾

Az állattartás szabályozása

Bár a nemesi közbirtokosság nem közösen gazdálkodott, mégis beleszólt az egyes közbirtokosok gazdálkodásába. Tipikusan közbirtokossági ügy a legelő és a legeltetés. A közbirtokosság határozta meg a legelőn tartható állatok számát, kijelölte a legeltetésre alkalmas területeket, eldöntötte a legeltetés bérét és a legeltetés alól tilalmazott területeket.

Besenyőtelken a XVIII–XIX. században kétszer szabályozták a legeltetést, a kihajtás és behajtás idejét, az időszaki legelők használatát, az arányrészekre kihajtható marhák számát és a büntetéspénzek mértékét. „*A hordás idején a csomók és rudasok között való legeltetés, kaszáláskor a lovaknak és marháknak szabadon eresztése, a kaszálatlan fűvön kotsikkal keresztül való gázolás, a szűkebb munka üdején is a vetések között marhákkal való buddogás, a beszántás előtt a marháknak a kiszabott üdő előtt tiltott helyen külön őrzése, valamint a juhoknak a directorátus engedelmé előtt a búzára való hajtása, így a directorátus engedelmén túl a búzán való legeltetések a nemesekre nézve 12 f, a nemtelenekre való nézve 12 páltza büntetés alatt tilalmaztatik.*”⁽²²⁾

Hevesen az 1820-as, '30-as években a director feladata ügyelni arra, hogy ki-ki mennyi marhát és lovat legeltethet és azt csak a megállapított szám szerint hajthassa a legelőre. 1836-ban külön területeket, *járásokat* jelöltek ki a borjú, ökör, tehén, juh, sertés és a ménés számára. A XIX. század elejétől a közbirtokossági iratok gyakori témája a tilosban legeltetés, és ezáltal a vetésekben vagy a termésben kárt okozók, a tilalomtörők megbüntetése. 1800-ban öt kerülőt alkalmaztak, 1836-ban pedig már hatot, éves fizetésük 30-30 forint volt. Ezt egészítette ki a behajtott állatok után kapott *hajtóbér*. Az állattartási rendszabályoknak nem lehetett komoly visszatartó ereje, hiszen a XIX. század első felében vissza-visszatérő probléma a tilalomtörés, és részletes kimutatások rögzítik a tilalmasból behajtott jószágok számát, fajtáját, a büntetéspénzek összegét és a behajtott kerülők jutalékát.⁽²³⁾

Atkáron 1863-ban a közbirtokosok közül egy *mezei rendőrt* választottak, akinek a felügyelete alatt a rét és a falu alatt lévő kaszálható takarmányt adó kertek álltak. A kárt a tulajdonosoknak köteles bejelenteni. Bére évente 48 ft, de a tilalmasból behajtott jószágok utáni hajtóbér egyharmada is őt illeti.⁽²⁴⁾

Közrend, az infrastruktúra karbantartása

A közrend fenntartása a közbirtokosságnak nemcsak kötelessége, de érdeke is volt. Besenyőtelken 1826-ban előírták, hogy „*A ki nyárran estvéli 10, télben pedig 9 óra után regveli harang-*

szóig gyanus ember másod vagy többed magával az faluban kóborlani tapasztaltatna vagy az üdön tul kortsmába dorbézolna és kóborlásának helyes okát nem adhatná, ha nemes 6 f., a nemtelen pedig 12 páltzával fog büntettetni ... Az igaz járatban lévőök azonban az éjjeli őr állók által megszólíttathatnak és el ösmertetvén uttyokban ne akadályoztassanak.”⁽²⁵⁾ Éjjeliőröket Hevesen és Atkárón is alkalmaztak. Hevesen 1831-ben határozták el, hogy a „közbátorság felügyelése” két baktert alkalmaznak Szent György naptól Szent György napig. Az 1840-es, '60-as években 60 forint az éves bérük, de komoly kiadást jelentett a közbirtokosság számára az éjjeliőrök megfelelő ruházatának a biztosítása is.⁽²⁶⁾ Atkárón az 1860-as években két éjjeliőrt fogadott a közbirtokosság, akik január 12-től április 24-ig „esti 8 órai harangszótul kezdve reggelt 5 órai harangszóig minden éjjel, üdőjárás kivétel nélkül a melléjök rendelendő czirkáló egyénekkel folytonosan örködni, minden előfordulható tolvajlásokat és más rendellenes eseményeket meggátolni, a vagy a lehetőségig korlátozni köteleztetnek.” Fegyverről és lőszerről maguk gondoskodnak. Fizetésük 100 forint.⁽²⁷⁾

Az utak, hidak, kutak és vízelvezető árkok, csatornák folyamatos karbantartására és tisztítására minden közbirtokosság ügyelt, és ezek a témák gyakran szerepelnek a közgyűlési jegyzőkönyvekben. Hevesen 1831-ben két kanális ügyével is foglalkoztak. Homér János számtartót és Szabó Imrét bízták meg, hogy fogadott napszámosokkal tisztíttassák ki a csatornát, és a közös kasszából finanszírozzák a folyamatos karbantartását. Atkárón a XIX. század második felében gyakori probléma a vízelvezető árkok és csatornák tisztántartása. Különösen a rétbirtokosoknak a figyelmét hívja fel a közbirtokossági igazgató, hogy „a kanálisokat oly módon tisztíttassák ki, hogy a víz a kanális ne egy oldalán folyjon, hanem szabadon egész szélességben egyformán”. 1876-ban olyan határozatot hoznak, hogy akik nem tisztítják ki rendesen a csatornarészeit, azok regáléjövédelmét az igazgató visszatartja, és abból tisztíttatja ki az árkot.⁽²⁸⁾ A hevesiek többször tárgyalták az utak, utcák karbantartását, hiszen pl. 1831-ben az ún. Jász utca járhatatlan, az utazó kocsik, szekerek elsüllyednek. Atkárón a községi bíró 1856-ban kérte a közbirtokosságtól a rossz utak kijavítását.

Segélyezés

Hevesen és Atkárón is előfordult, hogy a közbirtokosság bevételeiből a szegény sorsú lakosok segélyezésére is jutott a kasszából. Így Hevesen 1846-ban a „felgyújtás által megkárosodott” bíró megsegítésére 100 ft-ot szavazott meg a közgyűlés. Atkárón 1864-ben döntenek úgy, hogy a kisebb királyi haszonvételek után járó jövedelemből 150 forint „osztassék ki a rögtöni segélyezésre szorult községi lakosok között”.⁽²⁹⁾

A közbirtokosoknak és a település lakóinak sajátos lehetőséget biztosított a közös takarékmagtár (Heves), illetve magtáralap (Atkár) igénybevétele. Az atkári közbirtokosság kezelésében volt az ún. magtáralap, amely az 1850-es évek elején egy közbirtokos adományából származott. A közbirtokosság ebből az alaphoz ínséges időben vetőmagot adott kölcsön, amit természetben adtak vissza a rászorulóknak. A község által kezelt magtáralap gabonakészletét 1882-ben készpénzre váltották. 1883-ban döntött úgy a közbirtokosság, hogy visszaveszi a községtől az akkor 944 forint 86 kr. tőkével rendelkező alapot, s azt a szegényebb sorsú lakosok mérsékelt kamat melletti segélyezésére fordítják. 1908-ban az alap már 11 000 korona tőkével rendelke-

zett, amiből 1891-ben 2800 koronát fordítottak a helyi római katolikus iskola építésére, 1903-ban pedig 4000 koronából két artézi kutat létesítettek.

Az atkári közbirtokosság jegyzőkönyvei alapján kiderül, hogy a testület megszűnésére, a közbirtokosság feloszlására az 1908. június 10-én tartott gyűlésen került sor. *„Nincs ... célja, hogy a közbirtokosság mint testület tovább reprezentáljon, mert régi jogai, melyek különösen a közös királyi kisebb haszonvételek használatában nyilvánultak meg és közbirtokossági közjövédelmet képeztek, átvette a kormány, általa a jogok ellenértéke fejében fizetett váltság összeg még 1891 évben az akkori közbirtokosok között feloszlott.”* Ekkor döntöttek úgy, hogy a közbirtokosság tulajdonában lévő agyagos gödröt és a segélyalapot Atkár községnek átadják azzal a kikötéssel, hogy az átadott tőke egy később létesítendő községi takarékpénztár alapját képezze. *„A közbirtokosság mint testület további önálló működését megszünteti, magát feloszlottnak ki mondja, s a község egyetemébe olvad.”*⁽³⁰⁾

Összegzésként megállapíthatjuk, hogy a tárgyalt dél-hevesi nemesi közbirtokosságok meghatározó szerepet töltöttek be a települések életében. Jó gazdálkodással, a kisebb királyi haszonvételek rendszeres bérbe adásával biztosították a közös vagyon ésszerű hasznosítását. Fenntartották a közrendet, gondoskodtak az állatok számára szükséges legelőről, szabályozták a legeltetés rendjét, a közbirtokosonként legelőre hajtható jószágok számát és a tilalomban tartott területeket. A közbirtokosság működtette a lakosság ellátását szolgáló mészárszéket, boltokat, kocsmákat, biztosította a vásár és a piac megtartását. Jó karban tartotta a közös tulajdonban lévő épületeket és ma is példaként szolgálhat az az igyekezet, amellyel az utak, hidak, kutak állagát és a rétek, szántóföldek víztelenítését szolgáló árkok, csatornák folyamatos működőképességét próbálták biztosítani. A közbirtokosságok választott tisztségviselői a belső szabályozás alapján, valamint a rendszeresen megtartott közgyűlések kontrollja alatt végezték munkájukat.

A nemesi közbirtokosságok az úrbéri viszonyok megszűnése után is tovább működtek és bizonyos esetekben a XX. század elején történt megszűnésük is nyomon követhető. A XIX. század utolsó évtizedeitől megalakuló és a közös legeltetést szabályozó paraszti közbirtokosságok, legeltetési társulatok számára példát jelentett a feudalizmusból átöröklődött nemesi közbirtokosságok szervezeti rendje és működési mechanizmusa.

IRODALOM

- Alsó László A nemesi község hatósága és szervezete. Budapest, 1928
Kállay István A nemesi közbirtokosság. Levéltári Közlemények.
LIV. 101–147., 1983
Paládi-Kovács Attila Kisnemesek utódai a paraszti társadalomban.
(XIX–XX. század). Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve
VII. 163–175., 1981
Petercsák Tivadar Az erdő az Északi-középhegység paraszti gazdálkodásában
(XVIII–XX. század). Debrecen, 1992
1998 Nemesi közbirtokosság Hevesen. Agria XXXIV. 263–283.
Wellmann Imre A köznemesség gazdálkodása a XVIII. században. Nógrád
Megyei Múzeumok Évkönyve VII. 61–85., 1981

Rezümé

A dolgozat egy feudális jellegű tulajdonközösség működését, gazdálkodását tárja fel a XVIII. század végétől a XX. század elejéig terjedő időszakban. Három dél-hevesi településen (Besenyőtelek, Atkár és Heves) az egykori közbirtokossági iratok alapján rekonstruálhatók a község szervezeti keretei, a közös javak kezelésének módja, az állattartás szabályozásának, a közrend biztosításának, a települési infrastruktúra karbantartásának folyamata és az ahhoz szükséges anyagi feltételek biztosítása. A közbirtokosságok választott tisztségviselői a belső szabályozás alapján, valamint a rendszeresen megtartott közgyűlések kontrollja alatt végezték munkájukat.

A nemesi közbirtokosságok az úrbéri viszonyok megszűnése után is tovább működtek és bizonyos esetekben a XX. század elején történt megszűnésük is nyomon követhető. Szervezeti rendjük és működési mechanizmusuk példát jelentett a XIX. század utolsó évtizedeitől megalkuló paraszti közbirtokosságok, legcélzott társulatok számára.

JEGYZETEK

1. A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve VII. 1981.
2. Wellmann Imre, 1981. 61–85.
3. Paládi-Kovács Attila, 1981. 163–175.
4. Petercsák Tivadar, 1992. 48–51; 1998. 263–283.
5. Kállay István, 1983. 101.
6. Források: Heves Megyei Levéltár (HML) V-207/4 (Atkár), Hevesi Múzeumi Gyűjtemény. Leltározatlan anyag (Heves). Vö: Petercsák Tivadar, 1998. 263–283, Alsó László, 1928. (Besenyőtelek).
7. Alsó László, 1928. 37.
8. Petercsák Tivadar, 1998. 265; HML. V-207/4. 1-2.
9. Petercsák Tivadar, 1998. 266.
10. Alsó László, 1928. 38.
11. HML. V-207/4. 1-2.
12. Petercsák Tivadar, 1998. 266; Alsó László, 1928. 19.
13. HML V-207/4. 168.
14. Petercsák Tivadar, 1998. 266.
15. Vö: Kállay István, 1983. 115.
16. A vásártartás bérbeadásának és a vásártér építményeinek részleteit l. Petercsák Tivadar, 1998. 273–278.
17. Alsó László, 1928. 28.
18. Petercsák Tivadar, 1998. 278–280.
19. HML V-207/4. 19–20.
20. HML V-207/4. 235–238.
21. HML V-207/4. 119, 128.
22. Alsó László, 1928. 35.
23. Petercsák Tivadar, 1998. 267–271.
24. HML V-207/4. 78.
25. Alsó László, 1928. 35.
26. Petercsák Tivadar, 1998. 271–272.
27. HML V-207/4. 80–81.
28. HML V-207/4. 144, 193.
29. Petercsák Tivadar, 1998. 282; HML V-207/4. 81.
30. HML V-207/4. 288–290.

Mikszáth Kálmán tanárai

Praznovszky Mihály

Jelen összeállításunk egy nagyobb munka része. Monografikus igénnyel készítjük el Mikszáth diákéveinek feldolgozását. Abban helyet kap a szklabonyai elemi iskolai tanulás Tusnay Endre keze alatt, a két középiskola elvégzésének története s végül az egyelőre teljesen homályos egyetemi tanulmányok sorsa. Szó lesz az iskolák történetéről, a tananyagról, a pedagógusokról, s adott városi-falusi közegről, s természetesen az iskolai emlékek megjelenéséről az életműben.

Dolgozatunkban most csak a két iskola, a rimaszombati egyesült evangélikus-protestáns gimnázium és a selmecbányai evangélikus líceum tanáraival foglalkozunk. Rimaszombaton 1853-ban jött létre az oszgyáni evangélikus és a helyi református kisgimnázium egyesüléséből a középiskola.⁽¹⁾ Csak hatosztályos volt, így az oda 1857-ben beiratkozó Mikszáthnak a végzés után máshol kellett folytatnia tanulmányait. 1863-tól a hátralévő két évet a nagyhírű selmecbányai líceumban fejezet be három év alatt. A gimnázium hetedik osztályát meg kellett ismételnie iskoláztatási hanyagságai miatt.

A középiskolák és Mikszáth kapcsolatára két alapvető feldolgozással rendelkezünk. Rejtő István műve mindkettő, amelyekben az eredeti iskolai dokumentumok kézbevételeivel foglalta össze Mikszáth diákéveinek ezen fejezeteit.⁽²⁾ Természetesen a források száma ennél jóval több. Kutatómunkánk során felhasználtuk az iskolák értesítőit, a korabeli sajtót, a vizsgált pedagógusok műveit, az egykori diáktársak visszaemlékezéseit, stb. Ennek köszönhetően minden korábbinál teljesebb életrajzokat tudtunk összeállítani, számos új adattal kiegészítve az eddigi ismereteket, illetve teljesen új pályaképeket felrajzolva. Ezek azonban még így is eltérő terjedelműek. Eleve nem is lehet azonosan mérni, hiszen például Tóth József segédtanító életútja össze nem hasonlítható a filozófusként, költőként és pedagógusként egyaránt maradandót alkotó Terray Károlyéval, pedig mindketten ugyanazon tantestület tagjai voltak Rimaszombaton.

Összeállításunkban speciális szerkezetet alakítottunk ki. Először a rimaszombati iskola pedagógusait mutatjuk be, majd a selmecbányai középiskola tanárai következnek. Az egyes tanároknál az első adatsor a nevet tartalmazza és a név előfordulási variációit. A második a születési és halálozási dátumokat, utalva az eltérésekre. A harmadik táblázat azt mutatja, hogy az illető tanár Mikszáthot melyik tanévben mely tudományra oktatta. Ezt követi az adott pedagógus életrajza. Ezután „művei” címszóval közöljük a pedagógus megjelent munkáit. (Szakpublikációk esetén – ha sok volt – válogatást közlünk).

Egy nagyobb egység foglalkozik Mikszáth és az adott tanár kapcsolatával, amennyiben az életműből vannak erre vonatkozó adataink. Végül a bemutatott pedagógusra vonatkozó irodalom jegyzékét adjuk. A táblázatban az iskolai értesítőkből indultunk ki, s így a tudományok oktatott szakterületek megnevezése is azoknak megfelelően írtuk le.

Külön gondot jelentettek Mikszáth diákéveire vonatkozóan életének feldolgozásai. Ezekben annyi a téves adat, hogy egyszerűen feleslegesnek tartottuk foglalkozni velük. Főleg az 1959 előtt megjelentekre gondolunk, hiszen azóta Rejtő István művei a pontos tényeket tartalmazták, s bárki figyelembe veheti azokat.

Ugyancsak gondot jelent a mikszáthi életműben megjelenő s a diákkori emlékeket felso-
roló művek elemzése. Ilyen bőven van bőven. *Tavaszi rügyek, Az öreg Dankó bácsi, Hogy lettem író, A megromlott „állás”, Garibali butéliái, Az arany kisasszony, A két koldusdiák, Ne okoskodj Pista!, Fábry János, A csodálatos gomba, A Petőfi legenda Selmecen stb. mind-mind tartalmaznak részleteket a felejthetetlen diákkorra vonatkozóan vagy a két város tekintetében. Ezekben viszont keverednek az egyes személyekhez kötött, erősen anekdotikus ízű, vagy éppen vándor anekdoták csiráit hordozó történetek. Így ezek soha semmilyen körülmény közepette nem kezelhetők hiteles életrajzi forrásként. (Még a Fábry János című írás sem, amelyben éppen hogy fontos sorok olvashatók a rimaszombati beiratásáról.)*

Pedig a valóság olykor nagyon is megfelel Mikszáth emlékeihez. Példának hozhatjuk a *Hogy lettem író* történetét, amelyben szó esik egy aggteleki kirándulásról, s ennek kapcsán Mikszáth tanárai hazafias jellemét mutatja be. Nos, az iskola évkönyvből kiderül, hogy az az 1862-63-as tanévben a diákokat valóban elvitték a híres cseppkőbarlanghoz. A tanévi beszámolóban ez így szerepel: „Régi forró kívánságunk – megýénk s hazánk egyik legnagyobb kincsét – Aggteleket – tanítványainknak megmutathatni – ez évben megvalósult! 50 növendékünk vett részt a baradlai élvezetes kirándulásban a tanárok jelenlétében s közvetlen felügyelete alatt.”⁽³⁾

S bár Mikszáth diáktársainak a következőkben közölt visszaemlékezései általában igazolják mindazt, amit Mikszáth egy-egy tanára jelleméről írt, számunkra mégis azok az évtizedek emlékein át megszürt lírai vallomások az igazán hitelesek, amelyek vissza-visszaköszönnek az egyes művekből. Mint például *Az öreg Dankó bácsi* bevezető sorai Rimaszombatra nézve: „Üdvözöllek öreg, egyszerű falak, hol az első „plága” csattant el kezemen! Becsesekké tesz benneteket előttem a szellem, mely köztetek lengett, mely mindig szabad volt.”⁽⁴⁾

S ha a pontos életrajzi adatok hitelességét nem is várhatjuk el Mikszáthtól, mégis megtaláljuk ilyen vonatkozású műveiben a legfontosabbnak leírását. Azt, hogy jellemének, magatartásának erkölcsi benső rendjének kialakításának meghatározó helyszínei voltak ezek az iskolák, és meghatározó személyiségei diákkorának pedagógusai. Kutatómunkánk mottója, de még inkább motiválója az a pár sor, amelyet a már említett Fábry Jánosról szóló írásában olvashatunk s amelyek egyaránt vonatkoznak a rimaszombati és a selmecbányai évekre. „Fagyos világ volt ez akkor. Minden melegség bennszorult az ilyen intézetekben. Ezek voltak még a végvárak, amelyekben a magyar levegőt lehetett szívni. Ezek a férfiak, akik akkor itt tanítottak, nem afféle tanügyi bácsik voltak (ahogyan most képzelné az ember), hanem az utolsó generálisok, akik titokban hadsereget nevelnek, ügyes politikusok, akik óvatosan, nagy furfanggal belecsepegtetik a rideg, száraz tananyagba azokat az édes érzéseket, melyekből a hazaszeretet lombosodik ki, bűvészek voltak, akik úgy tudják mutogatni a múltat, hogy benne látszik kidomborodva a jövő, próféták voltak, akikben a hit nem szétfoszló ábránd, hanem élőfa, mely gyökereit beleeereszti a fogékony gyermeki szívekbe... A tanárok csupa méltóságteljes tekintélyekből álltak. Ezek az emberek olyanok tudtak lenni, aminőknek a tanítványaikat szerették volna nevelni.”⁽⁵⁾

Rimaszombati egyesült protestáns főgimnázium

Mikszáth diákévei: az 1853/54-es tanévtől az 1862/63-as tanévig

BAKSAY ISTVÁN

Sárospatak, 1820 szeptember 8. – Rimaszombat, 1910. március 7.

Mikszáthot tanította:

1857/58-as tanév: nem tanította

1858/59-es tanév: földrajz, történelem

1858/59-es tanév: földrajz, történelem

1860/61-es tanév: nem tanította

1861/62-es tanév: történelem, mathézis, síkmértan

1862/63-as tanév: tanította, de nem lehet pontosan megállapítani a tantárgyat

Életrajza:

Sárospatakon született, apja Baksay József, anyja Főző Julianna. Apja városbíró volt, szegény hivatalosított be a városnál. Iskoláit szülővárosban végezte. A főiskolát is itt járta ki. A rimaszombatiak kérésére a főiskola őt ajánlotta tanárnak a város gimnáziumához. Egy év múlva hazajött, mert még nem érezte magát elég felkészültnek a pedagógusi pályán. A gömöröiek azonban nagyon megkedvelték a fiatal tanárt, 1844-ben négylovas fogatot küldtek érte, hogy visszavigyék. Útközben ismerkedett meg leendő feleségével Sütő Teréziával. Ettől kezdve, 53 évig a rimaszombati gimnázium megbecsült és szeretett tanára volt.

Lelekiismeretes pedagógus, még öreg korában is úgy készült óráira, mintha először tartaná azokat. Sokat utazott, hogy tanuljon s bővítse ismereteit. Diákjai évtizedek múlva is szeretettel emlegették. Törs Kálmán, aki maga is növendéke volt, így foglalta össze diákkori emlékeit: „Kivált Baksy István történeti előadásai voltak élénk és maradandó behatással a gyermek kedélyére, aki egész egzaltációba tudta hozni hallgatóit. Én legalább nem emlékszem, hogy akár olvasmány, akár színelőadás több lelki gyönyört bírt volna szerezni valaha, mint Baksay egy-egy előadása az ókor vagy Magyarország történetéből.”⁽⁶⁾

Kiss József, hajdani rimaszombati diák így kezdi Baksay bemutatását 1894-ben, amidőn egykori tanára 50 éves pedagógusi jubileumát ünnepelték a városban: „Az öreg Baksay volt a mi história professzorunk. Száraz, magas szikár alak, gyér szakállal, szúrós szemekkel, sardonikus mosollyal az ajka körül.” A megjelenés szigorúságát ellensúlyozta az órák élvezetessége. Kiss József szerint is Baksay nemcsak a tényeket sorolta fel, hanem színesen és gazdagon mutatta be a szereplőket, megelevenítette a történelmet. Kicsit ironikusan magyarázott, nem hagyta ki a kritikai megjegyzéseit sem az adott eseményt bemutatva. Végül is, summázza a költő „szigorú, kemény legény volt az öreg Baksay.”⁽⁷⁾

De nemcsak az iskola, – de a város megbecsült és szeretett polgára lett. Egyike a legaktívabb közéleti szereplőknek. Ahogyan Baksay Sándor írta: „ha elnök kell a kaszinónak: ott van

Pista bácsi, a koszorús dalárdának: ott van Pista bácsi, eklézsiái főgondnoknak: ott van Pista bácsi, titkár a nőegyletnek. „Kérjük édes Pista bácsi.”⁽⁸⁾

És ez valóban így volt, hiszen a korabeli források nem győzik felsorolni társadalmi megbízatásait: a nőegyesület titkára, a műkedvelő társulat elnöke, a helyi ev. ref. egyház főgondnoka, a rimaszombati takarékpénztár alapítója, a Gömör megyei Népbank és Iparbank alapítója, majd vezetője, a kaszinó vezetője, a dalárda vezetője. Évtizedekig a városi képviselőtestület tagja, s így nem véletlen, hogy a város díszpolgára lett.

Hogy ez mennyire tudatos pedagógusi magatartás volt, igazolja egyik írása, amelyben a történelem tanítása felől értekezik. Felismerte, hogy a történelmet a gyermek fantáziájával is átéli, nem csak száraz tudományt lát benne. „Szinte beleképzelte magát az eseményekbe, együtt hevül s retteg, örömet és fájdalmat együtt érez bennök.” Magától értetődik hát, hogy a jó pedagógusnak ehhez a gyermeklélektani igazsághoz kell alkalmazkodnia a történelem tanításában is. „Világos és gyakorlati előadás nemcsak megkönnyíti az ismeretek szerzését, de gyönyörrel is párosítja azt: sehol nincs erre nagyobb szükség, mint a történelem tanulásánál, mert ezt nem elég csak megtanulni: de érezni is kell annak hatását.”⁽⁹⁾

Művei:

Eszmetöredékek a történelem hatása és tanítása körül. A Rimaszombati egyesült protestáns gimnázium II-ik évi programja 1855. Rimaszombat. 3-5.

Naptári jegyzetek. (Az időszámítás történetéről). Tudósítás a rimaszombati egyes. prot. gimnáziumról az 1860/61. tanévben. Rimaszombat 1861 3-5.

Adatok Gömör és Kishont t.e. vármegye történelméhez. Rimaszombat város története. Gömör és Kishont törvényesen egyesült vármegyének leírása, Pest, 1867. Szerk. Hunfalvy János, 48-61.

Mikszáth Baksay Istvánról:

Az egyik legtöbbet visszatérő pedagógus-személy Mikszáth írásaiban. Említenek egy dedikációt, amely tán magyarázná e kapcsolatnak a lényegét. E szerint Mikszáth a *Jó palócok* díszkiadását e bejegyzéssel adta át Baksay Istvánnak: „Szeretett tanáromnak, akinek köszönhetem, hogy író lettem.”⁽¹⁰⁾ Kétkedésünk oka, hogy mint a későbbiekben látni fogjuk, ezt a kitüntető hatást Mikszáth még legalább három egykori pedagógusának adományozza. Ami egyébként így is lehetett, hiszen nagyszerű személyiségek formálták lelkét, egyéniségét diákorában.

Ő maga egy máig elfeledett visszaemlékezésben mintha rejtett konfliktusokra is emlékezne a rimaszombati diákevekről. „... nem valami jó lábon álltunk egymással annak idején, minthogy én voltam a legvásottabb a diákok közt, s ő a legszigorúbb a professzorok közt.” De a közismert Baksay kép, a színesen magyarázó pedagógusé eltakarja a fájó emlékeket: „Így tanít-

tott bennünket Baksay István, valóságos ravaszsággal, bravúrral a praktikus élet számára. Bizony, nem rajta múlt, hogy nem lettünk okosabb emberek.”⁽¹¹⁾

Mikszáth írásaiban Baksay nevéhez három történet is fűződik visszatérően. Az egyik az egyenesszögű háromszög példázata, amikor a biztos tudás és meggyőződés erejét próbálja megerősíteni diákjában. A másik a történelem hétköznapi értelmezése példákon keresztül. „Mikor Baksay a francia befolyást magyarázta a történelemben, ilyen színes szavakra fakadt.” Ha ebben az időben a francia királyné pelyhes szoknyát visel, az egész világ olyanban járt volna.”⁽¹²⁾

Mindezek között legismertebb, miként magyarázza meg a diákoknak, akik már akkor is irtóztak a matematikától a tantárgy és a mathézis tudás fontosságát:

„Nemkülönben jártam magam is, ki a matematikából iszonyodtan különösen és igen fitymálva emlegettem azt mindenkor.

- Pedig, öcsém – mondja egyik tanárom, a derék Basay István minden suvics ehhez a tudományhoz képest és csak erre az árnyékvilágra való fölületes ismeret. Hanem a matematikának még a síron túl is hasznát veszed, mert: a történelemtől, Hunyadiról, Tamerlánról kérdés, ha tudnak-e az égiek, az sem egészen bizonyos, franciául beszélnek-e odafenn, vagy taljánul, hanem azt meg bizonyosra állítom, édes öcsém, hogy a kétszerkettő ott is négy.

Ezzel aztán én is beadtam a derekamat { ... }⁽¹³⁾

(Ami nem teljesen igaz, hiszen az érettségim éppen matematikából bukott meg ...)

Irodalom:

TÖRS Kálmán, Mikszáth Kálmán, Vasárnapi Újság, 1882. 16.sz. április 16. 242.

A rimaszombati egyesült prot. főgimnázium XLI-dik értesítője 1893-94 tanévről.

Rimaszombat. 1894. 24-37. (Tanári jubileumáról)

BAKSAY Sándor: Baksay István, Az utolsó professzor és az utolsó professzori jubileum, Vasárnapi Újság, 1894. 25.sz. jun. 24. 410.

MIKSZÁTHI Kálmán: Az öreg Baksayról, A Hét, 1894, 26.sz. jul.1. 408-409

KISS József, Az öreg Baksayról, A Hét, 1894, július 1. 26.sz. 409.

VERESS Samu, Mikszáth Kálmán a rimaszombati iskolában 1857-1863, A rimaszombati egyesült prot. főgimnázium LVII-ik értesítője az 1909-1910. tanévről, Rimaszombat, 1910. 5.

BAKSAY István, Gömör Kishont, 1910, márc. 13. 11.sz. (nekrológja)

REJTŐ István, Mikszáth Kálmán a rimaszombati diák, Bp. 1959. MTA (Irodalomtörténeti füzetek 27.) 17-18.

Mikszáthot tanította:

1857/58-as tanév: magyar, természeti szakok

1858/59-es tanév: természeti szakok

1859/60-as tanév: ásványismeret

1860/61-es tanév: tanította, de nem állapítható meg pontosan a tantárgy

1861/62-es tanév: ásványtan, növénytan

1862/63-as tanév: tanította, de nem állapítható meg pontosan a tantárgy

Életrajza:

Elemi iskoláit szülővárosában végezte el. Itt kapta meg életre szóló elhívását is tanáról Szilniczky Mihálytól, azaz a természet, azon belül a növénytan szeretetét. Tanulmányait Selmezbányán folytatta s az a Breznyik János volt az igazgatója neki is, aki majd Mikszáthot is tanítja. Eperjesen fejezte be a bölcseleti tanulmányait. 1848-ban ő is beállt a honvéd seregbe. Tüzér lett, térparancsnoki segédtsízként érte őt Világos híre. 1849 után Jánosiban nevelősködött, 1850-ben már az oszgyáni iskolában tanított, de 1853-ban – mint szinte Mikszáth minden tanára – külföldre megy tanulmányaiban továbbképezni magát, s Bécsben tanul egy évig, ahol a fizika, kémia, ásványtan, geográfia előadásokat hallgatta. 1854-ben tér vissza az akkor már egyesült gimnáziumba Rimaszombatra. 1855-ben veszi feleségül Turcsányi Terézt.

Az akkori időknek megfelelően ő is sokféle tantárgyat oktatott, ahogyan írták, a görög nyelvet kivéve mindent. Ám élete végéig a kedvence a természetrajz maradt, s azon belül is a növénytan. Kiváló természettani szertárat állított össze az iskolában, a legkorszerűbb szemléltető eszközöket szerezte be. Ő maga is növénygyűjtő volt, élete végére többbezzres nagyságú gyűjteménye lett. A botanika óráit nagyon szívesen tartotta – ha az idő engedte – a szabadban, a városhoz közeli réteken, erdőkben.

Tudósnak is jeles volt, több publikációja jelent meg Rimaszombat és környéke növénytan-irak érdekességeiről. Egyik tanítványa Richter Aladár a nevről nevezte el a szeder egyik alfaját: *Rubus Fabryi* Richt. néven vonult be a növény rendszertanba.

Fábrv János is a helyi közélet jeles alakja lett. 1872-ben például mükedvelő társulatot alapított és vezetett, számos színi előadást rendezett. 1868-1890-ig városi felsőbb leánynevelő intézetet müködtetett. 1882-ben megalapította a múzeumot, s ahogyan a nekrológjában írták: ő volt „a múzeum teremtó atyja, igazgatója, gondozója, szolgája egy személyben és mindezt önzetlenül, díjtanul teljesítette.”⁽¹⁴⁾

Művei:

Rimaszombat viránya. Értesítvény a rimaszombati protestáns egyesült gimnázium V.-dik tanévéről 1858. Rimaszombat 1858. 3-10.

Rimaszombat viránya. (Folytatás). Értesítvény a rimaszombati protestáns egyesült gimnázium VI. dik tanévéről 1859. Rimaszombat 1859. 3-10.

Adatok a dísz-növények történelméhez. Tudósítvány a rimaszombati egyesült protestáns közéletanodáról az 1861-62-ik tanévben. Rimaszombat 1862. 3-4.

Az éleltan elemei. Tankönyv. 1864.

A növénytan elemei. Tankönyv. 1865.

Gömör megye virányai. Gömör és Kishont törvényesen egyesült vármegyének leírása, Pest. 1867. Szerk. Hunfalvy János. LXXIX-XCIII.

Gömörmegyei múzeum múltja és jelene. Rimbaszomat. 1905. Rábely ny. 34

Gömör-Kishont vármegye természeti viszonyai. Gömör-Kishont megye. Szerk. Borovszky Samu. Bp. én. 1-24. (Magyarország vármegyéi és városai.)

Cikkei jelentek meg a Magyar sajtó, A Hon, a Vasárnapi Újság, a Magyar Növényteni Lapok, a Magyar Nyelvőr hasábjain és a Gömör megyei lapokban.

Mikszáth Fábry Jánosról:

A Mikszáth monográfiák legtöbbet emlegetett írása, az író diákkorának megírásánál a Fábry Jánosról írt megemlékezés. A tanár úr arcképével megjelent írás eredetileg a Vasárnapi Újságban látott napvilágot 1908. február 9-én. Fábry volt ugyanis az a tanár – Mikszáth szerint persze – aki felvette őt a rimaszombati iskola növendékei közé. Leírása szerint „erőtéljes, pirosposzgás, barna körszakállú fiatal férfi” volt, aki a tudásban bizonytalan gyermeket, mondván, hogy akadémiai tag úgy sem lesz belőle, beírta az első osztályba.

Majd így jellemzi tovább első tanítóját: „Ő volt a legfiatalabb professzor, ő vezette tehát az első osztályt. Istentől megáldott tanító volt, akiben több a türelem, mint a „nebulókban” a lustaság. Szenvedéllyel vesződött tanítványaival s mint most a modern gazda, még szinte jobban szerette művelni a rossz talajt, mint a magától termőt, mert a rossz tanulókon jobban meglátszott az ő arcának verejtéke, mint az eminenseken”.

Ugyanebben az emlékező írásában több apró jellembeli tulajdonságát sorolja fel még Fábry Jánosnak, kiemelve legfőbb értékét: rendületlen és áldozatvállaló hazaszeretetét. Ugyancsak neki tulajdonítja a híres kijelentést, amidőn Mikszáth egy verset írt Teleki Lászlóról s az Úristent magyar ruhába öltözve ülteti az égi trónusra. Ekkor mondta volna neki Fábry János: „No, amice fráter, te se fogsz ágyban meghalni. Csodálkozott is, mikor vagy huszonöt év

múlva, mint mameluk képviselőt látott viszont. „Olyan rebellis fiú volt uramöcsém, hogy bizony sohase hittem volna.”

Fábry János volt az egyetlen, a fennmaradt levelek tanúsága szerint, akivel Mikszáth levelet váltott régi tanárai közül. Először 1878-ban kereste meg a régi diáktársak, elsősorban Törs Kálmán és Kiss József segítségével, hogy írást kérjen tőle az iskola egyesülésének 25 éves jubileumára kiadandó emlékkönyvbe. Az élete mélypontján lévő Mikszáth azt ugyan nem ígérte, hogy személyesen elmegy Rimaszombatra, de írást küld majd. Természetesen azt sem küldött. A levél hangneme igen szívélyes és szeretettel.⁽¹⁶⁾

Rimaszombati látogatását majd tíz év múlva váltotta be, amikor Fábry János többször leveleire válaszolva elfogadta helybeliek meghívását és 1893. április 29-én felolvasást tartott diák-kori városában. Ígéretet tevő levelében a visszaemlékezés szép sorai tűnnek fel: „Nekem magamnak lesz az örömnapom, mikor bátyámat és Baksayt megláthatom még egyszer színről-színre. A várost, amellyel örök kontaktusban vagyok fantáziámban, emlékeimben, de soha azóta nem láttam.”⁽¹⁷⁾ Amelyről a felolvasás bevezetésében is így emlékezett meg: „otthon érzem magamat ... ebben a szívemnek édes városban, melynek minden háza, minden fája átverte magát az élet többi benyomásain s tisztán, és vonzón élt szívemben. A nyargaló esztendők semmit sem koptattak rajta.” Majd egy gondolat jut a tanárainak is: „Micsoda változás harminc év alatt! A kedves tanáraimból csak kettő van. (Ketten éltek még Baksay István és Fábry János.”⁽¹⁸⁾

Irodalom:

Gazdátlan a múzeum, Gömör-Kishont, 1908, 1.sz. jan. 5. (Többoldalas összeállítás Fábry János emlékére)

MIKSZÁTH Kálmán: Fábry János, Vasárnapi Újság, 1908, 6.sz. febr.9. 102-104.

BODOR István, Fábry János, a rimaszombati egyesült protestáns főgimnázium értesítője az 1907-1908 tanévről, Rimaszombat, 1908 I-XIV

RUBINYI Mózes, Mikszáth rimaszombati diákévei, It. 1957 50.

REJTŐ István: i.m. 1959. 16-17.

MIKSZÁTH Kálmán levelezése Fábry Jánossal. Közli a kritikai kiadás, (24. és 25. kötet)

REJTŐ István: i.m. 1959. 97-105.

GÁBORHELYI ENDRE

(?–?)

Mikszáthot tanította:

1857/58-as tanév: latin, mathézis, földrajz, történelem

1858/59-es tanév: nem tanította

1859/60-as tanév: nem tanította

1860/61-es tanév: nem tanította

1861/62-es tanév: nem tanította

Életrajza:

Ismeretlen személyiség. 1857-től találjuk a rimaszombati gimnáziumban és az 1861/62-es tanév után hagyja el a tantestületet. Egy későbbi helyi forrás annyit tudott róla, hogy 1848-as honvéd volt, segédtanárként alkalmazták. „A gimnáziumi épületben bent lakott az első emelet felett lévő padlásszobában, hol a könyvtár is elhelyezésre talált”.⁽¹⁹⁾

Irodalom:

KÁLNICZKY Géza, Mikszáth Kálmán diákévei Rimaszombatban, Kassa, 1925, 7.
REJTŐ István: i.m. 1959. 19.

MIKLOVICS GYÖRGY

Iványi, 1811, Alsópokrágy, 1878 november 13.

Mikszáthot tanította:

1857/58-as tanév. nem tanította

1858/59-es tanév: mathézis

1859/60-as tanév: mennyiségtan

1960/61-es tanév: osztályfőnöke, nem derül ki, mit tanított

1861/62-es tanév: vallástan

1862/63-as tanév: nem tanította

Életrajza:

A Gömör megyei születésű gyermek Zádorházán, Runyán tanult, középiskolát Losoncon végezte. Itt a nyelvművelő társaság jegyzője is volt. Az érettségi után rövid ideig családotknál nevelősködött, majd 1835-ben a debreceni kollégiumban tanult. 1839-től tíz évig a makói helyvet gimnázium igazgató tanára.

Ő is részt vett 1848-49 küzdelmeiben s a bukás után visszavonult a katedrától, gazdálkodott. 1856 tavaszán hívták őt a rimaszombati gimnázium tanárának. Jellemzésére kortársai ennyit írtak: „erőtéljes testalkata hosszú életet ígért. Élénk szelleme, ifjúi kedélye őt a társadalom minden jó köreinek kedvesen látott tagjául avatta”.⁽²⁰⁾ Nyugdíjaként egy Rimaszombat melletti faluban élt.

Irodalom:

Gömöri Közlöny, 1878. november 24. 46.sz. (nekrológja)

A rimaszombati egyesült protestans gymnázium XXI-ik értesítője az 1878/79-ik tanévről.

Rimaszombat. 1879. (Ebben közlik halálhírét).

REJTŐ ISTVÁN, i.m. 1959. 18.

SEVERLAY KÁROLY (névalak még: Séverlay)

Pozsony, 1828. július 10 – Budapest, 1870 február 18.

Mikszáthot tanította:

1857/58-as tanév: nem tanította

1858/59-es tanév: latin, magyar

1959/60-as tanév: nem tanította

1960/61-es tanév. német

1861/62-es tanév: tanította, de pontosan nem állapítható meg a tantárgy

1862/63-as tanév: nem tanította

Életrajza:

Apja Severlay Máttyás, a pozsonyi hittudományi főiskolán tanított. Fia ebben a városban kezdte tanulmányait, majd Selmecen folytatta és Eperjesen fejezte be. 1848 őt is a harcterre szólítja. 1849 után három évig nevelő volt. Balassagyarmatról hívták 1852-ben Osgyánba tanítani, majd a következő évben már Rimaszombaton volt. Osgyánban jövedelmezés nélkül tanított mint „önkéntes melléktanár” s megélhetéséhez tanítványokat fogadott. Ahogyan írják magát a magánlag tanított francia nyelv és zongora tandíjából tartán fenn”.⁽²¹⁾ 1855-ben a már megszokott külföldi egyetem járással képezte magát tovább, Németországban, Franciaországban, Belgiumban és Svájcban fordult meg.

1869 márciusában idegileg összeomlott és a lipótmezei tébolydába szállították. Egyéves szenvedés után „szellemi halálával roskatag testi szerkezete” is befejezte földi létét, írja róla Fábry János a gimnáziumi értesítőben 1870-ben.⁽²²⁾ Lehet, hogy abba fáradt meg törekeny idegzete amit így írt le: „Emberből embert képezni dicső, de egyszersmind nem könnyű feladat.”⁽²³⁾

Művei:

Eszmetöredékek a régi s a mostani tanrendszer és tanmódról. A rimaszombati egyesült protst. gymnázium II-dik évi programja Rimbaszombat. 1856. 3-7.

Irodalom:

A rimaszombati evang. prot. gymnázium értesítője 1869-70-ik tanévről. Rimaszombat, 1870 (Fábry János tanévi beszámolójában).

SÁRKÁNY Imre, A rimaszombati egyesült prot. főgimnázium története, Uannak XLIV értesítője az 1896-97 tanévről, Rimaszombat, 1897, 15.

REJTŐ István, i. m. 1959. 19.

SZEREMLEY KÁROLY

Gelej, 1828. október 4. – Rimaszombat, 1871. augusztus 6.

Mikszáthot tanította:

1857/58-as tanév: vallásan (református)

1858/59-es tanév: vallásan (református)

1859/60-as tanév: magyar, latin, görög, vallásan

1860/61-es tanév: tanította, de nem lehet pontosan megállapítani a tantárgyat

1861/62-es tanév: nem tanította

1862/63-as tanév: nem tanította

Életrajza:

Apja evangélikus lelkész lett. A kisdíák Miskolcon és Sárospatakon tanult. 1848 lelkesedése őt is kivitte a csatatérre, tűzerként harcolta végig a szabadságküzdelmet. A bukás után visszatér Sárospatakra s folytatja tanulmányait. Kiváló képességű és szorgalmas diák. 1851-ben a főiskola seniora, a helyi egyház segédpapja, a 7. osztályban már ő tanította a görög nyelvet.

1852-ben Rátkára került nevelőnek, majd Hanvára vezetett az útja, ahol Tompa Mihály mellett lett segédlelkész. 1853-ban jött Rimaszombatra tanítani. Az iskolán kívül a városi közélet aktív szereplője is lett, számos egyesület megalapításában, működtetésében működött közre. A Gömör megyei Nép- és Iparbank igazgatója is volt egy ideig.

Művei:

Homér Illiása. Görögből. Első ének. A rimaszombati egyesült protest. gimnázium és reáltanoda IV. évi programja. Rimaszombat. 1857. 3-7. Szeremley fordításában így kezdődik az Iliász:

„Zengj dalt Muzsal zengd el Peleustol származott Akhill
Vésztele haragját hozza mely Danaokra ezer bajt,
Mert sok harcfi vitéz lelkét poklokra taszítja,
Míg hulláik, ebek s madarak zsákmányi levénck.”

Mikszáth Szeremley Károlyól:

Úgy tűnik, Mikszáth szerette Szeremley Károly óráit. Rubinyi idézi is egyik mondását – bár forrását nem jelöli meg – mely szerint Mikszáth így vélekedett volna egykori tanáráról: „Engem Szeremley tanított, tehát okvetlenül íróvá kellettennem.”⁽²⁴⁾ Ennek a kijelentésnek az igazolását ugyan nem találtuk meg, de Szeremley alakja több helyen is felbukkan Mikszáthnál.

S egyúttal igazolja korábbi állításunkat, hogy a mikszáthi életrajz megírásához rendkívül óvatosan kell kezelnünk az író személyes jellegű megjegyzéseit. Szókimondó és szabadszájú embernek jellemzi egyhelyütt, „vidám szellemű, igen kedvelt Szeremley Károly” írja róla.⁽²⁵⁾ Majd a *Hogy lettem én író?* című karcolatában így emlékezik rá: A tanár úr különös kedvencem volt, a mai napság is tisztelettel gondolok finom szellemére, szikrázó ötleteire, kedves, szeretetreméltó modorára és kivált azon eredetiséggel párosult gyakorlati magyarázatokra, melyekhez foghatókat egyetlen tanférfiúnál sem tapasztaltam.

Bámulatos tapintattal tudott hozzásimulni tanítványai értelmi tehetségéhez.

Midőn a történelem ki akarta tüntetni a francia befolyást, nem értekezett arról szárazon, hosszadalmasan, figyelmet fárasztólag, hanem mindössze ennyit mondott, keményen megroggatva a szavakat:

– Öcsém! Ha ebben az időben a francia királyné pelyhes szoknyát rántott volna magára, az egész világ pelyhes szoknyában járt volna.

Ebből a jellemző képből aztán mindnyájan megértettük a Lajosok korát, s nem mosódott el egyhamar emlékeztünkől; {.....}⁽²⁶⁾

Csak az a baj, hogy ezt a történetet máshelyütt Baksay Istvánra alkalmazza, ami inkább is hihető a történelmet tanító közkedvelt pedagógusról. Mindezek után csak mint anekdotát kell kezelnünk a következő Szeremley történetet is – miként az valóban visszatér Mikszáth más írásaiban – amelyet *Az öreg Dankó bácsi* című írásában találunk.

„Éppen jó, hogy Kamuti Palit említettem fentebb. Ővele esett meg, hogy a magyar világ bejöveteleivel magyaros őszinteséggel kinyilvánította Szeremley tanár úrnak, hogy most már ebura fakó, ő bizony kihagyja a megemésztendő tudományok közül a német nyelvet.

– Hát ‘iszen nagyon jól van, édes fiam – mondta neki a tanár mosolyogva -, a német nyelvet neked magadnak elengedem.

– Köszönöm alássan ...

– Ne köszönd, édes fiam, mert ennek következtében szükségszerűen még egy nehezebb feladatot kell elvégezned a folyó tanévben.

– Szívesen, akármit ...

– Ki kell valamennyi németet kergetned a nyári vizsgáig az országból; így talán nélkülözhetővé lesz valahogy ez a tantárgy”.⁽²⁷⁾

Irodalom:

A rimaszombati egyesült protestáns gimnázium XIX-ik értesítő a 1871-72-es tanévről.

Rimaszombat 1872. (Fábry János igazgatói beszámolójában 3.)

RUBINYI Mózes: i.m. 1957. 505.

REJTŐ István: i.m. 1959. 18.

TERRAY KÁROLY (álnevei: Térey Károly, Regényi Gyula)

Hámosfalva 1812 október 17 – Losonc, 1881 március 7.

Mikszáthot tanította:

1857/58-as tanév: vallástan (református)

1858/59-es tanév: vallástan (református)

1859/60-as tanév: nem tanította

1860/61-es tanév: tanította, de nem lehet pontosan meghatározni a tantárgyat

1861/62-es tanév: magyar, latin, görög, osztályfőnöke volt

1862/63-as tanév: osztályfőnöke volt, de nem tanította

Életrajza:

Mikszáth egyetlen tanára, akit a magyar pedagógiai irodalom is számon tart.⁽²⁸⁾ De tud róla az irodalomtörténet és a filozófiatörténet is.

Gömör megyei származású. (Születésének dátumát Rejtő idézett művében november 12-re teszi, a Vasárnapi Újság november 13-ra, a szülőhely neve pedig eredetileg Rozlozsnya) Családjában felmenő ágon pedagógusok, lelkészek találhatók. Apja, Terray Mihály (1772–1840) is tanító volt. Anyja Honétzy Zsuzsa. Terray Károly elemi iskoláit szülőfalujában, apja iskolájában végezte el. A középiskolai tanulmányaira Rozsnyó adott otthont, a főiskolát pedig Pozsonyban járta ki, itt szerzett filozófiai és teológiai végzettséget. 1835-ben magántanító volt a Draskóczy Sámuel családjánál, majd tanított a Gömör megyei Harkácson, valamint Rozsnyón és Eperjesen is. 1841-ben indult el két éves németországi tanulmányúttjára, ahol elsősorban a berlini egyetemen hallgatott filozófiai előadásokat. Hazatérve, 1843-ban a losonci evangélikus líceumban alkalmazták. Modernül gondolkodó, jó tanár volt. Diákjait a maga írta könyvekből tanította. Megemlíti az 1845-ben írt *Körmondat* című tanfűzetét, amelyben számos magyar irodalmi idézetet vett példának. 1844-ben nősült meg, felesége Adriányi Mária Lujza. 1848-ban nemzetőr lett, majd tevékenyen részt vett az új pedagógiai rendszer kialakításában. 1849 augusztusában a cári csapatok által felgyújtott Losoncon minden írása, levelezése elégett.

Osgyánban kezdte újra pedagógus pályáját 1850-ben, majd az egyesülés után átment ő is Rimaszombatra. Innen hívták el 1869-ben az újonnan alakult tanítóképző első igazgatójának Losoncra. Gyakorlatilag ő szervezte meg az intézményt, alakította ki rendszerét s teremtetette meg a Felvidék jelentős, hatásában messze kisugárzó intézetét.

Terray Károly több helyen is megfogalmazta nevelési elveit. Ezek egyrészt vonatkoznak tanításának jellegére, másrészt az általa ideálisnak elképzelt tanáregyeniség jellemzőire. 1878-ban írt dolgozatában az egész életében megvalósított hazaszeretetre nevelés fontosságát hangsúlyozta. „Minél nagyobb életképesség van valamely nemzetben, annál fontosabb teendőjének ismeri, serdülő fiatalságát iskoláinak célszerű rendezése és vezetése által a nemzet erkölcsében és jellemében megszilárdítva, szívébe a haza iránti szeretetet oltani”.⁽²⁹⁾

És amikor 1854-ben a rimaszombati iskola értesítőjében a nevelés kérdéséről értekezik, amit a tanárról, annak erkölcsi, szakmai tulajdonságairól ír az saját programjának is tekinthető,

amelyet aztán be is teljesít a következő évtizedekben. „A tanár legyen azon szellem, mely növendékeihez leereszkedik, őket magával emeli, s viszi a lelki műveltség honába ... Belső hivatás és ügyszeretet, s innen önkényt folyó lankadatlan munkásság és vas türelem” legyenek az igaz pedagógus meghatározói, talán még a széles tudás sem olyan fontos, mint a felsoroltak. S a következő szempont állítás még magasabb mércét állít a jó tanár elé: „természetes és nem meszterként vonzódás a fiatalság iránt ... lankadni nem tudó foglalkozás a tanítványokkal, ... vidám komolyság, mely köréhez mindég leköti a tanuló ifjúságot ... közlékeny beszédesség ... a fogalmak azon átgondolt tisztasága, mellyel azokat saját lelkéből tanítványai lelkébe ültetgeti”.⁽³⁰⁾

Nem véletlen hát, ha a későbbi jellemzések amúgy elég közhelyszerű soraiból ezzel a tanári hitvallomásnak a beteljesítése olvasható ki. Fábry János búcsúztatójában ezt írta: „Bízalmat ébresztő modora, s komoly, majd kedélyes társalgása, körét kellemessé, tanúságossá tevő szigorú volt, kiválóan tanította a klasszikus nyelveket, latinul cicerói styllal írt és beszélt. A szónoklat eleme volt”.⁽³¹⁾

Mindez összevág azzal, amit a Vasárnapi Ujságban tanári jubileumán írtak róla „nemcsak egyszerűen tanár, a tudományok száraz előadója de a szó legvalódibb értelmében igazi nevelője volt tanítványainak”.⁽³²⁾

Terray életútja egy időben az irodalomhoz is közel került. 1832-1835 között tanult Pozsonyban, 1833-34-ben a tanulóifjúság körében szervezett magyar társaság titkára volt. A fiatalok hetente egyszer-kétszer összegyűltek, szavaltak, felolvasták írásaikat. Terray ekkor jutott személyes ismeretségbe Kölcseyvel, több levele is fennmaradt, amelyeket a költőhöz írt. (Kölcsey válaszelevelei elégek a losonci tűzben) Természetesen szándéka az volt, mint minden ifjú versíróié: a tekintélyes pályatárs véleményét kívánta „ítéletét szerettem volna tudni a Tettes urnak, összehasonlítván soraimat régebbi irományaimmal”.⁽³³⁾

Kölcsey válaszát nem ismerjük, de Bártfay Lászlóhoz írt leveléből (Pozsony, 1834. június 27.) az derül ki, nem tartotta tehetségtelennek az ifjút. „Édes Lacim, Terray Károly, a pozsonyi magyar társaság egyik jelesebb tagja, Pest felé utazván óhajt ismerettségbe juthatni. Ajánlom neked az ifjú embert, kinek Regényi Gyula név alatt a Társalkodóban megjelent versecskéi talán eddig is figyelmedet megérdemlék. Méltóztassák őket barátaidnak is bemutatni”.⁽³⁴⁾

A versek valóban megtalálhatók a Társalkodó 1834. évi számaiban. Kisebb költemények, klasszikus formába öntött epekedések, bölcsességek, epigrammák ezek, amelyek közül a nőg-rádi olvasót talán a Szondi sírköve érdekli legjobban.

Drégely alatt nyugszik hős Szondi: nevének öröklő
Sírköve lesz Drégely százados álma felett.

Megjegyzendő, hogy 1838-ban az Athenacumban Kölcsey halálára írt verse is megjelent, de ez már a saját neve alatt:

Kölcsey felett
Kis Cseke! nagyszerű emlékét örökíteni pótló
Sírkövet ah! ne emelj Kölcsey hantja felett.
Sírköve a haza lesz, míg a magyar él, halad, érez,
És emlékiratot vés örök érdeme rá. –

De ekkor már Terray érdeklődését a filozófia köti le. Itt sem akárkikkel került kapcsolatba, hiszen Erdélyi János volt az, akihez írt leveleiben folyamatosan beszámolt filozófiai tanulmányairól. 1837-1842 között a legintenzívebb a kapcsolatuk, majd az 50-es évek második felében újra találkoznak. Közös barátjuk, Kramarcsik Károly révén cserélnek üzeneteket, főleg 1841 után amikor Terray már Németországban tanul. 1841 augusztusában Münchenből írt levelet Erdélyinek, amelyben azt fájlatja, hogy tapasztalatai szerint Németország az élet annyi terén előttünk van már, de nagyon reméli, mi is megindulunk előre, „Megnyugtató más részből, hogy a versenypálya nálunk is megnyílt már, s hogy mi egy fiatal, és tette kész nemzet körében és korában élünk”.⁽³⁵⁾

Németországi élményeiről írott levelei megjelentek a hazai lapokban is, s a hegelianus Terray így került kapcsolatba Szontagh Gusztávval. Majd hazatérve, a losonci előadásai már egyértelműen a felkészült filozófust mutatják. Terray nagy összefoglaló filozófiatörténetet is írt, de ennek kézírata is elégett a losonci tűzvészben. A Terray filozófiai munkásságát újra felfedező filozófiatörténész, Horkay László így jellemezte őt: „A szerző jó ítélőképessége, érzéke a bölcsészet iránt, gazdag tudása, szellemi készsége, a hegeli filozófia nem egy pontos irányt mutató értelmezése” kiemeli őt kora magyar filozófusai közül”.⁽³⁶⁾

Művei:

Az Áldozó, A valódi hazafi, Hozzá (Versek, Regényi Gyula álnéven)
Társalkodó, 1834. 1. félév. 14.sz. febr. 15. 53.

Óhajítás, (Vers) Uo.17.sz. febr.26. 65.

Andalgás, (Vers) Uo. 2. félév. 86.sz. okt. 25. 341.

Epigrammák (Művész titka, Szondi sírköve, R ... i fürdőre, Torquato Tasso, Camoens) Uo. 88.sz. nov.1. 352.

A szellőhöz, (Vers) Uo. 90.sz. nov.8. 360.

Kölcsey felett (Vers) Athenaeum, 1838. 34.sz. okt. 25. 546.

A német szemlélődő philosophia berlini táborozása, Uo. 1842. 1. félév. január 2. 1.sz. 5-9.
(Eddig ismeretlen Terray cikk, Szontagh Gusztáv közölte s így az ő neve alatt ismert)

Rövid vázlata Schelling philosophiájának s valami nevelésünk ügyében,
Uo. 2. félév. 4.sz. július 10 25-29.

Pedagógiai töredékek 1. Német iskolák nyilvánossága, Uo. 22.sz. augusztus 21. 169-170.

Paedagogiai töredékek 2. A Poroszország. 3. Prüfung der reife Uo. 23.sz. aug. 23. 177-180.

Elmélet és szemlélődés. Szontagh Gusztáv Propyleumok a társasági filozófiához
(1839) c. munkájáról, Pest. 1843. (Térey Károly álnéven)

A tudományosság mezején munkálkodók közti eszmecserélésnek szükségességéről, Nógrádi Evangélikus Esperességi Könyvtári és Mulató Társasági Ünnepély, mely Losoncon jun. 20-án 1843-ik évben tartatott. 1. füz. Pest. 1844. Trattner, 32-40.

Metaphysikai előzmények. Nógrádi Evangélikus Esperességi Könyvtári és Mulató Társasági ünnepély, mely Losoncon junius 19-én 1844-ik évben tartatott. 2. füzet. Pest. 1845. Trattner 143-169. (Újraközölve: Galagonya magyarok. Szemelvények a magyar nyelvű filozófiából Apáczaiktól Böhmig. Szerk. Várhegyi Miklós. Veszprém. 1992. 221-231. Pannon Pantheon)

A Rimaszombatban egyesült VI. osztályú protestáns Gimnázium. A Rimaszombatban egyesült protestáns gymnasium 1-ső évi programja, Rimaszombat, 1854. 3-10.

Nevelésünk nemzeti jellegéről, A losonci m.kir. áll. tanítóképezde értesítője az 1877/78 tanévről. Losonc 1878. 3-14.

Irodalom:

- N.N. Két veterán, Haán Lajos, Terray Károly, Vasárnapi Újság, 1881. 6.sz. febr. 6. 83-86.
A Terray-jubileum, Losonc és vidéke, 1881, 7.sz. febr. 13.
A Terray jubileum Losoncon, Gömör-Kishont, 1881, 6.sz. febr. 13.
TERRAY Károly meghalt, A Hon, 1881, 67. sz. márc. 9. Esti kiadás
FÁBRY János, Terray Károly, Gömör. Kishont, 1881, 10.sz. márc. 13.
TERRAY Károly temetése, Losonc és vidéke, 1991, 11.sz. márc. 13.
TERRAY Károly halálhíre, Vasárnapi Újság, 1881, 11.sz. márc. 13. 173.
Halálhíre, Néptanítók Lapja, 1881, 5.sz. márc.15. 103.
SNEFF János, Terray Károly emlékére, A Losonci m.kir. tanítóképző intézeti értesítője 1880-1881, Losonc, 1881, 3-10.
REJTŐ István, i.m. 1959. 16-17.
ERDÉLYI János levelezése. 1.k. S.a.r. T. Erdélyi Ilona, Bp. 1960. MTA (A magyar irodalomtörténetírás forrásai 1.) 98, 116, 148, 173, 392, 397, 402, 412, 423, 486, 487, 488, 489.
KÖLCSEY Ferenc összes művei. 3.k. Levelezése Bp. 1960. Szépirod. Kiadó. 636.
ERDÉLYI János levelezése, 2.k. S.a.r. T. Erdélyi Ilona, Bp. 1962. MTA (A magyar irodalomtörténetírás forrásai 2.) 134, 162, 452, 464, 554, 562,
TERRAY Barnabás, Adatok Kölcsey és a pozsonyi tanulóifjúság kapcsolatához, ItK. 1966. 418-423.
HORKAY László, Magyar hegelianusok, Magyar Filozófiai Szemle, 1971, 5-6.sz. 721-729.
MERÉNYI László, Terray Károly nógrádi éve, Palócföld, 1991, 2.sz. 169-177.

Mikszáthot tanította:

1857/58-as tanév: német, szabadkézi és műtani rajz, szépírás

1858/59-es tanév: német, szabadkézi rajz, szépírás

1959/60-as tanév: német, rajz

1860/61-es tanév: nem tanította

1861/62-es tanév: nem tanította

1862/63-as tanév: nem tanította

Életrajza:

Jelenleg semmilyen életrajzi adatunk nincs Tóth Józsefről. Rejtő István szerint 1855-től 1870-ig volt a rimaszombati gimnázium tanára. Egy másik forrás ennyit őrzött meg róla: „Tóth József ... az alsó osztályokban tanított, azonkívül a mértan és szabadkézi rajzolásra oktatta az ifjúságot”.⁽³⁷⁾

Mikszáth Tóth Józsefről:

Egyetlen Mikszáth írásban fordul elő a neve. Igen hitelesnek tűnik a szellemes bemutatás, csak az a baj, hogy ezt a tanártípust Mikszáth Mráz József tanár úr példáján is leírja a Ne okoskodj Pista! című kisregényében. Elképzelhető, hogy egy vándoranekdotával van dolgunk, amelyhez Mikszáth emlékeiből vette elő hajdani tanárjának a nevét. „Ezelőtt vagy két esztendővel utaztam ama városok egyikében, ahol iskolába jártam ... Abban a sárga házban lakott Tóth József professzor úr, „nagy tanügyi portentum”, mint akkoriban mondták. Még most is fülemben cseng a hangja, mikor a hexametert és a pentametert magyarázza kissé tótos dialektusával ad oculos.

- Ide figyeljetek, nebulók. Ha így mondjátok:

„Tóth József vágyok in, szépirodálmí tánártok – ez a hexameter.

„Tóth József vágyok in, szépirodálmí tánár” – ez a pentameter.

Ha pedig együtt mondd:

Tóth József vágyok in, á szépirodálmí tánártok,

Tóth József vágyok in, szépirodálmí tánár – ez a disztichon.

A jeles tanügyi bácsi mindenütt a saját énjét látta, mindenütt ebből indult ki s mindent ebből a szempontból ítélte meg. Vizsgái dolgozatul is ezt a témát adta fel: „Tóth József és a nevelésügy”. Be szeretném látni a kis köpcös, rátarti emberkét, ha él még”.⁽³⁸⁾

Irodalom:

KÁLNICZKY Géza, i.m. 1925. 7.

REJTŐ István, i.m. 1959. 19.

Selmechányai evangélikus líceum

BREZNYIK JÁNOS

Iklad, 1815 – Selmechánya, 1897. aug.

Mikszáthot tanította:

1863/64-es tanév: egyháztörténet, hellén, nyelv, magyar történelem,
magyar irodalom, magyar irány-gyakorlatok

1864/65-ös tanév: hellén, nyelv, magyar irodalom, magyar történelem,
magyarhoni prot. egyháztörténet

1865/66-os tanév: hellén nyelv, magyar irodalom, magyar történelem,
magyarhoni prot. egyháztörténet

Életrajza:

Diákéveit Aszódón, Selmecen és Pozsonyban töltötte. Végzés után két évig nevelő váró Dercsányi Pál gyermekei mellett Gödön. Majd a szokásos külföldi egyetemjárás következik: egy-egy évet hallgat Jénában és Hallében.

1842. február 9-én nevezték ki a selmeci líceumba a magyar nyelv és irodalom tanárának. Magyarul elmondott beiktató beszédében kifejtette, a görög és a latin nyelven kívül minden tantárgyat magyarul kell tanítani. Ő maga járt elől a példával. Számos tárgyat adott elő s mindent magyarul magyarázott diákjainak. Tantárgyai: észjog, államjog, népjog, magyarhoni prot. egyházjog, bányajog, Magyarország története, egyetemes történelem, statisztika, görög és héber nyelv, földrajz. Hosszú évekig ő vezette a líceumi magyar irodalmi kört.

Az 1843/44-es és az 1846/47-es tanévben ő volt a líceum igazgatója. (A tanárok akkor egymást váltva, évente egy-egy évig igazgatók is voltak.)

Nem tudjuk, mi volt a szerepe 1848-49-ben, de tény, hogy Világos után, hiába volt pozsonyi menlevele, elmozdították állásából, de legalább nem sorozták be az osztrák seregbe. Először nevelő volt a Sembery családnál, majd utána Békéscsabán tanított egy magániskolában, igen rossz körülmények között.

1858-ben hívták vissza Selmechányára, ahol rögtön igazgató lett, vezette is az intézményt 1889-ig. Mikszáth diáktársa így emlékezett vissza rá: „Kossuth Lajos egy ízben állítólag így nyilatkozott, hogy Breznyik az az ember, aki külföldről nem pusztán annak hírért hozta, hogy volt Németországban, hanem hozott onnan három megkerülhetetlen kincset is magával: alapos tudományt, szilárd jellemet, és igaz ember- s hazaszeretetet is, s valóban, mintha e három drágaköből lett volna alkotva az az ember ...”⁽³⁹⁾

Művei:

Tervezet a magyarhoni ág.h. evang. tanodák célszerű elrendezésére. Pest, 1852.

A cigány nyelv elemei. Pest, 1853.

Beszéd a gimnáziumok feladatairól. Tudósítvány a selmeczi ágost. hitv. ev. kerületi főgimnáziumról 1859/60-ik tanévben. Pest. 1860. 12-20.

A selmeci bányakerületi evang. lyceum tanári karának véleményadása a m.kir. kormánynak a gymnáziumokat és lyceumokat szervező tanterve ügyében. Pest. 1869.

Irodalom:

BREZNYIK János, A selmecbányai ágost. hitv. evang. egyház és lyceum története. 1. füzet. Selmecbánya 1883; 2. és 3. füzet Uo. 1889. 317-318.

GAJDÁCS Pál, Mikszáth Kálmán mint rimaszombati diák, Az Ujság, 1914, 88.sz. ápr.12. Húsvéti melléklet 82.

REJTŐ István, Mikszáth Kálmán és Selmecbánya, Nógrád megyei muzeumok évkönyve, 1982. 333-353.

REJTŐ István, Mikszáth a selmecbányai főgimnázium diákja. Mikszáthiáda, Cikkek, tanulmányok, Bp. 1992. Akad. kiadó, 52-82.

Mikszáth selmeci diákveire lásd még:

ORAVECZ Ödön, Mikszáth Kálmán selmecbányai diákévei, Emlékkönyv Csengery János ... évfordulójára, Szeged. 1926, 53-57.

CSÁKY Károly, Mikszáth Kálmán selmecbányai diákveiről, Mikszáth Kálmánnal szülőföldjén, Dunaszerdahely, 1996, Lilium Aurum 43-70.

Uő., Mikszáth Kálmán diákveiről. Az újabb Mikszáth kutatások eredményei. Nagy Iván történeti könyv, Szerk Tyekvicska Árpád 1966. Balassagyarmat, 1997. 103-130.

GRETZMACHER GYULA (Névalak még: Grezmacher, Grätzmacher)

Lócse, 1836. augusztus 19 – Selmecbánya, 1906. január 26.

Mikszáthot tanította:

1863/64-es tanév: természettan (erőmű, légtűnet- és csillagászatban, mathézis)

1864/65-ös tanév: nem tanította

1865/66-os tanév: nem tanította

Életrajza:

Elemi iskoláit valószínűleg szülővárosban végezte, a középiskolai tanulmányait már Eperjesen fejezte be. 1856-59 között a selmeci akadémia növendéke, bányaszat-kohászatot tanult. Pályáját gyakornokként kezdte a szélaknai és a rybníki kincstári bányáknál. 1861-ben még egy évet végzett az Adkémia géptanból. Mindeközben óraadó tanárként oktatott a selmeci evangélikus líceumban.

1865-től először tanársegéd az Akadémia ábrázoló geometria tanszéken, majd a bányaművelés-tan-bányamérés-tanszéken. 1871 és 1883 között a szélaknai bányahivatalnál alkalmazták, itt előrejutva a ranglétrán végül hivatalfőnök lett. 1883-ban hívják vissza a selmeci akadémiára, ahol tanszékvezető lesz a bányaművelés-tan-ércelőkészítéstan tanszéken 1904-ig, nyugdíjba vonulásáig.

Művei:

Sokat publikáló, jól felkészült tudós. Magyarul és németül írt szakcikkeket a szaklapokba, főleg a Bányászati és Kohászati Lapok a fő publikálási fóruma. Néhány általánosabb érdeklődést kiváltó írása:

Selmecz és környékének magassági viszonyai. Selmezbánya. 1868. Joerges, 39. p.

A Salgó-tarjáni „József-akna” nevű bányamezőnek kifúlasztása. 1888. november 7-kén, BKL 1889. 41-42, 51-53.

Bányászati és kohászati szótárunk érdekében, BKL 1890, 123-124.

Kirándulás Bajorország északi részébe, BKL, 1892. 303-306.

Irodalom:

A selmeci bányászati és erdészeti akadémia oktatóinak rövid életrajza és szakirodalmi munkássága 1735-1918. Miskolc. 1983. Szerk. Zsámboki László. Nehézipari Műszaki Egyetem 174-175.

HÄNDEL VILMOS

Szepesváralja, 1837. február 2. – ?

Mikszáthot tanította:

1863/64-es tanév: nem tanította

1864/65-ös tanév: lélektan

1865/66-os tanév: esztetika

Életrajza:

Iskoláit Nyíregyházán, Miskolcon, Eperjesen végezte. Tanulmányai befejezése után egy évig nevelősködött Lánchy Jakab családjánál Abaúj megyében, Felsőlácson. Miskolcon kezdődött egyházi pályája. Két évig tanult még Halléban és Jénában, majd nagyobb utazást tett Németországban és Svájcban önművelési céllal.

1862 április 2-től németül és magyarul prédikáló lelkész a selmeci egyháznál. Már 1863-ban kezdeményezte a magyar nyelvű istentiszteletek gyakoribbá tételét. Lelkes közéleti szereplő lett a városban. Például ő szervezte újjá a helyi evangélikus nőegyesületet. Az evangélikus liceumban óraadó tanár volt.

Művei:

Elsősorban egyházi lapokban publikált. Néhány jellemző műve:

A keresztyén egyház története. Selmecz, 1877

Emléklapok. Kegyelete jelül kiadta a bányai ág. hitv. ev. egyházkerület néhai dr. Szeberényi Gusztáv szeretett püspökének emlékére. Bp. 1850.

A gyermek imái. Selmecz. 1890.

Az ág.hítv. ev. bányakerület püspökavató örömmünnepének emléklapjai. Bp. 1891.

Irodalom:

BREZNYIK János, i.m. 1889: 379-380.

REJTŐ István, i.m. 1982.

REJTŐ István, i.m. 1992.

HRENCSEK KÁROLY

Nagyrőce, 1822 – ?

Mikszáthot tanította:

1863/64-es tanév: tót nyelv

1864/65-ös tanév: szláv irodalom története

1865/66-os tanév: szláv irodalom története

Életrajza:

Iskoláit számos helyen végezte. Osgyán, Kézsmárk, Selmec, Pozsony, Lőcse a főbb állomások. Ő is tanult külföldi egyetemeken, így Halléban és Gerifswaldban. 1849-ben superintendensi káplán lett. 1861 április 7-től lett Selmecen tót nyelven szolgáló lelkész. (Akkoriban Svábócon lelkészkedett). Az evangélikus líceumban ő vezette a tót kört, amely a magyar önképzőkörnek a mása volt, tevékenysége is hasonló: felolvasások, bírálatok stb. A líceumban egyébként csak a született szlovákoknak volt kötelező szlovákul tanulni, a többiek kérhettek felmentést, legalábbis ha a szülők kérték azt.

Irodalom:

BREZNYIK János, i.m. 1889: 379-380

REJTŐ István, i.m. 1982:

REJTŐ István, i.m. 1992:

JEZSOVICS KÁROLY

Nagyszelezsény, 1834, január 28 – ?

Mikszáthot tanította:

1863/64-es tanév: Természettan (delejesség, villanyosság, hang-, fény-, hőtan)

1864/65-ös tanév: mathézis, természettan

1865/66-os tanév: mathézis, természettan

Életrajza:

Apja evangélikus lelkész. Iskoláit Selmecen végezte, majd a pozsonyi főiskolán tanult teológiát. Ezt követően Deménden volt nevelő a Palugyay családnál. 1860-ban Berlinbe ment folytatni tanulmányait, majd Hallében és Göttingenben is ott találjuk őt a tanulók között. Mérhetetlen tudásszomjára mi sem jellemző, hogy már a selmeci evangélikus líceum tanára volt, de még mindig át-átjárt a bányászati akadémiára s beült a diákok közé fizikai és matematikai előadásokat hallgatni. 1894-ben ő lett a líceum igazgatója.

Művei:

A hő, mint a mozgás egyik neme. Tyndall John után fordította, Bp. 1874.

Irodalom:

BREZNYIK János, i.m. 1889: 355, 356.

REJTŐ István, i.m. 1982.

REJTŐ István, i.m. 1992.

SCHOLZ VILMOS (Névalak még: Solz, Solc)

Laibic, 1832 – Selmechánya, 1882 március 18.

Mikszáthot tanította:

1863/64-es tanév: német nyelv, újkori történet

1864/65-ös tanév: német irodalom, újkori történelem

1865/1866-os tanév: német irodalom, újkori történelem

Életrajza:

Szepes megyében született, iskoláit Miskolcon, Késmárkon és Eperjesen végezte. Egy ideig Pribelen volt nevelő Laszkári Miklós családjánál. Majd szülőfalujában töltötte be a jegyzői tiszteket, de közben megszerezte az ügyvédi diplomát. Ám egyik foglalkozáshoz sem volt ked-

ve, inkább tanítani szeretett. 1859-ben került a selmeci líceumba, ahol szokás szerint ő is sok mindent adott elő: Magyarország földrajzát, egyetemes történelmet, németet, növénytant, állattant. De szívéhez legközelebb az irodalmi önképzőkör állt, amelynek haláláig elnöke volt. Így ő volt az első, aki halhatta az önképzőkör legaktívabb és legsikeresebb tagjának, Mikszáth Kálmának a zsengeit is: verseit, beszéleit, humoreszkjeit. Ez utóbbiról így emlékezik a hiteles tanú, az iskola igazgatója: „az én Gyuri bácsim humoreszkje, melylyel a jegyzőkönyv szerint az egész kört felvidámította ... az utóbbi elmeszüleményéről nyilatkozott előttünk Solc, ha Mikszáth így fog fejlődni, kitűnő beszélyíró válik belőle”.⁽⁴⁰⁾

Mikszáth tanáráról:

Breznyik János említett közlése bekerült a Mikszáth szakirodalomba és semmi okunk kétkedni hitelességében. Már csak azért sem, mert ennek eredetét jóval korábbi dátálva találjuk meg. Törs Kálmán említi ezt 1882-ben, amikor a Vasárnapi Ujság szinte teljes terjedelmében a magyar irodalom új géniuszát ünnepli. Miközben röviden végigtekint Mikszáth életrajzán, ezt írja le: „Solz Vilmos, az önképzőkör elnöke, melynek egykor Petőfi is tagja volt, már akkor fölismerete benne az írói tehetséget s erős meggyőződéssel állította. „meglássátok, e gyerekből még író válik.” Persze nem hitték el neki s kinevették a tanárt is, kitűntetett kedvencét is”.⁽⁴¹⁾

Egészen biztos, hogy ezt az esetet Törs magától Mikszáthtól hallotta, akit alaposan megfaggatott az életrajzi adatok összegyűjtése során. Mikszáth soha nem felejtette el Scholz tanár úr jóslatát, hiszen ez volt a legfontosabb jövődőlés, amellyel végülis pályát választott: ettől kezdve már csak író akart lenni.

Ezt igazolja Mikszáth talán utolsó, befejezetlen levele, régen meghalt tanárának, Scholz Vilmosnak címezve 1910. május 18-25 között keltezve. Nem is levél, inkább visszaemlékező írás ez, amikor a negyvenéves írói jubileum tömjénfüstjétől nem elbódult Mikszáth újra felidézi, hol és mikor történt az a pillanat, amely elindította őt ezen a dicsőséges pályán. Bár a levél töredékben nincs benne a fenti híres idézet, maga a megírás ténye is igazolja valóságát, hiszen Mikszáth egyetlen selmeci tanáráról nem emlékezett meg élete folyamán (ellentétben az idézett rimaszombati pedagógusokkal). Egyedül ez a levél-töredék mutatja Scholz hatását. Az első sorok ezt igazolják: „Kedves Scholz tanár úr! Tudom, hogy ön nem kapja meg ezt a levelet, mert Ön meghalt és mintegy húsz éve porladozik már a selmeci földben, ahol az ön szíve arannyá fog változni és kibányásztatik egy napon, de nem is az ön testéhez van adresszáva ez a levél, a lelkéhez szól, senki máshoz nem is szólhat, az ön lelke pedig ott él azokban, akik az ön dolgait folytatják a selmeci Petőfi körben, ahol Petrovics Sándor bontogatta ki szárnyait, s ahol az első ingadozó lépéseket tettem én is a Parnasszus felé, negyven és néhány év előtt az ön meleg, simogató, biztató tekintetétől felvillanyozva.”⁽⁴²⁾

Irodalom:

TÖRS Kálmán, i.m. 1882, 242.

BREZNYIK János, i.m. 1889. 350-351.

MIKSZÁTH Kálmán levele Scholz Vilmosnak, MKÖM, 26.k. Bp. 1961. Sa.r. Méreiné

Juhász Margit, 132.

REJTŐ István, i.m. 1982.

REJTŐ István, i.m. 1992.

Mikszáthot tanította:

1863/64-es tanév: latin nyelv, bölcseészet

1864/65-ös tanév: vallástan, latin , észtan

1865/66-os tanév: vallástan, latin, lélektan

Életrajza:

Halhatatlanságának magyarázata: ő még Petőfit is tanította a Líceumban s ugyancsak ő volt az aki Petőfit megbuktatta. Mindez azonban csak legenda, de ez bőven elég az örök élethez mifelénk.

Különös pedagógusi pályafutás az övé. Apja Suhajda Máté szücsmester volt Selmecen. Fiát a helyi iskolában taníttatta majd Pozsonyban fejezte be a teológiát. Bécsben és Jénában képezte magát tovább az ottani egyetemeken. Közben egy ideig 1827-ben Apostagon volt nevelő Prónay Kálmán házában. Ezt követte egy apostagi majd ceglédi lelkészkedés, amit is azért nehéz szívvel végzett, mert „egész életében a tótókhoz szított” s nehezen viselte a magyar közeget.”⁽⁴³⁾

Selmecbányára 1840. november 20-án nevezték ki s itt is tanított élete végéig. 1854-ben ugyan rövid időre otthagyta az iskolát, de 1858-ban visszatért. Közben igazgató is volt a líccumban, a 1841/42, 1844/45, 1847/48, 1849/50, 1851/52, 1853/54-es tanévekben.

Furcsa ember volt. Tanártársai szerint kitűnően felkészült, nagy tudású professzor, akitől a diákjai, ha akartak, nagyon sok tudományt kaphattak. Ugyanakkor egyáltalán nem volt kedve tanítani. A heti 18 kötelező óra helyett jó ha 10-12 órát adott. „A sok ülés, mondogatás, árt egészségének, de azért kurta kocsmákban, vig cimborák társaságában naponként éjfélig is el-üldögélt” – idézi fel alakját igazgatója, Breznyik János.⁽⁴⁴⁾

S ugyancsak ő az, aki már említett magyarellenességét is szóvá teszi. Ezt a líceumban, még ha visszafogottan is, de folyamatosan érzékeltette. „S hogy a tanulóakra nem volt káros befolyással, annak köszönheti, hogy a tanári karban mindig voltak olyanok, kik hatását ellensúlyozták.”⁽⁴⁵⁾ Végrendeletében vagyonát elsősorban a Maticára hagyta, Selmecre szinte semmit nem hagyományozott.

Művei:

Der Magyaraismus in Ungarn, Leipzig, 1834.

A magyarok ázsiai eredete és első európai működésükről. Pest. 1837.

Mikszáth tanáráról:

Az író több ízben is foglalkozott Suhajdával. Ő sem vonhatta ki magát a Selmecen élő Petőfi hagyomány alól, elvégre ugyanabba az iskolába járt, s a városban élt legendákat, a szállásadó hajdúról, a diák-költőt megbukató tanárról, Petőfi színházi vonzalmáról, selmeci szerelméről megőrizte emlékezete. Így találjuk ezt *A Petőfi legenda Selmecen* című írásában, amely szerint ő még ismerte Suhajda professzor Mariska nevű hugát, akihez írta Petőfi *A hűtlenhez* című versét, azaz ő lett volna az „esküszegte lányka.” Ő még látta az önképzőkör évkönyvét, ahová Petőfi sajátkezűleg beírta ezt a verset. S persze őt is tanította az öreg professzor, akiről mindenki tudta a városban, hogy „ez ponálta valamikor szekundába Petőfi Sándort”.

A csodálatos gomba című írásában pedig így említi ezt a tényt: „S ... professzor nemcsak tudományos ember volt, hanem híres is. Híres ember azért volt, mert Petőfi őróla írta azon emlékezetes vesszorokat. „a poesisből is secundába ponált sok számár professzorom”, tudományos embernek pedig azért látszott lenni, mert ő maga nagy természettudósnak tartotta magát: márpedig a mai világban nem elég csupán tudósnak lenni, hanem annak kell látszani is.”⁽⁴⁶⁾

A tévedés még a múlt századból datálódik, amikor azt keresték, ki lehet a vers címzettje. Többen, kézenfekvő módon a professzor hugát, Suhajda Marit gyanították mögötte, akinek a bátyja közismerten Petőfi diákéletének megkeserítője volt. A legenda szívósan tartotta magát – esetleg tartja magát még ma is – holott már 1907-től tudjuk, a leányzó Cancriny Emma, Aszódon élő leányzó, a buktató professzor pedig Linchard Dániel. Aki ugyan buzgó szlovák volt, de nem ezért, hanem felkészületlensége miatt buktatta meg történelemből a költőt.⁽⁴⁷⁾

S lassan száz éve azt is tudjuk már, hogy az igazságtalanul vádolt Suhajda ebben az esetben valóban ártatlan, hiszen Petőfi 1838. szeptembertől 1839. februárjáig van Selmecen, ő pedig majd csak 1840 őszén érkezik oda. Ráadásul azt is tudjuk, sem felesége, sem húga nem volt szegénynek.

Irodalom:

FEKETE Sándor, Petőfi Sándor életrajza, 1.k. A költő gyermek- és ifjúkora, Bp. 1973.

Akad. kiadó 119-122.

PETŐFI Sándor összes művei. Kritikai kiadás, 1.k. S.a.r. Kiss József és Martinkó András, Bp. 1973. Akad. Kiadó 180-188.

REJTŐ István, i.m. 1982.

REJTŐ István i.m. 1992.

JEGYZETEK

1. MÉSZÁROS István, Középszintű iskoláink kronológiája és topográfiája 996-1948, Általánosan képző középiskolák, Bp. 1988 Akad. Kiadó 243-244, 248-249, BREZNYIK János, A selmecbányai ágost.hitv.evang.egyház és lyceum története. 1. füzet. Selmecbánya 1883, 2. és 3. füzet Uo. 1889, BODOR István, A rimaszombati egyesült protestáns főgimnázium története, Rimaszombat, 1899.
2. REJTŐ István, Mikszáth Kálmán a rimaszombati diák, Bp. 1959 MTA (Irodalomtörténeti füzetek 27.), Uő: Mikszáth Kálmán és Selmecbánya, Nógrád megyei múzeumok évkönyve, 1982 333-356., Bővített kiadása: Mikszáth a selmecbányai főgimnázium diákja, Mikszáthiáda. Cikk, tanulmányok. Bp. 1992. Akad. Kiadó 52-82
3. Értesítés a rimaszombati protestáns Gimnaziumról 1862-63. Rimaszombat 1863, 3.
4. MIKSZÁTH Kálmán: Az öreg Dankó bácsi, Mikszáth Kálmán művei (továbbiakban MKM) 9.k. Kiseb elbeszélések 1870-1879, Bp. 1967. M. Helikon 646.
5. Mikszáth Kálmán, Fábry János MKM, 15.k. Tárcák, karcolatok 1869-1910, Összeáll. Domokos Mátyás M. Helikon 464-465.
6. TÖRS Kálmán, Mikszáth Kálmán, Vasárnapi Ujság, 1882, 16.sz. ápr. 16. 242.
7. KISS József, Az öreg Baksayról, A Hét, 1894. 26.sz. jul.1. 409.
8. BAKSAY Sándor, Baksay István, Az utolsó professzor és az utolsó professzori jubileum, Vasárnapi Ujság, 1894, 25.sz. jun.24. 410.
9. BAKSAY István, Eszmetöredékek a történelem hatása és tanítása körül, A Rimaszombati egyesület protestáns gymnázium II-dik évi programja, 1855. Rimaszombat, 1855. 3-5.
10. VERESS Samu, Mikszáth Kálmán a rimaszombati iskolában 1857-1863, A rimaszombati egyesület prot. főgimnázium LXVII-ik értesítője az 1909-1910. tanévről. Rimaszombat, 1910 5.
11. MIKSZÁTH Kálmán: Az öreg Baksayról, A Hét, 1894, 26.sz. jul.1. 408.
12. MIKSZÁTH Kálmán, Fábry János, MKM 15.k. 466.
13. MIKSZÁTH Kálmán, Az öreg Dankó bácsi, MKM 9.k. 646.
14. Gazdátlan a múzeum, Gömös-Kishont, 1908. 1.sz. jan.5.1.
15. FÁBRY János (arképpel), Vasárnapi Ujság, 1908, 6.sz. febr.9. 102-104.
16. MIKSZÁTH Kálmán Fábry Jánosnak, Budapest, 1878. junius 23., Mikszáth Kálmán összes művei (továbbiakban MKÖM) 24.k. Bp. 1961. S.a.r. Méreiné Juhász Margit, 154-155.
17. MIKSZÁTH Kálmán levele Fábry Jánosnak, Budapest, 1893 január 12. MKÖM 25.k. Bp. 1961. S.a.r. Méreiné Juhász Margit 47.
- 18.
19. KÁLNICZKY Géza, Mikszáth Kálmán diákévei Rimaszombaton, Kassa, 1925 7.
20. Gömöri Közlöny, 1878, 46.sz. nov.24.
21. SÁRKÁNY Imre, A rimaszombati egyesült prot. főgimnázium története, Uannak XLIV-ik értesítője az 1896-97 tanévről, Rimaszombat, 1897 15.
22. FÁBRY János tanévi beszámolója, A rimaszombati evang. prot. gimnázium értesítője 1969-70-es tanévről, rimaszombat, 1870, 5.
23. SÉVERLAY Károly, Eszmetöredékek a régi s a mostani tanrendszer s tanmódról, A rimaszombati egyesült prot. gimnazium II-ik évi programja, Rimaszombat 1856. 3.
24. RUBINYI Mózes, Mikszáth rimaszombati diákévei, 1957, 505.
25. MIKSZÁTH KÁLMÁN, Fábry János, MKM 15. 465.
26. MIKSZÁTH Kálmán, Hogy lettem én író? MKM 9. 713-719.
27. MIKSZÁTH Kálmán, Az öreg Dankó bácsi, MKM 9.k. 646.

28. Pedagógiai lexikon, Bp. 1997. (Főszerk. Báthory Zoltán, Farkas László) Bp. 1992. Keraban könyvkiadó, 3.k. 541.
29. TERRAY Károly, Nevelésünk nemzeti jellegéről, A losonci m.kir. áll. tanítóképezde értesítője az 1878/79. tanévről, Losonc, 1878, 6.
30. Uő, A Rimaszombatban egyesült VI. osztályú protestáns gimnázium, A Rimaszombatban egyesült protestáns gimnázium 1-ső évi programja, Rimaszombat, 1854. 8-9.
31. FÁBRY János, Terray Károly, Gömör-Kishont, 1881. 10.sz. március 13.
32. N.N. Két veterán, Haán Lajos, Terray Károly (arcképpel), Vasárnapi Újság, 1881, 6.sz. február 6. 86.
33. TERRAY Barnabás, Adatok Kölcsey és a pozsonyi tanulóifjuság kapcsolatához, ItK, 1966, 419.
34. KÖLCSEY Ferenc összes művei, 3.k. levelek, Bp. 1960. Szépirod.Kiadó 636.
35. ERDÉLYI János levelezése 1.k. Bp. 1960. S.a.r. T. Erdélyi Ilona, MTA, 73. (A magyar irodalomtörténetírás forrásai 2.)
36. HORKAY László, Magyar hegeliánusok, Magyar Filozófiai Szemle, 1971, 5-6.sz. 729.
37. KÁLNICZKY Géza, im. 1925., 7.
38. MIKSZÁTH Kálmán, A megromlott "állás", MKM, 11.k. Bp. 19 MKÖM. 11.k. S.a.r. Király István, Bp. 1959. Akad. Kiadó. 201-22.
39. GAJDÁCS Pál, Mikszáth Kálmán mint rimaszombati diák, Az Ujság 1914. 88.sz. ápr. 12. 82.
40. BREZNYIK János, i.m. 1889. 350.
41. TÖRS Kálmán, i.m. 242.
42. MIKSZÁTH Kálmán levele Scholz Vilmosnak, Budapest, 1910, május 18-25 között, MKÖM, 26. Bp. 1961. S.a.r. Méreiné Juhász Margit, 132.
43. BREZNYIK, i.m. 1889, 322-323.
44. Uo. 323.
45. Uo. 322.
46. MIKSZÁTH Kálmán, A csodálatos gomba, MKM, 9.k. 261.
47. FEKETE SÁNDOR, Petőfi Sándor életrajza 1.k. A költő gyermek- és ifjúkora Bp. 1973. Akad. Kiadó, 119-122., PETŐFI Sándor, A hűtlenhez, Petőfi Sándor összes művei, Kritikai kiadás, 1.k. Költemények, Bp. 1973. S.a.r. Kiss József és Martinkó András. Akad. Kiadó 8., 180-188.

Igazgatósági elnök, mint „jószándékú dilettáns”

Gróf Forgách Antal

(1819-1885)

Szvircsek Ferenc

A gácsi főágból származó ghimesi és gácsi gróf Forgách Antal 1819. április 16-án született Pozsonyban, Forgách János Csongrád megye főispánja és Szent-Iványi Erzsébet második gyermekeként. Anyja révén Liptó vármegye egyik legrégebbi családjával állt rokonságban, akik a 17. századtól Nógrád megyében is jelentős közhivatalokat töltöttek be.

Nógrád megyében a 14. századtól birtokos Forgách-család apai ágon a Hunt-Pázmán nemből eredő Nyitra vármegyei ágból eredeztethető. A 16. századtól politikai és egyházi téren játszottak kimagasló szerepet. 1560-ban bárói, 1640-ben grófi rangot kaptak. A Forgách-család a Gyürky, a Prónay, az Almássy, a Zichy és a Dégenfeld családokhoz hasonlóan a 19. század dereka előtt érdeklődést mutatott az ipari tevékenységek iránt. Szerepük azonban nem volt ellentmondás nélküli. A megyénk iparfejlődésében vezérszerepet betöltő Forgáchok a mezőgazdasági és az ipari

tőke összefonódását szinte családi hagyományként kezelték. Nevük elválaszthatatlan az 1767-ben alapított gácsi posztómanufaktúrától. A 19. század közepétől az országgyűlésben tevékenykedő Forgáchok közül, képzettsége és tehetsége tekintetében gróf Forgách Antal emelkedett ki.

Elemi és középiskolai tanulmányait Pozsonyban, a jogot a pesti egyetemen végezte. A bécsi udvari kancelláriánál 1837-ben kezdte hivatali-közeleti pályafutását. Öt évi tiszteletbeli fogalmazóság után a fiumei kormányzékhez nevezték ki ülnökké, és a váltó- és kereskedelmi törvényszék előadójává. Ugyanitt 1844-től tanácsos lett. Az országgyűlésen a felsőház konzervatív pártjában a gr. Apponyi György körül csoportosulók között találjuk gr. Forgách Antalt is, akinek tapasztalati hiányosságait tehetsége és felkészültsége, illetve az udvar iránti feltétlen elkötelezettsége pótolta. Ezt felismerve a kormányzervek 1846-ban a váltó felsőtörvényszékhez nevezték ki ülnöknek, majd 1847-ben kamarai tanácsosnak. Nógrád megyében a fiatal Forgách

alig fordult meg, ennek ellenére 1846-ban táblabíróvá nevezték ki.⁽¹⁾ A címet birtokai, családi tradíciói és nem politikai szereplései után kapta meg. Azt is leírhatjuk, hogy nem volt népszerű a megyében, a liberális nemesi ellenzék – Madách Imre, Szontágh Pál és Pulszky Ferenc – 1847-es epigrammagyűjteményében így jellemezték Forgách Antalt: „Jöttél, hogy lecsepüzd pártunkat, s mégha legyőznél, Sem lennél Cézár; gyáva csak a mi hadunk.”⁽²⁾

Politikai karrierje töretlenül ívelt felfelé, 1848-ban a főrendiház jegyzője lett. A forradalom és a szabadságharc alatt azonnal és határozottan az udvari párthoz csatlakozott, ahol az ősmagyar eredetű és nevű grófot a legnagyobb örömmel üdvözlötték és nevezték ki Heves vármegye királyi biztosává (tábori biztosává), majd az északi megyék főbiztosává. Sajnálatos módon támogatta 1849-ben az orosz intervenció sereg behívását az országba, és fő ellemzési császári biztosuk lett. Kortársai ezt nem tudták megbocsátani Forgáchnak, és „muszka vezetőnek” nevezték. Testvére, gr. Forgách Sándor szintén az orosz seregek körül forgolódott, s érdemelte ki a „kancsucás gróf” nevet. [Forgách Sándor (1814–1894) Nógrád megye táblabírája volt 1836-tól, de főleg Bécsben élt. Ott ismerték fel „minden parancs teljesítésére kész” egyéniségét. A világosi fegyverletétel után Pest megye törvényszéki ülnöke volt. Nógrádi kortársai 1847-ben találóan jellemezték: „Nagyszerű ős csernek nyomorú forgácsa! veled most / A maradó tábor fűtni akarna – nekünk; / Célt ér tán, – de azért jut-e majd számodra dicsőség? / Rossz forgács-eszköz, rossz hamu léssz te csupán!” Forgách Sándor fő tevékenysége 1867 után csak a vadászat volt, többször kereste fel Afrikát, Kisáziát s „Öreg vadász” név alatt több lapban is írt emlékeiről. Élete utolsó éveit a gácsi várkastélyban élte le.]⁽³⁾

A világosi fegyverletétel után gr. Forgách Antal birtokára vonult vissza gazdálkodni. Ezt a tevékenységet azonban nem sokáig folytatta, mert az udvar hívását elfogadva előbb Pozsony megyének, majd Felső-Magyarországnak (Trencsén, Nyitra, Túróc, Liptó és Árva vármegyék) lett kerületi főbiztosa (Districtsobercommisar). Steier Lajos szerint: „A biztosok között különösen Forgách Antal gróf volt az, aki minden erejével azon volt, hogy kerülete nagy területén a Bécsből szított nemzetiségi szervezkedéseket, az elkülönülési agitációt leszerelje (...), noha az ősszbírodalom feltétlen híve volt, az ország integritásának megsértését mélyen fájlalta és megmaradt rész épsége felett félt szemmel őrködött”. Bizonyítottak látszik, hogy kerületében arra törekedett, hogy a közigazgatás a régi szakemberek kezébe kerüljön. Ugyan ez a cselekedete „nemzetellenesnek” tűnt, azonban következményeiben előnyösnek bizonyult. A magyar hivatalnokok enyhébben kezelték a rendeleteket, s ha nem vállalták volna ezeket az állásokat, akkor a kinevezett cseh, morva vagy osztrák komisszáriusok jutottak volna döntéshozó helyzetbe. A konszolidált helyzet megteremtése nekik is köszönhető bizonyos mértékben.⁽⁴⁾

Árva, Liptó és Túróc megyék megszervezése után gr. Forgách Antal 1849. szeptember 19-én érkezett Nyitra megyébe, ahol diadalkapuvál, fátylászmenettel fogadták. Az események a tömegek érdekek szerinti irányultságát jelzi, érzelmi változékonyságuk nem választható el nemzetiségi identitásuk erősödésétől. Forgách észrevette a szlovák „honorátiók” monopolisztikusan kezelt császárhűségét, kirekesztő politizálását, a szlovák polgári középérték hiányát, mely a mérleg nyelvét elmozdíthatta volna. Véleménye szerint: „a litterátusok, akik a politikai agitáció élén állnak, a békés rendnek semmilyen biztosítékát nem nyújtották”. Bizonyíthatóan a császári biztosok között Forgách gróf kitűnt nemzeti önértékével, politikai éleslátásával: „A Vojvodina, Horvátország, Csehország és a most alakítandó Slovensko agitátorai, – magyarázza – a monarchiának új zavarokat okozhatnak, mihelyt egymásnak kezét nyújtanak”.⁽⁵⁾

Bármennyire is elítéljük a szabadságharc idején tanúsított magatartását, el kell ismerünk, hogy később nehéz volt megmaradni a császári főbiztosi állásban úgy, „hogy az illetőnek

véleménye és politikája legyen olyan kérdésekben, melyekben Bach ismét nemzetünk gyengítését célozta. E vigasztalan korszakban Forgáchnak gyenge ellenkísérletei, relatíve gerincesebb viselkedése a tót elkülönülési kérdésben a reakciós abszolutizmus sivárságában mindenestre egy, bár szegénylombozatú, kis oázis” – írta Steier Lajos.⁽⁶⁾ Nagy Iván nógrádi genealógus visszaemlékezése szerint: „mondják, hogy működése sok tekintetben üdvös volt, amennyiben a lakosságra békítőleg és csillapítólag vitte hivatalát ami egyéb iránt tekintve magyarságát és összeköttetéseit, könnyen megfejtethető. Az bizonyos, hogy nem túlzott.”⁽⁷⁾

A Habsburg-háznak tett szolgálatai elismeréséül megkapta a Szent István-rend kiskeresztjét és a cs. kir. kamarás címet. 1853-ban Csehországba irányították a prágai helytartóság alelnökének, majd innen 1859-ben Bécsbe helyezték a belügyminisztérium osztályfőnökének. 1860-ban lett Morva és Szilézia helytartója, azonban itt sem töltött sok időt, mert még ugyanabban az évben Csehország helytartójának nevezték ki. Az Októberi Diploma pártjához tartozott Forgách Antal is, ezért Schmerling őt szemelte ki a Februári Pátens keresztülvitelére. Talán egy évig viselte hivatalát a hatalom teljes megelégedettségére, amikor br. Vay Miklós kancellár felmentése után 1861. július 18-án a m. kir. udvari kancellári hivatalt foglalhatta el. Már kancellári minőségben írta alá az 1861. július 21-én keltezett leiratot, mely a magyar alkotmánynak a Februári Pátenssel akart korlátot szabni, azaz a Deák-féle feliratot az uralkodói válaszlével elutasította. Az új kancellár legelső kormányzási fellépése az volt, hogy augusztus 22-én, amikor az uralkodó feloszlatta a magyar országgyűlést, körlevelet intézett a főispánokhoz, melyben közölte, hogy az országgyűlés feloszlátása nem jelenti az Októberi Diploma által helyreállított alkotmány megsemmisítését. Forgách az elődje által kibocsátott, de félre tett rendeletek végrehajtását szigorúan megkövetelte, mert azt várta, hogy a megyei választások, gyűlések megalkuvó szellemet szülnek, és az ún. „terrorizálás”, jogkövetelő nyakasság majd megszűnik. Azonban nem ért el célt sem ezzel, sem egy másik, a megyei bizottságokhoz intézett köriratával. Nem sikerült a bécsi udvari körök által óhajtott hangulatot megteremtenie, hanem méginkább szenvedélyesebbé és elszántabbá tette a megyék hangadó köreinek magatartását. Ebben a politikailag válságos időszakban, november 5-én uralkodói leirattal a kormányzás új rendjét, a „provizórium”-ot vezették be, a törvényhatóságokat feloszlatták, és katonai bíraskodást léptettek életbe.⁽⁸⁾ A Vasárnapi Újság 1861. 39. számában A. Schmerling és gr. Forgách közötti véleménykülönbséget főképpen az erdélyi ügyet illetően oly jelentékenynek tekintette, hogy együttmaradásuk a kabinetben „lehetetlenné kezd válni”. Mindketten beadták lemondásukat, amit nem fogadott el a császár, Schmerling a kihallgatáson „mint mindig, most is teljes győzelmet aratott, míg gr. Forgách tovább is kérte hivatalától leendő felmentését”.⁽⁹⁾ Komolyan szóba jött egy új kancellár kinevezése, de a felkért gr. Nádasdy azt nem fogadta el. Még 1862-ben uralkodói utasításra gr. Forgách kancellárnak törvényjavaslatot kellett készítenie a nem magyar ajkú lakosság nyelvi és nemzeti fejlődésének biztosítására. 1862. december 4-én gr. Apponyi György országbíró Bécsbe utazott az „egyenjogú dualizmus” bevezetésének tervével, mely konzervatív politikusok közreműködésével és gr. Forgách Antal tudtával készült az uralkodó felkérésére. Az ország egyik leghírhedtebb panamista publicistája, Kecskeméthy Aurél 1861. november 22-én a következőket írta gr. Forgáchról: „Forgáchnál néhányszor hosszabb értekezleten. Ő ugyan, ha nem is schwindler, de felületes s semmit mélyen nem hívó ember benyomását teszi rám. De jót akar, l'enfer est pové stb. Azaz szerezni megyéket, városokat, aztán országgyűlést hozni létre, azalatt ő Felségét megnyerni a 47-ki szempontnak; közvetítő tervet, mely a birodalmi tanácsal érintkezendő, de annak kiegészítését nem teendő magyar ország-bizottmány, némi negyvennyolczadiki módosítások s ministerek s effélék nem rosszul combinált amalgomából áll. Sikerülni fog-e? más kérdés. Tény, hogy Forgách a Staatsministeriumban már gyűlölt ember Forgách svádája s eddigi csekély vívmányai, nagy tevékenysége, főleg ügyessége által személyes befolyást szerzett a jóakaró Felségnél, kinőtt

Schmerling szárnyai alól, nem enged neki befolyást Magyarország adminisztrációjára, hinc illae lacrimae. Azonban erről a hazai publikum mit sem tud, s gyűlöli Forgáchot.”⁽¹⁰⁾

A bécsi udvari intrikák sikerét biztosította gr. Forgách emberi gyengesége. Kancellársága alatt, 1863 augusztusában az országos rendkívüli szárazság, aszály ejtette az első foltot nevén. Az inség következtében a kincstár gabonát kényszerült felvásárolni, hogy az éhséggel küzdő lakosságnak kölcsön-segélyt nyújthasson. Többek között a Kohen-testvérek – akik 1857-ben alapították terménykereskedő cégüket – gr. Forgách kancellár „érdeklődő elnézéséből” nagy mennyiségű olesó, dohos gabonát vásároltak fel s adtak tovább drágán a községeknek. A másik ügy, melyben gr. Forgách Antal neve összekapcsolódott a kor nevezetes vasúti panamájával, szintén nem tett jót hírnevének. A Szent István Kőszénbánya Társulat 1862-ben vasútépítési engedélykérdő okiratot nyújtott be, amelyhez időközben csatlakozott Ágost Coburg gothai herceg, gr. Forgách Antal udvari kancellár s testvére gr. Forgách József, br. Sina Simon bankár, gr. Czebrían Ferenc, br. Podmaniczky Hermann és Gyürky Pál örökösei. A Kohen-testvérek nagykereskedő cég lett a Társulat bankárja. Róluk írta néhány év múlva a rendőri jelentés, hogy: „nagy svindlerék voltak, amilyenek csak Pesten találhatók!” A kőszénbánya társaság csupán fedőszerve volt egy nagystílű vasútépítkezés (Pest-Salgótarján-Besztercebánya) megindításához, amelynek alapját a szénbányászati jogok és a szénbányászatból eredő jövedelem képezte volna. A két Forgách kivételével a társulat szempontjából csak nevek voltak. Mivel a részvényjegyzés során a kellő mennyiségű tőke nem gyűlt össze, kapva kaptak az alkalmon, amikor 1863-ban a kormány a magyarországi éhség enyhítésére közmunkákat engedélyezett. Júniusban az udvari kancellária a vasútnak „némi állami támogatást” javasolt, miután az ügyeket Forgách Antal kancellár vette kezébe. A Társulat ebben az évben már a cs. kir. Szabadalmazott Pest-Losonc-Besztercebányai Vasút és Szent István Kőszénbánya Társulat néven szerepelt. Közben a vállalat súlyos pénzügyi nehézségekkel küzdött a kor pénzügyi viszonyai miatt, aminek következtében a vasútépítkezés elhúzódott, sőt a bányák működése is szünetelt. Szerdékényi Nándor 1865-ben írt leleplező cikkében erre a tényre így utalt: „... miért miért nem – nem tartozik ide –, kedvenc gyermekévé fogadta az idétlen szülötet, s táplálásáról is gondoskodott az inség pénzéből”. Az ígért kölcsönök folyósítását sem várta be a Társulat, hanem 1863 októberében folytatta a pest-salgótarjáni szakasz építkezését. A csekély tőke azonban hamarosan elfogyott, ezért gr. Forgách Antal saját hatáskörében utasította a helytartótanácsot, hogy az országos inségalapból folyósítson előleget a vasúttársaságnak. Ezzel megint jelentős kölcsönhöz jutott a Társaság. Az uralkodó, a kancellár intézkedését „magasabb politikai és közrendszeti szempontok” miatt tudomásul vette, de nagyobb támogatáshoz azonban nem jutottak. Ugyanis a Reichsrat politikai, főleg pártpolitikai okokból nem engedélyezte a vasúti vállalatok támogatását. A kancellár testvérének, gr. Forgách Józsefnek, a Szent István Kőszénbánya Társulat utolsó elnökének nyilatkozata 1865 júliusában árulta el, hogy 1864 első felében már 780 ezer forintra emelkedett a „titkos célokra” fordított összeg, amely természetesen hiányzott a Társulat kasszájából. Br. Anton Schmerling államminiszter elérkezettnek látta az időt, s az uralkodónak javasolta, hogy gr. Forgách Antalt, „akivel a magyar politikusok és írók tisztességesen megérttek, nagyon is önállónak és nemzeti szelleműnek” bizonyult, mentse fel. Az uralkodó 1864. április 22-én mentette fel a kancellárt és utódjául Zichy Hermann grófot nevezte ki. Kecskeméthy Aurél szerint: „nagyon kering híre, hogy Forgách pénzvesztegetés miatt bukott meg. Mondják Schossberger, a nemrég megnevesített zsidó, az inségek számára vett gabonák szállítása ügyét csúfosan használta F. compromissiójával. Zsidók alkalmasint irigységből efféle csakugyan rebesgetnek. Bécsből is írtak veruntreungról a Pester Lloydnak. – Névtelen denunciació is jött Pálffyhoz ily tartalmú. De a vizsgálat, mely Krásznonyi főpolgármesterre volt bízva, mit sem mutatott ki. Mi igaz, mi nem, ki tudná megmondani?”⁽¹¹⁾

A család hűséges szolgálatai következtében gr. Forgách Antal nem lett kegyvesztett ember. Ferenc József 1865. augusztus 20-án Nógrád megye főispánjának nevezte ki. Vele újból annak az aulikus családnak egyik tagja került a főispáni székbe, akiknek fiai egyfolytában két évszázadon át viselték ezt a méltóságot. Nógrád élére történt kinevezése rossz hatást váltott ki a megyében, hiszen Forgách kancellárként a megyei tiltakozás ellenére csendőrséggel oszlatta fel az 1860-es közgyűlést, aminek következtében november 4-től nem folyt alkotmányos élet a vármegyében. A kinevezés sokkoló hatását némileg ellensúlyozta, hogy 1865. december 10-re összehívták az országgyűlést. Az alkotmányellenesen kinevezett főispán megyebeli fogadtatása azonban már azt jelezte, hogy megtört a megyei ellenállás, s a balassagyarmati bevonulás és beiktatás fényesen sikerült Forgáchnak. Bebizonysodott, hogy a „főispán és a közönség között nincs többé semmi feszültség, semmi véleménykülönbség. Nógrád megye értelmiségének összessége egyhangúlag ajánlá fel főispán úr öméltóságának támogatását.” A főispánt keblére ölelte a megye vezető rétege. A képviselő választásokon, a megegyezni kívánó hangulatnak megfelelően, mindenütt a Deák-párti jelölteket támogatta, ha kellett személyes közbelépéssel is. Az általa irányított kampány botrányos ügyeit a magyar országgyűlésen is tárgyalták ellenfelei.⁽¹²⁾

A politikai küzdelmek hevében sem feledkezett meg a korábbi vállalkozásáról, a vasútról. A két Forgách elérte, hogy gr. Mailáth György kancellár augusztus közepén kihallgatást eszközölt ki számukra az uralkodónál. Kérelmükre Ferenc József azonban úgy reagált, hogy: „Sajnálattal értesültem azon viszonyok felől, melyek a szép reményre jogosított pest-losonci vaspálya ügyét kifejlésében megakasztották”, s a vállalat megmentésére irányuló intézkedések sorában „siettetését s határozatom alá teendő terjesztését uralkodói gondjaim közé számítom”. Sikerral jártak gr. Forgách Antal lépései akkor is, amikor mindent elkövetett a csőd felszámolására. A kormányzat hathatós támogatásával az újjáalakult társulat felvette a Magyar Északi Vasút nevet, de az 1867. május 17-én Salgótarjániig megépített és átadott vasúti szakasz további építésére már nem vállalkozott.

Ferenc József 1867. február 17-én az alkotmányos életet helyreállította a második felelős kormány kinevezésével, melynek hatására változás állt be a vármegye kormányzásában is. Az új belügyminiszter br. Wenckheim Béla elfogadta gr. Forgách Antal lemondását, az uralkodó pedig gr. Forgách Józsefet (1829-1876) nevezte ki 1867. április 3-án főispánná. Bártfai Szabó László a Forgách-család monográfusa szerint ő volt „... az egyetlen, kis testvérei közül magyar érzelmű volt ... a megyében népszerűsége tett szert”. Konzervatív beállítottságú politikusként a régi nemesi kiváltságok megőrzőjeként maradt fenn alakja, aki 1872-ben vált meg hivatalától. Súlyos betegség következtében, 1876-ban hunyt el Gácson.⁽¹³⁾

A főispánságról lemondott gr. Forgách Antal az országos politika helyett a gazdasági életet választotta. A kormánnyal történt tárgyalások után, a „hírhedett” jelzővel illetett salgótarjáni vasút társulatából 1868. augusztus 6-án 2,4 millió forintos alaptőkével megalakult a Salgótarjáni Kőszénbánya Részvénytársulat. Első és egyben az utolsó nógrádiként a bányavállalat igazgatósági-elnöke gr. Forgách Antal lett 1868-1881 között. A Társaság, melynek élén ugyan Forgách állt, lényegében osztrák és magyar tőkések (Stamf, Holtscher, Hürsch, Ulmann, Feldmann, Floch, Kohner, Gschwindt, Kern stb.) kezében voltak – írta Szabó Béla 1969-ben. Az érdekcsoport már feleslegesnek és kényelmetlennek találta gr. Forgách Antalt az elnöki posztton, ezért 1881-től saját körükből választották az új igazgatósági elnököt. Az érdekcsoportot igazán képviselő dr. Chorin Ferenc majd csak 1890-től lett a társaság elnöke, kortársai szerint a második megalapítója.

Forgách érdemének kell tekintenünk, hogy kezdetben az SKB Rt.-ben az osztrák tőke befolyását ellensúlyozni tudta, s mint ez Belitzky János kutatásaiból megállapítható: „a nemzeti burzsoázia létrehozását célzó alakítások egyikének tekinthető” a szénbánya vállalat. Ez magyarázza azt is, hogy miért a salgótarjáni szénmedencében épített vasút lett a MÁV első vonala. A nógrádi szénre és a magyar tőkére alapozva telepedett le a Vasinomító Társulat is 1868-ban Salgótarjánban, s lett a falu az osztrák tőke közvetlen befolyásától mentes magyar bányászat és vasipar telephelyévé az 1880-as évek elejéig. További fejlődésük azonban a külföldi tőke bekapcsolódása nélkül már lehetetlen volt.

Gr. Forgách Antal elnöksége alatt épültek ki a salgótarjáni és környéki bányák, melyeknek technikai felszerelésében és működésének megteremtésében Zemlinszky Rezső személyében kapott nagy segítséget. Kialakultak a jellegzetes bányai kolóniák, a barnaszénttermelés az 1867 évi 394000 mázsáról elnöksége végére 2471000 mázsára emelkedett, a bányamunkások száma a 217 főről 1027 főre növekedett. Ebben az időszakban nélkülözhetetlen volt Forgách jelenléte a vállalat élén, különösen politikai kapcsolatai révén. Annak a gazdaságpolitikának, mely a hazai tőkés csoport kialakítására törekedett, elnökként és megyebizottsági tagként a megyei közgyűléseken számos esetben hangot adott.⁽¹⁴⁾

Annak ellenére, hogy a politikai életben többé nem töltött be vezető szerepet, 1872-ben országgyűlési képviselő lett. A bányatörvény vitában hangot adott az osztrák bányatörvénnyel szembeni véleményének: „A legelőkelőbb kőszénbánya-vállalataink, mint a nógrádiak, esztergomiak, pécsiek, a földbirtok alapján – és azzal szerződéses jog alapján – művelik kőszénbányákat, és látjuk, hogy nemcsak maguk boldogulnak – miután becsületesen megadták a földbirtokosoknak is szerződött kőszén értékét – hanem lendületet hoztak az iparra és a közlekedésre, az államnak pedig immár tetemes adót fizetnek”. Javaslat, amely a földbirtokosoknak az érdekeit tartotta szem előtt (maga az SKB Rt. is rendelkezett földbirtokkal) megyénk bányaművelésének kiterjedésére hatott ösztönzően. A nógrádi birtokosok közül sokan vállalkoztak kisebb-nagyobb bányák létesítésére.

Gr. Forgách Antal kancellári tevékenységének, megyei közéleti és gazdasági szerepének megítélése ma sem egyöntetű. A fővárosi sajtó egy része elhunytakor nem tudta megbecsületi politikai múltját. Ennek ellenére a megyei sajtóban árnyaltabban fogalmaztak. Reményi Károly s a kortárs Nagy Iván sem ítélte el egyoldalúan. Reményi Károly szerint: „Kancellári hatalmát soha sem használta fel akkép, hogy abból az országra végzetes következmények háruljanak; (...) hogy mint kancellár, több tekintetben nyilvánuló magyar érzelmei és ténykedéséért a kamarilla tagjai a fölségnél nem egyszer bevádolták, (...) hogy megválva kancellári állástól, midőn arra a készségesebb gr. Zichy Herman hivatott meg, ő nemcsak mint Nógrád vármegye főispánja, de azután mint, e megye egyik-másik kerületének egész a legutolsó idők országgyűlési képviselője (előbb Deák-párti, a fúzió után mint szabad elvű párti képviselő), soha semmi olyat többé el nem követett, mi alkotmányos és magyar nemzeti szempontból kifogásolható lett volna”.⁽¹⁵⁾ Steier Lajos 1927-ben írta a következőket: „Mint látjuk, a császári biztosok között leginkább Forgách Antal gróf bírt nemzeti önérzettel és bizonyos politikai éleslátással.” Véleménye szerint Forgách felhasznált minden alkalmat arra, hogy „nemzeti tekintetben a jövő érdekében segítsen” (...) „ahol teheti, elsimítja a szenvedések nyomait, kiket a denunciaciók és üldözések ellen, ügyel arra, hogy magyarok is tarthassák a pozíciókat a reánk nézve elönytelen rendszerben és mindig arról beszél, hogy csend és nyugalom van, a nemesség megbánta a forradalmi szerepét, hallgat és gazdálkodik, a bizalom visszatér, csakhogy leszerelje a reánk tipró hatalom vadságát, gyanakodását és kíméletlenségét. és bármennyire elítélhetjük a harc idején való magatartását, el kell ismernünk, hogy ez egy nehéz szerep volt, (...) na-

gyon nehéz volt megmaradni a császári főbiztosi állásban úgy, hogy az illetőnek véleménye és politikája legyen olyan kérdésekben, melyekben Bach ismét nemzetünk gyengítését célozta. E vigasztalan korszakban Forgáchnak gyenge ellenkísérletei, relatíve gerincesebb viselkedése a tót elkülönülési kérdésben a reakciós abszolutizmus sivárságában mindenesetre egy, bár szégyenlombozatú, kis oázis”.⁽¹⁶⁾ Mikszáth Kálmán „A halál után” című Forgách Antal grófról szóló írása nekrológnak készült, három nappal halála után jelent meg a Pesti Hírlap 1885. április 5. számában. Alakja több Mikszáth-írásban is felbukkan. /A Lupcsek Jani házassága c. elbeszélés, A T. Házból c. parlamenti karcolat/. Gyermekkorában átélt emléke, a kor közhangulata, az árulókkal szembeni megvetés légköre villan fel az idézett sorokból, melyet az első megyei közgyűlésben tapasztalt: „Egy emelkedett hely is volt a teremben. A legközepén cseresznyeszín mentében, arany ékszerektől csillogva ült egy ember. Anyám azt mondta, hogy ez a főispán. Szép aranyos kardja keresztbe fektetve hevert előtte. A kalpagja is ott volt a könyöke mellett, s a vakító fehér kócsagtoll megrengett rajta, (...) A főispántól jobbra egy másik nagyszakállú úr állt, és neveket olvasott fel egy papírosról. – Gr. Forgách Antal! – peregett le harsányan a listáról. – Meghalt! – kiáltá rá száz meg száz torok.” Ez az emlék akkor tört a felszínre Mikszáthnál, amikor Forgách Antal gróf még egyszer meghalt, azaz 1885-ben. „Valóban, Forgách Antal már régen meghalt, sok-sok év előtt, s ha láttam is közöttünk járni-kelni, ha ösmertem, és hallottam is beszélni, de az már mind a halál után volt.” Majd így folytatta: „Magas, erőteljes alak volt, széles, kövér arccal, kiülő, nagy kékes szemekkel. Súlyos léptei alatt szinte a föld rengett, tüskés szemöldjeit ha összehúzta, sötétté, zordonná lett a tekintete, villámok jelentek meg a szemekben. Fázni kellett a közelében. Nagy úr volt, helytartó volt, kancellár volt – beszéltek –, a császár után az első ember. Egyszerre azután semmi sem lett... hát hazajött. Hiszen az volt, éppen csak az volt elhibázva, amikor a fényes útját futotta fölfelé, nem jutott eszébe, hogy haza is kell majd egyszer jönni. És hogy ő is ott van odahaza, ahol mi.” Forgách Antal Nógrádban maradt, s megismerte mi a haza, „akit szeretni kell, hogy szeressen”. Forgách gróf tehát „elkezdte kiengesztelni. S az kiengedett, de nagyon lassan és sohasem egészen. Gróf Forgách József lett a főispán, s az kinevezte Antal gróft tiszteletbeli főjegyzőnek, hogy mégis legalább a közgyűlésekre járhasson. A tiszteletbeli hivatalnoknak joga volt a tanácssteremben beszélni is, csak szavazni nem.”

Nógrád megye kiengesztelődése érződik Mikszáth utolsó soraiból: „Itt sem volt otthon, de most tán végre otthon van egészen. Mely befödi, a föld, mindent befedjen, ellenség lovának dübörgő patkója hagyja békén a földet, s a föld vegye át békén az ő porát magának”.⁽¹⁷⁾

Gr. Forgách Antal, a nagybirtokos gróf, az elnök-igazgató, a megyebizottsági tag és testvére gr. Forgách József, a főispán képviselték az 1870-es évek megyei közgyűlésein azt a konzervatív szellemű polgári magot is, amely köré a kevés számú és hasonlóan gondolkodó közép-birtokos csoportosult. Az új időszakhoz alkalmazkodva figyelemreméltó gazdasági pozíciókat töltött be Nógrád megyében. Tevékenyen vett részt 1870-től a kibontakozó banki és részvénytársasági életben. A korabeli vármegyei bankok alapító tagja, elnök-igazgatói székek tulajdonosa a Balassagyarmati Takarékos és Hitelintézet Rt.-nél, a Losonci Gőzmalom Rt.-nél és a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt.-nél.⁽¹⁸⁾

Forgách gróf magánélete is tükrözte a korszakban különnek számító életfelfogását. Szakított családjá hagyományával, és Rómában rangon aluli szerelmi házasságot kötött 1863. február 5-én. Van forrás, amelyik dátumként 1868. február 6-át jelöli. Felesége a prágai születésű Éderer Florentína (1843-1922), Éderer Gábor és Goldschmidt Anna leánya volt. Florentína 1861-ben házasságot kötött Glaser Józseffel, s házasságából született Ilona leánya (1861-1945). Forgách Antal 1878. február 15-én Schönbrunnban kelt engedély alapján fogadta örök-

be Glaser Ilonát, s ruházta rá grófi címét. Éderer Florentínával kötött házasságából három gyermeke született: Klotild (1864-1951), Antal (1869-1931) és János (1870-1935).

Gr. Forgách Antal cs. kir. Kamarás, m. kir. Udvari főkancellár, valóságos belső és titkos tanácsos, a Lipót-rend, a Szent István-rend és a pápai v. portugál Krisztus-rend lovagja, Prága díszpolgára, volt nógrádi főispán 66 éves korában, 1885. április 2-án hunyt el Gácson. Kívánságának megfelelően a gácsfalusi temetőben nyugszik öccse, József mellett.⁽¹⁹⁾

Pályája, származása és gazdasági szerepe túlmutat azon a régió, ahol élt. A magas közjogi méltóságokat viselő család ipari és pénzügyi érdeklődésének figyelembevétele nélkül, meggyénk ipari kibontakozásának számos kérdését nem lehet érdemben tárgyalni. Szerepe meghatározó volt kora politikai és gazdasági életében.

JEGYZETEK

1. Bártfai Szabó László: A Hunt-Pázmán nemzetiségbeli Forgách család története. Esztergom. 1910. 628.o.
Nagy Iván: Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal III. k. Pest. 1858. 209.o.
Nógrád vármegye. Szerk.: Borovszky Samu. Bp. 1911. 596.o.
Révai Nagy Lexikon. Bp. 1913. 7. k. 678.o.
Tóth Béla: Mendemondák. A világtörténet furcsaságai. Bp. 1984. 32-33.o.
2. Nógrádi Irodalmi Ritkaságok. 3. Nógrádi képesarnok. Salgótarján. 1984. 20-21.o.
3. Bártfai Szabó László. 1910. im: 634., 642.o.
Nógrádi Irodalmi Ritkaságok. 1984. im: 21.o.
Nógrád vármegye. 1911. im: 537.o.
4. Bártfai Szabó László. 1910. im: 634., 636.o.
Steier Lajos: A tót nemzetiségi kérdés 1848-49-ben. Bp. 1937. 600., 645., 649.o.
5. Steier Lajos. 1937. im: 655-656.o.
6. Steier Lajos. 1937. im: 660-661.o.
7. Nagy Iván: Történelmi és életrajzi gyűjtőgyűjtő. 1852-1885. 141-143.o.
8. Nógrád megye története. Főszerk.: Balogh Sándor. Salgótarján. 1969. II. k. 62-63.o.
Bártfai Szabó László. 1910. im: 647-648.o.
9. Vasárnapi Ujság. 1861. 39. sz. 565.o.
10. Bártfai Szabó László. 1910. im: 634.o.
Léderer Emma: Az ipari kapitalizmus kezdetei Magyarországon. Bp. 1952. 71-73.o.
Kecskeméthy Aurél: Napló. 1851-1878. Bp. 1909. 111-112., 155.o.
Vasárnapi Ujság. 1861. 9. sz. 565.o.
11. Kövér György: 1873. Egy krach anatómiája. Bp. 1986. 26., 30., 48.o.
Dzsida József: A Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. nógrádi szénbányászatának története. 1868-1943. Salgótarján. 1944. 30., 33.o.
Léderer Emma. 1952. im: 88., 98-99.o.
Belitzky János: Nógrád megye közgyűlése és sajtója a munkásság és parasztság helyzetéről és mozgalmáról 1867-1890 között. In: Múzeumi Füzetek 7. Salgótarján. 1964. 10-15.o.
Pogány Mária: Vállalkozók, mérnökök, munkások a magyar vasútépítés hőskorából. 1845-1873. Bp. 1980. 106.o.
Kecskeméthy Aurél. 1909. im: 171., 175.o.
Soproni Központi Bányászati Múzeum. Dokumentumtár. 620-78., 622-78.

12. Nógrád vármegye. 1911. im: 545.o.
13. Belitzky János. 1964. im: 11-12.o.
Nógrád vármegye. 1911. im: 544-545.o.
Bártfai Szabó László. 1910. im: 642.o.
14. Bártfai Szabó László. 1910. im: 636.o.
Belitzky János. 1964. im: 14.o.
Nógrád megye. 1969. im: 129., 140.o.
Dzsida József. 1964. im: 33-35.o.
15. Nógrád vármegye. 1911. im: 554., 558.o.
Nógrádi Lapok és Honti Hiradó. 1885. április 12., május 3.
Vasárnapi Ujság. 1885. április 5. 230.o.
16. Nagy Iván: 1852-1885. im: 141-143.o.
Steier Lajos. 1937. im: 660-661.o.
17. Mikszáth Kálmán: Összegyűjtött művei. 36.k. Bp. 1966. Elbeszélések. X. 1884-1885.
62-63., 67., 274-275.o.
18. Belitzky János. 1964. im: 15.o.
19. Bártfai Szabó László. 1910. im: 647-648.o.
Gudenus János József: A magyarországi főnemesség XX. századi genealógiája. Lk. Bp.
1990. 424-427.o.
Nógrádi Lapok és Honti Hiradó. 1885. május 3.
Révai Nagy Lexikon. Bp. 1913. 7.k. 678.o.

Adalékok a gömői palócok Luca-napi szokásaihoz

Ujváry Zoltán

A Luca-naphoz kapcsolódó hagyományoknak bőséges irodalma van. Gömör területéről azonban alig ismeretesek recens példák. Az utóbbi évtizedekben a nagyobb részt Szlovákiához tartozó gömői falvakban végeztünk néprajzi kutatásokat. Az alábbiakban helyszíni gyűjtésünkől közlünk adatokat.

A Luca-naphoz, pontosabban a Luca-nap estéjéhez, a Luca-napot megelőző estéhez és éjszakához kapcsolódó hiedelmek és szokások valamilyen változata Gömör egész területén ismeretes. A vonatkozó hagyomány nagyon változatos. A szokások gyakorlói, aktív és passzív résztvevői gyermekek és felnőttek egyaránt. A rítusoknak is széles körű gyakorlói és passzív ismerői vannak. Gyűjtőterületünkön kivétel nélkül minden adatközlő ismert valamilyen Lucával kapcsolatos szokást vagy hiedelmet.

Szekér a csűr tetején

A ma már csak emlékezetben fennmaradt nagy látványosságnak számító tréfák közé tartozott a szekér felvitele a csűr tetejére. Ez még arra az időre nyúlik vissza, amikor a csűrök zsutetűsek voltak. Hétben még az első világháború előtt történt. Luca éjszakáján a legények Lőkös Antal csűrjének a tetejére felvitték a szekeret. Darabokra szétszedték, úgy feladogatták egymásnak és a csűr gerincén összerakták. Másnap az egész falu elment megnézni a szekeret a csűr tetején. Sokáig beszéltek az esetről, találgatták, kik lehettek azok a legények, akik ezt a tréfát csinálták. Az eset napjainkig fennmaradt a szájhagyományban.

Sokkal gyakoribb volt a gazda megtréfálására kisebb gazdasági eszközök, pl. eke, eketaliga felvitele a csűr tetejére. Szinte általánosnak tekinthető az utcai bejárati kapu leemelése és elvitele. Sokszor a szomszédéval vagy távolabbi gazdáéval cserélték ki. A gazda másnap bosszankodva keresgélte, mire megtalálta.

Kukorica az ablakon

A tréfák közé tartozott az ablakdobálás is. Asszonyok, lányok házról házra jártak lucázni. Így mondták egymásnak: „gyerünk lucázni”, illetőleg, amikor élményeiket másnak mondták: „vol-

tunk lucázni". Az ablakra többnyire kukoricaszemeket dobtak. A házbelieket így ijesztgették. A gazda kiment, azt gondolva, hogy valaki érkezett, vagy ha sejtette, hogy lucázók járnak –, elkergette őket, de azok akkorra már elszaladtak és így bosszúsan ment vissza. A tréfa durvább formája az volt, amikor a lucázók a ház ajtajához létrát állítottak vagy zsinórt húztak keresztbe az ajtó előtt. Amikor a gazda kinyitotta az ajtót, a létrára esett vagy átbukott a zsinóron.

Kolompoló, zajcsapó suhancok

Barkán a 15-16 éves suhancok Luca estéjén kolompolva, nagy zajt csapva mentek végig a falun. Tehénkolompot tettek a nyakukba. Nyáját, csordát utánoztak. Egy fiú ostort vett a kezébe és azzal hajtotta őket (Tanyai István, 75 é. 1973). Felsőfaluban éjfélkor ostorral pattogtak végig a falun azzal a céllal, hogy a boszorkányok elmeneküljenek (Bráz Kálmán, 89 é. 1973).

Fehér leples, halál maszkos, gólyalábas alakok

Szilicén, Pelsőcön, Bején az utcán fehér leples alakok ijesztgették a járókelőket. A fej magasságában nyélre erősítve tökmaszkot tartottak, benne gyertyát égettek. A halál alakját jelenítették meg. Bején a fehér lepedőbe burkolódzott legény gólyalábon ment végig a falun. A suhancok nagy lármával kísérték az óriás figurát. Szilicén mumanak, Hétben móriónak nevezték az ijesztgető alakokat. Ezek a fonóházakban is megjelentek. Nem csak lepedőbe burkolózó, tökmaszkos figurák voltak, hanem más módon is maszkírozták magukat, pl. bekormozták vagy be-lisztezték az arcukat, répából, krumpliból készített foggal vicsgorgó halálalakként jelentek meg. A fonóházban Luca estéjén nem fontak, csak lucáztak. Paskaházán, Ragályon, Gömörnánáson kukoricát főztek, mákkal hintve fogyasztották. Kalácsot sütöttek, túróval, mákkal, lekvárral ízesítették. A legények édespálinkát vittek. Nagy mulatást rendeztek. Ettek, ittak, táncoltak, daloltak (Sebő Béla, 79 é., Palcsó Pálné 83 é., Hunyák Jánosné, 61 é., 1973).

Férjre-jóslás

Néhány példa kivételével a Luca-esti hiedelmek, varázsló eljárások a leányok férj-jósló cselekvésre vonatkoznak. Ezek a következők:

1. A legáltalánosabb férjre-jóslásnak, az almába harapásnak Luca estéje csak a kezdő időpont. Luca estéjén a leány almába harapott, majd egészen karácsony viliáig minden nap belevájta a fogát. Az almát az ágyban a párnája alatt tartotta. A karácsonyi vacsora után kiállott a kapuba, ott elfogyasztotta, az alatt amilyen nevű férfi megy a ház előtt, olyan keresztnévű legény lesz a férje (Szentkirály, Czákó Zsófia, 48 é., 1973.; Zsór, Varga Erzsébet 63 é., 1975.; Ragály, Palcsó Pálné 83 é., 1973.; Hét, Kocsis Julianna, 48 é., 1973). Putnoki példa szerint a leány karácsony este, mielőtt az almával a kapuba ment, visszafelé kiséperte a házat. A szemetet kivitte, ráállott, akkor ette meg az almát. Az arra menő első férfinak megkérdezte a nevét (Juhász

Lajosné 75 é., 1975). A deresi születésű Horváth Lajosné Hindulák Julianna (62 é., 1975) így emlékezett az almával való jóslásra:

„Luca estétől karácsony bötig minden este beleharaptunk egy almába, a fogunkat csak beleengedtük, nem haraptuk ki. A karácsonyi vacsora után kimentünk az almával a ház elejébe, a kapuba. Azt a férfit, aki arra jött, akár fiatal, akár öreg, azt hátbahajítottuk az almával. Az szólt valamit, megismertük, olyan nevű lesz a férjünk. Az enyém olyan nevű lett.”

2. Szintén általánosnak tekinthető férjrejóslási mód a gombóc vagy derelyefőzés. A tésztába papírszeletekre nevet írtak. A fővő vízből a lányok egyet-egyet kikaptak. Amilyen név volt a gombócban, úgy vélték, olyan nevű lesz a férjük. Alsószuha példája szerint a leány Luca este 13 férfi névvel 13 gombócot főzött. Fazékban a kamrában tartotta. Karácsonyig minden nap kivett belőle egyet. Az utolsót karácsony szombatján este felnyitotta. A benne lévő név alapján megtudta milyen nevű lesz a férje. Ismeretes olyan változat is, amely szerint a lány a pusztá gombócból egyet a feje alá tett, s reggelre megálmódta, ki lesz a férje. Zsórban a leány egy kanálban kis tésztát kovászolt, azt tette a párnája alá.

3. Az ólomöntéssel való jóslás úgyszintén általános volt. A lányok özvegyasszonytól kulcsot loptak. Az ólmat a kulcs fogóján át öntötték a hideg vízzel teli vödörbe vagy lavórba. A megdermedt ólom alakjából következtettek a leendő férjük foglalkozására. Ha pl. villa, gereblye vagy kasza alakúvá vált az ólom, akkor parasztleány, ha kalapács vagy egyéb szerszám formáját mutatja az ólom, akkor iparos veszi feleségül.

4. Putnokon a házasság időpontjára jósolt az a lány, aki Luca estén az udvarról egy öl tüzelőfát visz be a házba, megszámolja, ha a fa páros számú, akkor már a következő évben férjhez megy (Juhász Lajosné, 75 é., 1975).

5. Régen, amikor még zsuptetős házak voltak, a leány megütögette a zsopot. Ha gabona-szem pergett belőle, úgy vélte, gazdag legény lesz a férje. Ellenben, ha pondró hull ki, akkor megesik.

Luca-ág, Luca-búza

Idős adatközlőim mindegyike emlékezett arra, hogy a gazdasszony Luca estén többnyire meggyfaágat vitt a szobába és egy üveg vízbe állította. Ha erre nem volt lehetőség, akkor búzát tett egy tányérra, naponként friss vízzel öntözte. Karácsonyra az ág rügyet, bimbót hozott, a búza kihajtott. Az ünnepi asztalra helyezték. A századelőn még nem volt karácsonyfa, így ezzel emlékeztek az újszülöttre. A Luca-ággal kapcsolatban sajátos, egyedinek tűnő példát említett Domby Lajos (82 é., 1977) Alsószuhan. Az udvarló legény Luca előtti napon kajsziparackfa ágat visz a szobába. Karácsony viliáig minden nap hajnalban, amíg a madár a patakot át nem repüli, friss vízzel öntözi. Ha az ág karácsony estig kivirágzik, a szeretője szűz, ha nem virágzik ki, akkor már nem szűz.

A Luca-székkal kapcsolatos szokások és hiedelmek országszerte ismeretesek. Ezek között alig-alig mutatható ki némi eltérés. A gömöri példák nem annyira újabb adatokkal, hanem az elterjedési térkép bővítésével járulnak hozzá a boszorkányhiedelem világába vezető hagyománykörhöz.

Aki szeretné megtudni, hogy ki a boszorkány a faluban, Luca-napján egy négylábú fejszékét kezd csinálni. A szabály az, hogy minden nap egészen karácsony szombatjáig csak egy vágást, egy-egy műveletet tehet rajta. A készítőnek arra kellett törekedni, hogy a szék időre elkészüljön, mert egyébként nem bír varázserővel.

Karácsony éjszakáján a szék készítője megláthatja a boszorkányt, illetőleg a boszorkányokat. A katolikus falvakban többnyire az éjféli misére vitték be a széket. Deresken az illető a templom előtt ült a széken és amikor jöttek ki az emberek a templomból, akkor meglátta a boszorkányokat. De nyomban futásnak eredt, mert a boszorkányok üldözőbe vették. Mákot szórt maga mögé. Nem érték utol a boszorkányok, mert a mákszemeket fel kellett szedni. Ha utolérik, széttépik.

Más változat szerint a Luca-székkal a készítője éjfélkor a keresztútra ment. Maga köré szentelt krétával (reformátusoknál csipkefa ággal) kört vont. A boszorkányok megjelentek, de nem tudtak a körön belülre jutni. Így az ember védve volt. Addig ott kellett maradnia, amíg a kakas megszólalt. Akkor a boszorkányok eltűntek.

A Gömörben élő Tompa Mihály is hallhatott ilyen boszorkánynéző történeteket. Ezt mutatja a Keresztútról c. költeménye. Lelkészként elítéli a boszorkányhiedelmet: „Mert hisz nincs boszorkány, az csak mende-monda: Hogy megnyom álmodban s tehened megrontja.” A versbeli Péter gazda abban reménykedett, hogy a boszorkányok pénzt adnak neki. „Kezébe fogván a mogyorófa-botot: Jó napszállat után azzal kiballagott... A keresztútra állt, s mint Jánosnak mondta, Körül-kanyarított botjával a porba.” A pénzt adó boszorkányok helyett azonban egy száguldó szekér érkezett, amelynek a kerekei majdcsaknem halálra gázolták Péter gazdát.

Nógrád megye országgyűlési követeinek alsóházi felszólalásai 1848 júliusa és augusztusa között

Vágvölgyiné Bene Orsolya

I. Nógrád megye országgyűlési képviselői és a házszabály-vita

1848 tavaszán Magyarországon népképviseleti alapon országgyűlési választásokat tartottak. Ez nem azt jelentette, hogy mindenki választójogot kapott, hisz az 1848:V.tc. vagyoni cenzushoz kötötte a szavazati jogot. Mégis, Nógrádban az összlakosság 7,94 %-a mehetett el a megye 6 kerületében szavazni, ami magasabb volt az országos átlagnál /6,07 %/. A választásokon nem is annyira a pártok, mint inkább a tömegeknek szimpatikus, vagy kevésbé szimpatikus személyek álltak egymással szemben. Így választották meg Losoncon Kubinyi Ferencet, Balasagyarmaton Sréter Lászlót, Ecsegen Horváth Ödönt, Szécsényben Pulszky Ferencet, Füleken Repetzky Ferencet, Nógrádban Frideczky Lajost. Valamennyien földbirtokosok és a régi nemesi vármegye vezetői közé tartoztak. Frideczky kivételével egyhangúlag lettek megválasztva.

A képviselőválasztások után a megválasztott követek az országgyűlés színhelyére, Pestre utaztak. Repetzky Pesten a belvárosi Újvilág úti Arany sas vendégfogadóban, Pulszky a Felsődunasori István vendéglőben szállt meg, míg Frideczky a Terézvárosban /Országút 1./, Sréter László és Kubinyi Ferenc a Lipótvárosban /József tér 215. és Bécsi u. 8./, Horváth Ödön pedig saját belvárosi házában lakott /Szabadsajtó u. 583./

Az új országgyűlés megnyitására 1848. július 5-én került sor. Mielőtt azonban az érdemi törvényalkotó munkát elkezdték volna, a követek első dolga egymás követi igazolása volt. A követekeket véletlen választás útján 9 csoportba sorolták. Kubinyi és Repetzky a 3., Frideczky a 6., Horváth Ödön a 7., Sréter László a 8. csoportba került. Minden osztály a számozásban utána következő osztály tagjait ellenőrizte. Az ellenőrzés a követválasztás tisztaságára terjedt ki, első sorban a választási csalások, visszaélések révén bejutott képviselőket igyekeztek kiszűrni. Kubinyi Ferenc az igazolásokkal kapcsolatban így vélekedik: „most lépünk fel erélyesen, legyünk szigorúak, s ha találkoznának, kik vesztegetéssel bujtogatással vagy egyéb immoralis tettek következtében nyertek pályát, az olyanokra a becstelenség bélyege süttessék.” ⁽¹⁾

A vizsgálatok során az összes nógrádi képviselő megbízólevelét kifogástalannak találták és követként igazolták őket. ⁽²⁾ Am az igazolási eljárás után Frideczky ellen 8 nógrádi község – Diósjenő, Nőtincs, Pusztaszécsényke, Romhány, Felsőpetény, Mohora, Pusztabodony, Nagybodony – választói beadványt juttattak el az igazoló választmányhoz. Ebben a beadványban vallási izgatással és pénzbeli vesztegetéssel vádolták Frideczkyt, és új választás kiírását

kérték. Mellékelten több tanú vallomását is megküldték. Az igazoló válaszmány azonban úgy látta, hogy „ámbar a folyamodványhoz mellékelt bizonyítványok nyomán vizsgálat alapjául szolgálhatnának, miután azonban a panaszlók személy szerint s sajátkezüleg a folyamodványba alá írva nincsenek, s így a petitionak beadása senkinek sem tulajdonítható, az osztály – a máris igazolt követ ellen – vizsgálat megrendelésének helyét nem látja.”⁽³⁾ Így Frideczky továbbra is az igazolt követek sorában maradhatott.

Ahhoz, hogy az országgyűlés működhessen, és a viták ne fajuljanak káoszba, le kellett fektetni a Ház új szabályait.⁽⁴⁾ A képviselők az alsóház szabályairól 1848. július 13-án kezdték meg a tárgyalásokat. A nógrádi képviselők négy kérdéshez szoltak hozzá. Az egyik a 70. § vitája volt, mely vitában Pulszky szállt szembe Lónyay Gábor zempléni követ indítványával, aki szerint pénz megajánlásakor nem a legnagyobb, hanem a legkisebb összeget kell szavazásra bocsájtani. Pulszky ezzel szembeszállva azzal érvelt, hogy a legkisebb összeget mindenki, még az ellenzék is megadná, sőt esetleg többet is meg lehetne szavaztatni. Az új pénzügyi rendszerben egyébként sem egy bizonyos összeget szavaznak meg bevételként, hanem különböző adónemeket, melyekből a pénzügyminisztérium kisebb vagy nagyobb jövedelemre tehet szert. Mivel az ország jövedelmiviszonyait nem ismerik, így a befolyó összeget sem lehet előre pontosan meghatározni. Ezért szerinte a legmagasabb pénzajánlat nem is a bevételekre, hanem a kiadásokra kell hogy vonatkozzon, míg a bevételeknél pontosösszegről szó sem lehet, csupán adónemekről. Az alsóház elnöke a vita után szavazásra bocsájtotta a javaslatot, és a többség elvetette Lónyay indítványát.⁽⁵⁾

A következő vitapont, amihez újból Pulszky szolt hozzá, a 73. § volt, mely kimondta, hogy egy témához mindenki csak egyszer szólhat. De azt már nem tartalmazta a javaslat, hogy ha az általános elvben már megállapodtak, az egyes cikkek vitájánál is csak egyszer szabad-e felszólalni. Vagyis minden módosítványhoz, vagy csak minden cikkhez szabad egyszer felszólalni. Pulszky úgy gondolta, hogy minden cikknél, illetve egy cikkre vonatkozó, de különböző indítványok esetén is fel lehessen szólalni. Módosítványát a többség elfogadta.⁽⁶⁾ Ehhez a témához kapcsolódik Kubinyi Ferenc felszólalása is, ki Ágoston József indítványát ellenezte. Ágoston javaslata szerint egy tárgyhöz ne egyszer, hanem kétszer lehessen hozzászólni. Kubinyi ezt veszélyesnek tartja, mert ez könnyen arra vezetne, hogy „egyes emberek monopóliumot” gyakorolhatnak, kevesen tudnának egy nap hozzászólni, és minél többen szólnak egy tárgyhöz hozzá, annál jobban megismerik a különböző véleményeket.⁽⁷⁾

A 77. § /„a ház tanácskozásai gyorsírók által feljegyeztetvén, levéltárba tétetnek”/ vitája során ismét Pulszky szolt fel. Irinyi Józseffel szemben – aki úgy vélte, hogy felesleges a levéltári megörzés, mivel a kormány lapja /a Közlöny/ részletesen beszámol a tárgyalásokról – Pulszky úgy vélte, hogy a gyorsírók által gyorsírással lejegyzett anyagot kell levéltárba tenni, mert bármilyen híven közlik is a lapok a felszólalásokat, azok mégsem teljesek. Ha tehát a gyorsírással jegyzőkönyveket kell érteni a 77. § alatt, akkor azt támogatja. Végül Szemere felszólalása – melyben a gyorsírással feljegyzések megörzését feleslegesnek tartja, átírásuk pedig úgy is megjelenik a Közlönyben – után a többség elfogadta a § teljes kihagyását.⁽⁸⁾

A házszabályok körüli vitában a nógrádi képviselők közül Pulszky szolt fel utoljára. A 80. § /„a ház kívánságára a minisztérium mindennemű okiratot tartozik előterjeszteni”/ vitája során különböző nézetek kerültek felszínre. Asztalos Pál szerint a minisztérium csak a nemzethez tartozik felelősséggel, az egyes képviselők pedig nem a nemzet egésze, tehát a minisztereket nem vonhatják felelősségre. Irinyi József a többség elvére alapoz, mikor indítványában azt javasolja, hogy mindenki interpellálhatja ugyan a minisztert, de az csak akkor köteles válaszol-

ni, ha az interpelláció jogosságával a többség is egyetért. Madarász László szerint ez azt eredményezné, hogy a kormánypárt nem hagyja az ellenzéket kérdezni. Pulszky véleményével az arany középutat képviseli. Szerinte mindenkinek joga van a minisztériumot interpellálni, a minisztériumnak pedig kötelessége felelni, de biztonsági okokból nem kell kimerítő felvilágosítást adnia. Az interpelláció „célja az, hogy az eredmény felett szabadon ítélhessünk, az eredmény az, mellyre a hon ki fogja mondani a helyeslést vagy nem helyeslést, s így fennmarad azon felelet a minisztériumnak, hogy e részben nem felelhet, s a ház kimondja, hogy azzal megvan-e elégedve vagy sem, az első esetben a kérdés magában megszűnik, a másodikban előáll azon eset, melyet a belügyminiszter úr is kifejtett.”⁽⁹⁾

A házszabály-vita után a nógrádi képviselők a minisztérium külpolitikai irányát jóváhagyó országgyűlési vitába kapcsolódtak be. Ez a vita összefüggött a válaszfelirati javaslat elkészítésével.

II. Válaszfelirati javaslat, olasz kérdés

István főherceg 1848. július 5-én felolvasta a képviselőház előtt a kormány által szerkesztett trónbeszédet,⁽¹⁰⁾ melyben szó volt az országgyűlés egybehívásának okairól, a Horvátországban és az ország déli részén kitört lázadásról; biztosította a magyar országgyűlést a korona egységének fenntartásáról, a kül- és belviszály elleni védelemről, a törvények betartásáról. Ezen betartandó törvények közé tartozott többek közt az ún. Pragmatica Sanctio is, mely kimondja, hogy Magyarország köteles katonai segítséget nyújtani a Habsburg Birodalomnak, ha azt külső támadás érné.

Ez 1848 nyarán azt jelentette, hogy Magyarországnak seregeket kell küldenie az olasz szabadságharc leverésére. Ha a piemonti uralkodó nem avatkozott volna be az olaszok oldalán, az olasz területek elszakadási törekvése belügynek minősült volna, így viszont külső agresszióról van szó. A trónbeszédre adott válaszban nem lehetett elsiklani e kérdés felett, ezért az olasz kérdés ügye és a trónbeszédre adandó válasz egyszerre került a képviselőház elé.

Kubinyi Ferenc július 11-én javasolta, hogy az alsóház válasszon egy bizottságot, melyben minden pártérdek képviselné magát. Ennek a bizottságnak a feladata lenne a válaszfelirat kidolgozása és a Ház elé terjesztése. A képviselőház végül is nem Kubinyi, hanem Irinyi József javaslatát fogadta el. Irinyi indítványában osztályonként 2-2 tag kiküldését javasolta a bizottságba, melynek elnöke a ház fő – vagy alelnöke legyen. A Ház a bizottság tagjait még aznap megválasztotta, de csak másnap közölték a neveket a nyilvánossággal. A kilenc osztály 18 tagja közül a nógrádi képviselők Kubinyival és Pulszkyval képviseltették magukat. Az így megalakult bizottság munkához látott, és július 20-án, a képviselőház délelőtti ülésén olvasták fel a trónbeszédre adott válaszfelirati javaslatukat.⁽¹¹⁾ A javaslatról a képviselők előbb általában szóltak, majd július 22-én a szakaszonkénti tárgyalás következett. Mielőtt azonban a javaslat tárgyalásra került volna, Kossuth hosszú beszédben vázolta fel a minisztérium horvát és olasz politikáját.⁽¹²⁾ Mint ahogy korábban rámutattam, e két kérdés szorosan kapcsolódott a válaszfelirathoz.

A horvát lázadást Kossuth pártütésnek és nem háborúnak tekintette. A magyar kormányzat a horvátok belügyeibe nem avatkozott be, de elismeri, hogy a horvátoknak voltak jogos sérelmeik, melyek azonban a régi bécsi kormány hagyományaiból adódtak. Ezeknek a sérelmeknek egy részét orvosolták akkor, amikor a horvát és szlávón határőrvidéknek képviseleti jogot

adtak. De ha mindez kevés lenne, és Horvátország Ausztriához akarna csatlakozni, az a birodalmon belüli szláv elem túlsúlyának növekedését eredményezné és az osztrákok elnyomását jelentené. Ezzel az érvével Kossuth inkább az osztrákokra, mintsem a képviselőházra kívánt hatni. Más részről az elszakadást a császár által is szentesített törvények /pl. 1791: X. tc/ is tiltják. Ezen érvek alapján Kossuth a horvát kérdésben az erélyes fellépést javasolja.

Kubinyi Ferenc helyesli a minisztérium erélyes politikáját, mert „pacifikálni ottan nem is lehet; mert úgy áll a dolog, hogy nem nyomtatott el a horvát szabadság részünkről legkevésbé sem, hanem inkább a magyar országgyűlés kívánja a szabadságot, azt a horvátokra is kiterjesztette. Tehát a horvát ügy valóságos pártütés, és rabló csoportokkal is van dolgunk, ezekkel tehát pacifikálni nem lehet.” ⁽¹³⁾

Az olasz segílyt illetően Kossuth beszéde már nagyobb vitát váltott ki. Mielőtt Kossuth a képviselőház előtt ismertette volna a minisztertanács álláspontját ez ügyben, a miniszterek több ízben is megtárgyalták azt. Batthyány azt akarta, hogy Magyarország a Pragmatica Sanctioból eredő minden kötelezettségét, független kormányzata mellett is teljesítse. Ezért is javasolta, hogy a válaszfeliratban az országgyűlés kötelezze magát a háború gyors befejezéséhez szükséges katonai erő megajánlására. Batthyányval nem csak István főherceg, hanem a miniszterek többsége is egyetértett. Azonban Kossuth – és később Szemere is – a segítség adását feltételekhez kötötte: a bécsi minisztérium ismerje el az ország kormányzatának függetlenségét, az ország irányában eddig követett politikáját változtassa meg, és segítsen az ország békéjének helyreállításában. A helyzet igen kényes volt. Ha Batthyány indítványát fogadják el, az Kossuth esetleges kiválásával, és valószínűleg forradalommal járna. Ha a hadi segílyt tagadják meg, az a dinasztíával való szakadást eredményezné. Bár Batthyány érezte Kossuth érveinek súlyát, de semmitől sem viszolygott annyira, mint a fejedelmi házzal folytatandó nyílt harctól. Végül mégis Kossuth érvei győztek, és ismertethette azt a képviselőházzal. ⁽¹⁴⁾

Kossuth beszédében hangsúlyozta, amint Magyarországon helyreáll a rend, a feleslegessé váló katonákat a császár rendelkezésére bocsájtják. A rend helyreállításához azonban a császár segítségét kéri, hisz nyílt titok, hogy Jellasicsot Bécs magas köréből biztatják és irányítják. Ha Magyarország materiális és morális integritása biztosítva lesz, segíteni fog Ausztriának a Pragmatica Sanctio értelmében, de nem a lombard-velencei királyság elnyomásában, hanem egy olyan béke megkötésében, mely Bécsnek is jó, és az olaszok szabadságát sem sérti.

A magyar kormány ezzel az ajánlatával nyíltan nem tagadta ugyan meg a segílyt, de olyan feltételekhez kötötte, melyeket a dinasztia a lázadók támogatásának vádjá nélkül nem fogadhatott el. Azt meg végképp nem tűrhették, hogy Kossuth diktálja a szerinte tisztességes békefeltételeket: „az olasz nemzetnek a legszabadabb institúciók biztosíttassanak... Ausztria biztosítson magának oly strategicus vonalt, mit a körülmények szerint kívánatosnak fog tartani. S az ezen vonalon kívül eső rész ne csak szabad alkotmányos institúciókkal láttassék el; hanem egyzersmind annak Ausztriától való elszakadásába is belegegyezünk; azon részre pedig, mely Ausztriánál maradna, minden esetre a legszabadabb institúciók biztosíttassanak. Az olaszok ellenben, függetlenségök s alkotmányok elismerésének árában az ausztriai monarchiának terheit segítsék viselni.” ⁽¹⁵⁾ Ezek a feltételek azonban mind az osztrák kormány, mind az olaszok számára elfogadhatatlanok voltak.

Kossuth beszéde után heves vita alakult ki az alsóházi képviselők közt. Többen Kossuth szemére vetették, hogy elárulta a szabadság eszméit, és ezzel az erővel akár a horvátokat is támogathatná. Kossuth be is vallja hogy szíve szerint nemhogy nem segítené az osztrákokat, de

ha lehetne, az olaszokat támogatná. Ám Bécszet „nem az ausztriai ház akármely tagjának szép szeméi iránti sympathiából fogjuk segíteni, hanem mert fentartásunkra ezen politicát szükségnek látjuk.” ⁽¹⁶⁾

A nógrádi honatyák közül csak Kubinyi és Pulszky vett részt a vitában, két ellentétes nézetet vallva. Kubinyi a segítség megtagadása mellett emelt szót, hansúlyozva az osztrák kormány megbízhatatlanságát és a magyarság morális felelősségét: „nem feledhetjük azt, mit a mult országgyűlés tett. Az emberi jog fentartása, az europai civilisatio örök időkre megalakítása, a magyar szabadság öregbítése s biztosítása tekintetéből felszólították ő felségét a mult országgyűlés rendei, hogy minden örökös tartományok számára polgári alkotmányt adjon; s azt sem feledhetjük, hogy a magyar nemzetnek akkori interpellációja hatással volt Európa minden civilisált népe előtt. És ha akkor megadta volna ő felsége azt, mit megtagadni nem lehetett, mert megtagadni bűn volt, t. i. polgári alkotmányt adott volna az olasz nemzet számára, békés uton is ki lehetett volna egyenliteni a dolgot. De az akkori burcancratia fukarsága és ferde politikája miatt megtagadtatott az olaszoktól, a mit kértek. És vallyon mit kértek egyebet, mint azon alkotmányt, mely a magyarnak is megadatott, s hogy az olaszoknak meg nem adatott, csak a bécsi ministerium késedelmezésének s fösvényiségének lehet tulajdonítani. Arra tehát, hogy az olaszok fegyvert fogjanak, mi is nyujtottunk alkalmat, nem csak a párisi nagy események; mert felhíttuk Olaszországot, hogy víjon szabadságáért; nyujtottunk alkalmat az által, hogy felhíttuk ő felségét az akotmányosság megadására, és a magyar ellenzék úgy nyilatkozott, hogy az ausztriai monarchia fenállása csak úgy lesz biztosítva, ha minden tartományok alkotmánnyal fognak ellátatni. Igaz, hogy azóta Károly Albert is beavatkozott, és most küllelenséggel is van dolga az osztrák kormánynak; de nem lehet felednünk, hogy itt a főtényező az olasz nemzet függetlensége és szabadsága. És ez itten a főtekinet. Mellőzve azt, mi a sanctio pragmatica iránt az előbb felhozott, szerettem volna, ha ezen kérdés szőnyegre nem kerül vala; mert a kérdés igen veszélyes, és akármit döntessék az el, következei lehetnek. {...} én azon vélekedésben vagyok, hogy ha csak akkor kellene védeni Magyarországot az ausztriai kormánynak s ő felségének, ha az olaszokkal a béke megkötetnék, szomorúan állna a mi dolgunk. Én azt tartom, hogy ez ő felségének kötelessége, mert a sanctio pragmatica szerint nem csak kül- de belelenség ellen is köteles az uralkodó ház védeni Magyarországot. És e tekintetben nem lehetek egy vélekedésben a közoktatási -, valamint a pénzügyministerrel sem, hogy ha pártoljuk az olasz nemzetet, a horvátot is pártolnunk kell. Ez nem áll, mert a horvát nemzet kapott polgári alkotmányt, mégis fellázadt, és kevesebbet akar, mint a mennyit kapott; ellenben az olasz nemzet függetlenségéért vív, különben nem lett volna kényszerítve fegyvert fogni. Tehát ezeket tekintetbe veszem, s azt mondom, hogy nem csak a mostani Olaszország, de Európának jövőjét is tekintetbe kell venni. Tehát az olasz nemzet és az ausztriai monarchia úgy szinte Magyarországnak érdekében azt tartom, ahhoz nem járulhatunk, hogy katonai segédelmet adjunk az olasz szabadság és függetlenség elnyomására {...} azt tartom, hogy bármit teszünk, bármint iparkodunk, hogy a veszély elháríttassék, míg más politikát nem követ az ausztriai kormány, míg velünk kezdet nem fog, míg az uralkodó ház tagjai között egyetértés nem lesz, addig célunkat el nem érjük.” ⁽¹⁷⁾

Pulszky Ferenc viszont a minisztérium politikáját jogi szempontból helyezte: „...Károly Albert ... nem szabadsághős, s ő a régi idők tartományokat foglaló politicáját követi, s országát nagyobbítani akarja, nem pedig a népek szabadságát garantírozni. És ezen királyt elismerik, mert van 100 ezer katonája. A sz.-marinói köztársaságnál nincs szabadabb elvű a világon, összes népessége mintegy ötezer lélekből áll, közöttök mindenki választó, s összejön az egész nemzet tanácskozni, mint mi hajdan Rákoson összejöttünk; senki nincs kizárva a közdolgok folytatásából, de még nem hallottam, hogy azon elvek iránt sympathiája volna a mivel

Europának. Szép szavak által politikai jelentőségre jönni nem fogunk, hanem ha 200 ezer fegyveresünk lesz, akkor mindenki elismer bennünket, különben attól félhet, hogy elismerhetjük magunkat általa. Épen azért hiszem, hogy kötelességünk erőiesen fellépni; ha máshol szövetségest keresünk magunknak, mutassuk meg miképpen régi szövetségesünkkel hogy bánunk, hogy bennünk bizni lehessen ha első fellépésünk is az lesz Európában, hogy a régi szövetséget megszakítjuk Ausztriával, akkor a sanctio pragmatica elszakítása nem lesz valami különös recomendatio más nemzeteknél, hogy ők akarjanak velünk tractatusra lépni, mert látni fogják, hogy míg tetszik nekünk megtartani a tractatust, megtartjuk, midőn pedig elég erősek vagyunk, elszakítjuk azt, mi 100 év előtt kötötte sok bal szerencse között megtartott bennünket, s melynek hívei voltunk mindig. Bizalmat az által nem gerjesztünk magunk iránt, ha olyan tractatusokat szakítunk félbe, melyek ellen fel nem szólalunk, s melyeket ezereknek vére pecsételt meg. Nem gondolom tehát, hogy elállhassunk azon politicától, melyet Magyarország száz év óta követett, mert ha a pragmatica sanctio csak annyit foglalna magában, hogy Magyarországnak királya egyszersmind királya a többi ausztriai tartományoknak, és semmi közünk ahoz nem volna; vallyon a többi tartományok megmaradtak-e a felségnél vagy nem? Szeretném tudni, mi célja volna a santio pragmaticának. Hogy lehet megegyeztetni, a dolog természetes állásával azt is, hogy független lévén minden egyes tartománya Ausztriának, egyik az oroszsal szövetezzék; akkor Horvátország azt mondaná, hogy ő természetes szövetsége sem a francia, sem az olasz, hanem az orosz; Magyarország akkor vivni fog az olasz és francia sympathiákkal, az ausztriai tartományok frankfurti és angol segítséggel, a csehek az oroszsal, s ebből azután háború következik...

...Azért a régi kapcsot fentartva, úgy, hogy a nemzet önállása csorbát ne szenvedjen, úgy mint a törvények kívánják a pragmatica sanctio értelmében bele egyezem a ministerium politicájába.”⁽¹⁸⁾

Végül is 1848. július 22-én nyilvános szavazáson 233:36 ellenében elfogadták Kossuth indítványát az olasz segílyt illetően.⁽¹⁹⁾ A nőgrádi képviselők közül csupán Kubinyi Ferenc szavazott az indítvány ellen.

Ezután következett a válaszfelirat szakaszonkénti tárgyalása. Kubinyi nem volt megelégedve a 18 tagú bizottság által szerkesztett válasszal, mert „szép eszmék és elvek vannak abban letéve, de ezek csak általánosságban fordulnak elő. Most, midőn a nemzetek sorába lépünk, azt gondolom, szükség volna nyílt szóval erőiesen fellépni.”⁽²⁰⁾

A válaszfelirat módosításának vitájában a nőgrádi képviselők közül csak Kubinyi és Repetzky szólalt fel. Módosításuk mindkét esetben csupán egy-egy szóra terjedt ki. Repetzky a 4. pontban a „hazánknak törvényes önállását visszaadá” kifejezés helyett a „visszaállítá” szót, míg Kubinyi a 7. pontban a „királyi legfelsőbb gyakorlata végett e hű nemzetet boldogító jelenlétével megajándékozzandja” helyett a „megörvendezteti” szót javasolta. Az alsóház mindkét képviselő módosítási javaslatát elfogadta.⁽²¹⁾

III. Elemi oktatásról szóló törvényjavaslat

A Deák Ferenc által készített népoktatási törvényjavaslat tárgyalását a képviselőház 1848. augusztus 3-ára tűzte ki, bár törvény nem lett belőle⁽²²⁾ Az egyes paragrafusok vitája során Kubinyi, Repetzky és Frideczky szólaltak fel. Kubinyi és Repetzky a 4. §-hoz szóltak hozzá, ami szerint „minden szülő vagy gyám... kötelesek gyermekeiket vagy gyámoltjaikat, ha nevelé-

sökről háznál vagy magánintézetnél nem gondoskodnak, nyilvános iskolába járatni, még pedig a fiakat hat éves koruktól tizenkét éves korukig, a lányokat szinte hat éves koruktól a tizedikig. Ezen kötelesség elmulasztása pénzbeli és a szükséghez képest fogsági büntetéssel is büntetettik.”⁽²³⁾ Kubinyi egyetértett azzal, hogy a szülőket rá kell szorítani gyerekeik iskolába járatására, de a börtönbüntetés nem fér össze a törvény humanus szellemével. Ezért csak 3-tól 15 krc-ig terjedő pénzbüntetés kiszabását tartja helyesnek, „annyiszor a mennyiszor”. Repetzky azonos véleményen volt Kubinyival. Szerinte azért vetendő el a fogsági büntetés, mert sok apa azt hisz, azzal tesz jót gyerekének, ha nem járatja iskolába. Ezért először meg kell őket győzni ennek ellenkezőjéről, és ennek egyik módja a pénzbüntetés, de nem a börtön.⁽²⁴⁾ Mivel módosítási javaslatukat egyikük sem adta be írásban, a képviselőház nem is szavazott róla.

Frideczky 10 §-ra vonatkozó módosítását beadta ugyan írásban, de a képviselők többsége elutasította.⁽²⁵⁾ A minisztérium törvényjavaslatának 10 §-a így hangzott: „Az oktatás nyelve a lakosok többsége szerint határozottatik meg.” Frideczky ebbe a §-ba még be akarta vetetni, hogy a „közoktatás nyelve magyar legyen.” E csöppet sem demokratikus javaslat elutasítása két indokra épült: egyrészt a nem magyarok nem tudnának ilyen gyorsan magyarul megtanulni, másrészt pedig minden ember elemi joga az anyanyelvi oktatás. Frideczky javaslatát elutasították ugyan, de elfogadták a központi bizottmány módosítását, miszerint „a magyar nyelv mindenütt rendes tanulmány legyen.”⁽²⁶⁾ Ezzel az anyanyelvi oktatás elve is érvényesült, és a magyar nyelv sem szenvedett hátrányt.

Nem kapcsolódik ugyan szorosan a népoktatási törvényjavaslathoz, de meg kell említenünk, hogy Kubinyi Ferenc volt az, aki szót emelt a Nemzeti Múzeum, a Nemzeti Színház és a Ludoviceum ügyében is. A Nemzeti Színház megsegítésére 10.000 forintot ajánlottak meg a képviselők, mely tőke az ország pénztárába került. Kubinyi örömmel vette a színház megsegítését, „mert a nyelv és nemzetiséget mozdítja elő, következve kívánom, hogy az ország pártolása alá vegye, és pénztárából fizessék minden költség a mi fentartására szükséges.”⁽²⁷⁾ Majd a segélyezésnek ugyanezt a módját javasolta a Nemzeti Múzeum felszrelésére is. „Más mivel nemzetek milliókat fordítanak tudományos intézetekre, és olly szerencsések, hogy dicsekszenek számos tudományos intézeteikkel, mi olly szerencsétlenek vagyunk, hogy azokat sem hozzhatjuk tökélyre, melyek már léteznek. ... Nem kívánok sokat felajánlani, de azt hiszem, legalább felszerelni szükséges.”⁽²⁸⁾ A Ludoviceum ügye nem újszerű dolog, hisz már 1808-ban (1808:VII.tv) majd 1836-ban (1836:XXXIX.tv) szó volt a magyar tisztképző felállításáról, de azt az akkori kormányzat nem engedélyezte, mert „nem akarta, hogy azon intézetben a tanításnál egyedül a magyarnyelv alkalmaztassék. {...} Most azon szerencsés helyzetben levén, hogy ezen akadály megszűnt, nem marad egyéb hátra, minthogy ezen intézet felállítása által minél előbb a kitűzött célt elérjük.”⁽²⁹⁾ Ezért Kubinyi felszólította Mészáros Lázár hadügyminisztert, hogy ez ügyben terjesszen elő egy javaslatot. Mészáros tervezetében konkrétan szerepelnek az elméleti és gyakorlati oktatás tárgyai, valamint a pontos költségvetés, ami a 100.000 forintot is meghaladja.⁽³⁰⁾ A felsőház a tervezetet az 1848. december 27-én tartott ülésén elfogadta és visszaadta az alsóháznak.⁽³¹⁾

IV Katonaállítás, magyar hadsereg ügye

Az olasz kérdés vitájához hasonlatos vita alakult ki a honvédelmi törvényjavaslat kapcsán is.⁽³²⁾ Mészáros Lázár hadügyminiszter az augusztus 7-diki ülésen azt kérte a képviselőktől, hogy a

táborba való elutazása miatt halasszák el a július 11-én megajánlott 200.000 újonc kiállítására vonatkozó törvényjavaslat vitáját, míg a táborból vissza nem tér. Már maga ez a kérés is vitát gerjesztett. Kubinyi egyetértett Mészárossal, annál is inkább, mert előbb a rendelkezésre álló pénzforrásokat kell felmérni, ami több időt vesz igénybe. Kubinyival egy véleményen volt Lónyay Menyhért /„ha pénz nincs, katona sincs”/ és Nyáry Pál, ellenezte viszont Madarász László, ifj. Madarász József. ⁽³³⁾ Az indítványt végül felállásos szavazással elfogadták, és a törvényjavaslatot, valamint a központi bizottmány véleményét az augusztus 16-diki ülésen terjesztették a Ház elé.

A vita során a képviselők két táborra szakadtak. Mészáros és a képviselők egy része abból indult ki, hogy minden rögtönzés veszélyes lehet, ezért az új ezredeket a régiék mintájára, az osztrák hadrendszer és szervezet szerint kell felállítani, és a béke megkötése utánra halasztanák a magyarra alakítást. A német vezényleti nyelvet is meg akarták tartani, mert ellenkező esetben a király bizonyosan nem szentesítené a törvényt, és így később sem jöhetne létre magyar hadsereg. Ráadásul egy magyar hadsereg létrehozása még inkább felingerelné az udvart.

A másik tábor ellenben nagy hévvel követelte a hadsereg azonnali magyarra alakítását. Kossuth mellett ezt a nézetet vallotta Kubinyi és Repetzky is. Kubinyi felszólalásaiban a nemzetiség alapján történő rendezést sürget, mert „ha Ausztriával szövetségben élünk is, ő reá számítani nem lehet {...} A mi katonaságunkban több derék vitéz katonák vannak, de azon veszélyes alkotmányellenes szellemnél fogva, mely náluk uralkodik, nem barátai nemzetünknek, őket ruhájoknál fogva magyaroknak, de szellem tekintetében magyar katonáknak nem tartom.” ⁽³⁴⁾ Kubinyi attól tart, hogy az újoncok is átveszik ezt a szellemiséget, és soha nem lesz az országának igazi, magyar érzelmű hadserege. Ez az oka annak, hogy „magyar lábra akarom állítani a katonaságot nemzetiség alapján... azért nem pártolhatom hadügyminiszter úrnak törvényjavaslatát, mert az nem csak arra vezetne, hogy kiegészítettnek az ezredek; én azzal ellenkezőleg azt kívánnám, hogy a seregek magyar lábra állítván a főnlvők ezekbe soroztassanak,” ⁽³⁵⁾ kivéve a szerb lázadókkal szemben álló ezredeket, de amint a körülmények engedik, ezek is kiegészítésre kerüljenek.

Repetzky szerint Mészáros tervezetében „a magyar seregek magyar szellemisége nincsen tökéletesen letéve”, ezért pártolja inkább a bizottság tervezetét, no meg azért is, mert abban „olly lassu fokozatok vannak felállítva, mellyek az átalakítást teljesen lehetségessé s egyszerűsmind üdvössé teszik.” Elveti a hadügyminisztérium azon érvét, miszerint az uralkodó nem szentesítené egy magyar hadsereget létrehozó törvényt, mert Repetzky szerint „a magyar nemzet mind azon népek és tartományok között, mellyek az ausztriai ház uralkodása alatt vannak, csak egyedül tanúsította legtántoríthatatlanabb hűségét, melly nemzetre mindig számolhat az uralkodóház... Azt tartom, hogy a dynastia érdekében leginkább érdekében áll: hogy magyar sereg legyen; mert a dynastiának garantíája egyedül a magyar seregben fekszik.” ⁽³⁶⁾ Ezért is javasolja a fennálló csapatok kiegészítésére vonatkozó 4. § módosítását oly módon, hogy „a kiállítandó újonczokból azon ezredek zászlóaljai, mellyek az ország határain belől a zavarok ciosztatásában tettelegesen működnek, kiegészítendőek. De ezen kiegészítendőek száma 6000-nél többre nem mehet.” ⁽³⁷⁾

Kubinyi viszont ezt az egész paragrafust kihagyná, helyére pedig a következőket tenné: „új ezredek fognak alakítani, mellyeknél az ügyvezetési és vezényleti nyelv továbbá zászló, ruha és szín magyar leendő.” ⁽³⁸⁾

A vita után végül is a képviselők a Mészáros-féle tervezet 4., 5. és 6. §-át 266:117 ellenében úgy fogadták el, hogy az országban lévő magyar ezredek 3. zászlóaljait a régi rendszer szerint egészítik ki, az újoncok többségéből pedig magyar szervezettel honvéd zászlóaljak alakulnak. A tervezetre a nógrádi képviselők közül igennel szavazott Horváth Ödön, nemmel Reptzky, Kubinyi, Sréter László, a szavazásnál pedig nem volt jelen Pulszky. A Márczius 15. csípősen jegyzi meg a szavazásról: „kimondták, hogy a magyar újdön alkotmányt fekete-sárga színekkel, német commandoszóval, és botozás alatti vitézekkel fogjuk megoltalmazni. {...} Nemre, 117-en szavaztak ... már nem törpe minoritás többé” ⁽³⁹⁾

A vita előrehaladtával Kubinyi ismét felveti a katonai eskü szövegének kérdését. A központi bizottmány tervezetében az eskü szövege a következő lenne: „Esküszöm az élő Istenre királyomnak V.Ferdinándnak és a magyar alkotmánynak hűséget; esküszöm hogy zászlómat soha el nem hagyom, hogy előjáróimnak engedelmeskedni fogok, kötelességemet pontosan és híven teljesítenem.” ⁽⁴⁰⁾ Kubinyi ezen formula ismertetését követően felszólalt, és egy módosított szöveget terjesztett a Ház elé: „Esküszöm az élő Istenre, királyomnak 5 dik Ferdinándnak és a magyar alkotmánynak hűséget és védelmet; esküszöm, hogy zászlómat soha el nem hagyom, hogy a magyar minisztériumnak és az általa kinevezett előjáróimnak engedelmeskedni fogok, kötelességemet pontosan és híven teljesítenem.” ⁽⁴¹⁾ Kubinyi szerint azért van szükség erre az esküszövegre, mert csak a királyra felesküdt katonák a hadügyminiszternek nem engedelmeskednek, ezért kell felesküdniük a királyn kívül az alkotmányra és a haza védelmére is. A képviselőház végül is az augusztus 22-diki ülésen nem Kubinyi, hanem Ágoston József szövegjavaslatát fogadták el, mely a bizottmány-féle és a Kubinyi-féle eskü ötvözete: „Esküszöm alkotmányos királyomnak V-id Ferdinándnak hűséget; esküszöm, hogy hazám alkotmányát és a magyar nemzet függetlenségét életemmel s véremmel megvédeni kész vagyok; esküszöm, hogy nemzeti zászlómat soha el nem hagyom, és a magyar felelős minisztériumnak és az általa kinevezett előjáróimnak engedelmeskedni, kötelességemet mindig híven s pontosan teljesíteni fogom!” ⁽⁴²⁾

Az újoncállítási törvényjavaslat vitájában még kétszer szólaltak fel a nógrádi képviselők, pontosabban most is Kubinyi és Reptzky. Kubinyi a 11. § módosítását javasolta. A törvénytervezet szerint minden 19. életévét betöltött magyarországi és kapcsolt részekbeli lakos sors- és valláskülönbség nélkül sorköteles, kivételt képeznek ez alól a lelkeszek, tanítók, a fegyverben álló határőrök, a családfenntartók és a testi hibájuk miatt alkalmatlanok. Kubinyi javasolta a mentesítettek körének kiterjesztését a bányászokra is, mert „az álladalomnak érdekében áll a föld gyomrából kizsákmányolni az érczetek és ásványokat és az iparnak ez ágát elősegíteni”, és mert „a bányászatra nem mindennapi napszámások, hanem alkalmas és tapasztalt egyének s munkások kellenek.” ⁽⁴³⁾ Az alsóház még aznap elfogadta az arany- és ezüstabányákban, olvasztókban és zúzóknak dolgozó bányászok felmentését.

Reptzky Ferenc is ugyanaznap szólalt fel, csak ő a 13. § módosítását javasolta. Azon paragrafus szerint ha nincs elég 19 éves sorköteles, akkor a 20 évesekből, majd a 21 évesekből sorozzanak mindaddig, míg az előírt létszámot ki nem tudják állítani. Reptzky javaslatában azt kérte, hogy egy családból ne lehessen két fiú katona, még akkor se, ha koruk azt megengedné. Lehet, hogy míg az egyik fiú katona, a másik betölti a 19. évét és őt is besorozná. Ez az indítvány a sokgyerekes családoknál jelentene kedvezményt, amiből Nógrádban igen sok van. ⁽⁴⁴⁾ A képviselőház egyetértett Reptzkyvel és elfogadta módosítási javaslatát.

V. Adótörvény vitája

Az utolsó tárgy, melyhez nógrádi képviselők a Batthyány-kormány vezetésével ülésező parlamentben hozzászóltak, az az új adótörvény vitája volt. A törvényjavaslat vitáját augusztus legvégén kezdték el. A nógrádiak közül Repetzky Ferenc volt az, aki a legjobban aktivizálta magát a vitában. Legelőször is a 4. §-ra vonatkozó módosításában azt indítványozta, hogy ne csak a behajthatatlanságokat, hanem a fedezeteket is jegyezzék fel, mert egyes községek ill. személyek az elmúlt időben több adót fizettek az előírtnál. Bár Repetzky indítványát Dániel Pál is pártolta, a többség mégis ellene szavazott. ⁽⁴⁵⁾ A másnap délelőtti ülésen (aug. 30.) azonban a Ház a 2. §-ban módosítást tett, ahol az előlegezések beszámítását javasolták. Érdekes módon Repetzky most ellene szólalt fel, holott az előző nap ő vetette fel ezt a 4. §-ba iktatva. Ő maga most így érvel: „az előlegezések beszámítása csak zavart fog okozni. Miután 1-ső novembertől kezdve, minden természetnyadó megszűnik, úgy gondolom, hogy az előlegezéseket épen nem keverhetjük ide, sajnálom, hogy tegnap e részbeni módosításom megbukott. Itt nincs helye, hol a két hónapi adókimutatásnál /novemberi és decemberi – a szer./ csak zavart idézne elő.” ⁽⁴⁶⁾

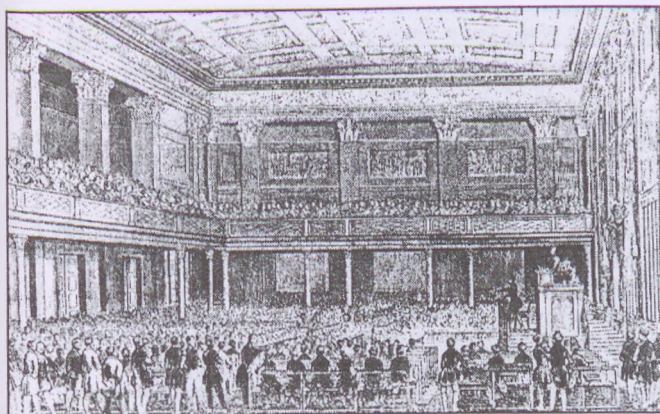
A képviselők a pénzbeli egyenes adózás mellett a szeszgyártás adóját és a szőlődézsma is megtárgyalták. Repetzky indítványozta, hogy „míg az új adórendszer behozatván, f. 1848-iki évre rendkívüli pálinkaadó állapittatik meg, és az, ki eddig adót nem fizetett, fizetni fog.” ⁽⁴⁷⁾ A többség elfogadta ezt az indítványt, ám Repetzky rámutatott arra is, hogy november és december hóra már meghatározták az 1847. évi adó 1/4-ét, amiben már benne foglaltatik a pálinkakakazánokra vonatkozó adó is, így igazságtalan lenne, ha azt még egyszer kivetnék. Bezerédi László úgy próbálta ezt a problémát megoldani, hogy különbséget tett direkt és indirekt adó közt, ez utóbbit azok fizetnék, kik eddig nem fizettek pálinkaadót. A többség végül elfogadta Bezerédi javaslatát. ⁽⁴⁸⁾

A szőlődézsma ügyében Kubinyi szólalt fel és a kármentesítés kérdését vetette fel, mert a szőlők többnyire szerződéssel jutottak az illetők birtokába, nem úgy, mint az úrbéri földek. Ezért azt javasolja, hogy a szegényeket, kik földjeiket maguk művelik, a status kármentesítse, míg ez a gazdagabbak esetén igazságtalan lenne. ⁽⁴⁹⁾ Végül Repetzky indítványára „a miniszterelnök oda utasítatott, hogy a szőlődézsma egyéb uri tartozások eltörlése iránt hozott határozatot az illető hatóságok útján azonnal hirdettesse ki.” ⁽⁵⁰⁾

VI. Epilógus

Ebből a rövid összefoglalásból is kitűnik, hogy a nógrádi képviselők nem csak azért voltak a parlamentben, mert megválasztották őket, hanem mert választóik bizalmához méltón képviselték az ország érdekeit. Bel- és külpolitikai téren egyaránt felelősségteljesen gondolkodtak, még akkor is, ha különböző politikai elvet vallottak.

A nógrádi képviselők közül Pulszky Ferenc 1848-49-es politikai karrierje volt a legfényesebb: előbb külügyi államtitkár, majd Magyarország angliai „nagykövete” lett. Repetzky 1849 elejétől a bukásig Hont, Heves és Nógrád megye kormánybiztosaként tevékenykedett. Friedeczky szintén kormánybiztos volt egy ideig, majd követte a kormányt Debrecenbe. Ugyan-

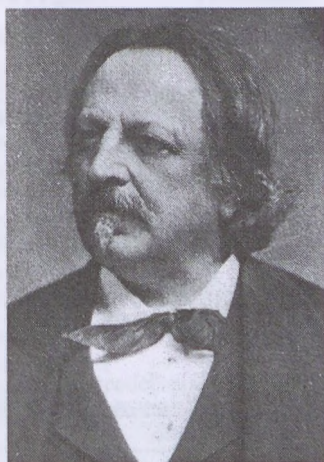
A képviselőház ülésterme a régi Vigadó nagytermében

Frideczky Lajos
(1817–1903)

Kubinyi Ferenc
(1796–1874)

Pulszky Ferenc
(1814–1878)

ezt tette Kubinyi Ferenc is, aki a bukásig kitartott képviselősége és a kormány mellett, igaz hogy Debrecenben már a Békepárt híve. ⁽⁵¹⁾

Az országgyűlési vitákra vonatkozóan kiapadhatatlan forrást jelentenek a korabeli lapok, elsősorban a hivatalos Közlöny, de az ellenzéki Márczius 15. is tanulmányozásra érdemes. A Közlöny a felszólalásokat gyorsírói lejegyzések alapján szó szerint közli, míg a képviselőház jegyzőkönyve a hozzászólásokat nem, csak a határozatok tartalmazza.

Az országgyűlés jegyzőkönyve Beér János szerkesztésében 1954-ben megjelent, így ma már könnyen tanulmányozható.

Az alábbi táblázat a nógrádi képviselők jegyzőkönyvben is jelzett országgyűlési tevékenységét foglalja össze Beér János ímént említett könyve alapján (az első sorban szereplő számok a jegyzőkönyvi bejegyzés sorszámai).

Repetzky Ferenc (Fülel)		
2.	1848.júl.4.	Sorshúzással beválasztják a nádort üdvözlő küldöttségbe
470.	1848.szept.22.	Elfogadják a szőlődézmára vonatkozó indítványát
Sréter László /Balassagyarmat/		
129.	1848.júl.24.	Sorshúzással tagja a képviselőház trónbeszédre adott válaszáat a nádornak vivő küldöttségnek /50 tagú/
351	1848.szept.4.	Sorshúzással tagja a királyhoz Bécsbe menő 100 tagú küldöttségnek: jöjjön a király Budára és védje meg a magyarországi törvényeket
412.	1848.szept.15.	Tagja a követségnek, mely felkéri a nádort a magyar fővezérletre
1007.	1849.ápr.21.	14 napra eltávozási engedélyt kért, amit megkapott
Frideczky Lajos (Nógrád)		
71.	1848. júl.15.	Elvetik az ellene beadott választói folyamodványt
737.	1848.dec.11.	Tagja a korona meglétét ellenőrző 12 tagú küldöttségnek
785.	1848.jan.9.	Távollétének oka - kormány megbízatás - jegyzőkönyvbe vétegett
934.	1849.márc. 24.	Távolléte hosszára nyúlt, ezért a 867. sz. határozat 3. pontja értelmében lemondottnak tekintik
974.	1849.ápr.5.	Igazolásának bemutatása, melyben távollétét biztosí működésével magyarázza
1003	1849.ápr.20.	934. határozatot az igazoló választmány megsemmisíti Frideczkyre nézve, de 1 vizsgálót küld ki, tényleg hódolt-e a cs-i biztosnak /Majthényinak/ - addig vissza nem veszik a képviselők közé
1006.	1849. ápr.1.	Szavaznak az 1 fő vizsgáló kiküldéséről Frideczky esetében
1016.	1849.ápr.22.	Darvas Antal 91 szavazattal lett a Frideczky-ügy vizsgálója /Ragályi Ferdinánd 81 szavazatot kapott/ /l. 450.o. - jelentését beadta, az igazoló választmánynak kiadták/
Kubinyi Ferenc /Losonc/		
41.	1848.júl.10.	Másodelnökségre 1 szavazatot kapott a 360-ból
48.	1848.júl.11.	A trónbeszédre adó válaszfeliratot fogalmazó bizottmány tagja
106.	1848.júl.19.	A képviselőháznak benyújtott kérelmeket előzetesen vizsgáló bizottság tagja /15 fős - szavazással/
107.	1848.júl.19.	Költségvetési tervet elkészítő 9 tagú bizottság tagja, választással
111.	1848. júl.19.	Hadügyminisztert felszólította, hogy a Ludovica felállításáról nyújtson be törvényjavaslatot
356.	1848.szept.5.	A horvát ügy megoldására választott bizottság tagja
545.	1848.okt.6.	A Báránd mellett lefegyverzett Roth zászlóit Balogh János és K.F. fogják átadni a Nemzeti Múzeum igazgatójának
547.	1848.okt.7.	Jelenti, hogy a zászlót átadták /Perczel Mór küldte a zászlókat/
558.	1848.okt.10.	Récsey Ádám elleni perben egyik biztos az 1848/3. tcz. 34.§-a értelmében
680.	1848. nov.21. du.	Windisgrätz által kibocsátott kiáltványt vizsgáló választmány tagja /minden osztályból 1 fő/ /1 Közlöny 1848.dec.9. 182.sz. 862-863./

759.	1848.dec.23.	Jelentése a teremőrök és szolgák fizetésének javítása érdekében 343. és 618.sz. végzések után a választmányhoz írt folyamodványok ügyében
869.	1849.márc.1.	Kormány számadásait vizsgáló 9 tagú küldöttség tagja lett /40 szavazatot kapott/ → ötlet febr. 27-én vetődött fel /865.sz./ → elnöknek választották
904.	1849.márc.17.	Jelenti, hogy Duschek Ferenc pénzügyi titkár 1849. jan.1. előtti költségekkel nem tud elszámolni, mert a könyvek Budán maradtak, ellenben jegyzeteiből hozzávetőleges kimutatást csinál
924.	1849.márc.24.	Felszólította az OHB-t, hogy a kormány biztosoktól kérjen számadást, de előtte is minden számadó köteles legyen havi számadást beadni az OHB-nek. A ház helyeselte ezt az indítványt.
951.	1849.márc.28.	Szalay Antallal közös indítványa azon képviselők napidijáról, kik kormánybiztosok vagy kormányi /katonai fizetéses hivatalt is viselnek
981.	1849. ápr.5.	Indítványa: a képviselők napidija csak az országgyűlés székhelyén töltött időre járjon /szavazása el mellőztetett/
982.	1849.ápr.5.	Mint a számadási bizottság elnöke jelenti, hogy a Zichy Ödön ingóságairól szóló jelentését még nem adhatja be, de kéri a kinyomtatás előre elrendelését, hogy hűsvét után rögtön tárgyalni lehessen. Elrendelték.
1002.	1849. ápr.20.	Javaslat: a. 853-56.o. Javaslat: az új kormány a képviselőház előtt tegye le esküjét
1013.	1849.ápr.21.	Bemutatja előző nap tett javaslatát /eskü szövege: Közlöny 1849.ápr. 25. 88.sz. 325.o./
1047.	1849. ápr.28.	Eskü szövegét felolvasták
1071.	1849.máj.5.	Felszólította a képviselőházat: rendelkezék az eskü helyéről

Horváth Ödön /Ecseg/

258.	1848.aug.19.	Sorshúzás által a nádort névnapja alkalmából köszöntő 21 fős küldöttség tagja
293.	1848.aug.24.	8 napi eltávozást kér, hogy részt vehessen a Szenttamás elleni harcban. Az engedélyt megkapták /még másik 6 társa is/

Pulszky Ferenc /Szécsény/

34.	1848.júl.10.	Képviselői igazolását elfogadták
48.	1848.júl.11.	Trónbeszédre adandó válaszfeliratot szerkesztő bizottmány tagja, mint a 6. osztálybeli képviselő
107.	1848.júl.19.	Költségvetési tervet előkészítő 9 tagú bizottság tagja
351.	1848.szept.4.	Bécsbe, a királyhoz menő 100 tagú küldöttség tagja /lásd Sréternél is!/ Bécsbe menő küldöttség tagja /Deák, Szemere, Eötvös/
411.	1848.szept.15.	
625.	1848.okt.31.	Felolvassák levelét, melyet okt. 27-én Pamdrofban írt és beszámol Ivánka Imre követ elfogásáról /levelét l. Közlöny 1848.nov.1.44.sz. 701.l./
867.	1849.febr.28.	Határozat alapján, mert 1849. márc. 1-ig nem jelent meg, távollétét nem igazolta, lemondottnak tekintik /l.845-46.o.; 851.o./

JEGYZETEK

1. Közlöny 1848. július 8. 29.sz. 116.o.
2. Országos Levéltár N70. Archivum Regnicolare lad. 22. XX Fasc. 3A N°5, N°6, N°7a, Fasc. 3B N° 1a, Fasc 3C N°5 /továbbiakban: OL. N70. Fasc.../
3. OL. N70 Fasc. 3 B N°4
4. A házszabályról szóló törvényeket lásd Beér János: Az 1848-49. évi népképviselési országgyűlés. Bp. 1954, 124-138.o. /továbbiakban: Beér, 1954/
5. Közlöny 1848. július 19. 40.sz. 173.o.
6. U.o. 174.o.
7. U.o.
8. U.o.
9. U.o. 175.o.
10. Beér, 1954, 139-140.o.
11. Közlöny 1848. július 12. 33.sz. 139-140.o.
12. Közlöny 1848. július 22. 43.sz. 187-189.o.
13. U.o. 191.o.
14. Horváth Mihály: Magyarország függetlenségi harcának története 1848 és 1849-ben. I. kötet. Genf, 1865. 294-297.o.
15. U.o. 322.o.
16. Közlöny 1848. július 26. 47.sz. 217.o.
17. Közlöny 1848. július 22. 43.sz. 191.o.
18. Közlöny 1848. július 25. 46.sz. 210.o.
19. Beér 1954. 681-685.o.
20. Közlöny 1848. július 22. 43.sz. 187.o.
21. Közlöny 1848. július 26. 47.sz. 219-220.o. valamint Beér 1954, 672-678.o.
22. Beér 1954, 613-621.o.
23. Közlöny 1848. augusztus 6. 58.sz. 278.o.
24. U.o.
25. Közlöny 1848. augusztus 10. 62.sz. 296.o.
26. U.o.
27. Közlöny 1848. szeptember 3. 86.sz. 442.o.
28. U.o. 445.o.
29. Közlöny 1848. július 21. 42.sz. 186.o.
30. OL. N70 Fasc. 2A N° 119, N°732.o és Beér 1954, 591-612.o.
31. OL. N70 Fasc. 2A N°769 a, illetve a felsőház 40. ülése, 88. jegyzőkönyvi bejegyzés
32. Beér 1954, 561-574.o.
33. Közlöny 1848. augusztus 9. 61.sz. 291.o.
34. közlöny 1848. augusztus 18. 70.sz. 341.o.
35. U.o.
36. U.o. 343.o.
37. Közlöny 1848. augusztus 24. 76.sz. 379.o.
38. U.o.
39. Márczius 15. 1848. augusztus 22. 137.sz. 146-147.o.
40. Közlöny 1848. augusztus 18. 70.sz. 339-340.o.
41. U.o. 341.o.

42. Közlöny 1848. augusztus 24. 76.sz. 382.o.
43. U.o.
44. Közlöny 1848. augusztus 25. 77.sz. 388.o.
45. Közlöny 1848. augusztus 31. 83.sz. 426.o.
46. Közlöny 1848. szeptember 1. 84. sz. 430.o.
47. Közlöny 1848. szeptember 2. 85.sz. 436.o.
48. U.o.
49. Közlöny 1848. szeptember 22. 105. sz. 535.o.
50. 1848-49-es népképviselői országgyűlés képviselőházának jegyzőkönyve 470. számú bejegyzés, 1848. szeptember 22. LXVII. ülés, lásd Beér 1954, 247.o.
51. A képviselők életéről Pálmány Béla: Az első népképviselői országgyűlés 1848-49 – történeti almanach című munkája megjelenés alatt van. Frideczky Lajosra vonatkozóan lásd Á.Varga János: Középszinten a történelemben, Frideczky Lajos memoárja /Salgótarján, 1988/ című munkáját.

Borsod megye kisipara a 19. század végén

Veres László

A kisipar közismerten a kézműves ipari tevékenység sajátos formája, amely a céhek felszámolását követően, a kapitalizálódás kezdeti szakaszában jött létre. Szakismeretet, iparüzési engedélyt igénylő mesterséget jelentett. A saját műhelyében és saját eszközeivel dolgozó iparos legfeljebb csak egyszerűbb gépeket használt és egy-két segédet, inast alkalmazott. ⁽¹⁾ A kisipar lényegében a céhes ipar folytatásának is tekinthető abban az értelemben, hogy a kis műhelyben néhány szakismerettel rendelkező iparos alapvetően kézzel, kézi szerszámok segítségével folytatott termék előállítását. A kapitalizmus időszakának első kisiparosai korábbi céhes iparosokból kerültek ki, akiket már nem szorítottak a századokon át érvényesülő céhes kötöttségek, hanem inkább magukra hagyatva a piaci viszonyok által meghatározott, fennmaradásukért folytatott állandó küzdelmet kapták a biztonságot jelentő kötöttségekért cserébe.

A 179 települést magába foglaló Borsod megye kisiparának helyzetéről szomorú képet festenek a 19. század végén készült jelentések. A század végének, de kiváltképp utolsó évtizedének egyik legfontosabb jelenségeként a hagyományos módon és hagyományos piacra dolgozó, céhes örökségekhez kötődő kisipar felbomlását, nagyiparral szembeni védekezését és pusztulását, illetve a változó körülményekhez való alkalmazkodását rögzítették. ⁽²⁾ A jelentések szerint a kisipar hanyatlásának fő okát a gyáripár fejlődésében kereshetjük, azonban a válság kiteljesedéséhez a forgalomba kerülő gyári tömegcikk sokasága mellett más tényezők is hozzájárultak. A kisiparosok megfelelő képzés hiányában nem ismerték, még kevésbé alkalmazták az új technológiai eljárásokat, s az ízlés változásával sem tudtak lépést tartani, amely különösen a városok körül a viselet rohamos átalakulásában következett be. ⁽³⁾ A kisipar vevőköre egyre inkább csak a falusi lakosságra korlátozódott, értékesítési lehetőségük a csökkenő jelentőségű, forgalmi városok maradtak. A falusi lakosság vásárlóképesége a századfordulóra egyre csökkent, különösen az addig fontos piacot jelentő szőlőtermő helyeken (Sajószentpéter, Miskolc, Szendrő vidéke), ahol a filoxéra pusztítása tömegesen szegényítette el a helyi lakosságot. A bortermelés hanyatlása ezeken a vidékeken nemcsak a bortermeléssel összefüggő ipari tevékenységi formákra, hanem a kisipar egyéb ágaira is kihatott. A Gömör-, Heves- és Borsod megyék területén illetékes *Miskolczi Kereskedelmi- és Iparkamara* Borsod kisiparának helyzetéről készített beszámolóí sok szempontból helyes megállapításokat, tömör helyzetjelentéseket szolgáltatnak. A kisipar általános hanyatlásáról, válságáról tájékoztatnak. Látnunk kell azonban, hogy a helyzetkép sok esetben evidenciának tekinthető, hiszen a gyáripár és a kisipar összetetésekor tények nélkül is hanyatlásra következtethetünk a termelés volumenjét, a piaci viszonyok megváltozását szem előtt tartva.

Kétségtelen tény, hogy Borsod megye iparfejlődésében a 19. század végére a nagyipari jelleg vált dominánsá. Ez mindenekelőtt a szénbányászat és a vasgyártás dinamikus növekedésé-

nek köszönhető. A század utolsó harmadában az iparban foglalkoztatottak száma 173,1%-al növekedtek, 12.854 főről 22.553 főre növekedett. 1900-ra az iparban foglalkoztatottak 64,8%-a, vagyis több mint 14.000 ember dolgozott a bányászatban, a vas- és fémipar területén. ⁽⁴⁾ Nem elhanyagolható azonban a kisiparosok számának növekedése sem. 1881-1900 között a megye különböző településein évenként átlagosan 120-130 új iparendedélyt adtak ki, míg a visszaadott iparendedélyek száma 40-45 között mozgott. Ez azt jelenti, hogy kisegítők nélkül (segéd, inas) 80 körüli volt évenként a kisiparosok számának növekedése. ⁽⁵⁾ 1900-ban 4512 kisiparosról tájékoztatnak az összeírások. ⁽⁶⁾ Ezt figyelembe véve megállapíthatjuk, hogy a céhek megszűnte után először mintegy 2000-2500 kisiparos váltott ki iparüzési engedélyt és lett ipartestületi tag, s három évtized alatt számuk szinte megduplázódott. A kisiparban természetesen nemcsak mesterek dolgoztak. 1900-ban a segédek és inasok száma 3378 volt. Ez azt jelenti, hogy a kisiparban dolgozók száma közel 7000 volt, vagyis az iparban foglalkoztatottak 31%-a volt lényegében kisiparos. ⁽⁷⁾

Az iparban foglalkoztatottak 69%-át alkalmazó nagyipar lényegében három önálló régiót alkotva helyezkedett el Borsodban. Az 1845-ben alapított *Ózdi Vasgyár*, az 1964 óta működő *Diósgyőri Vasgyár* és a Sajó völgyének középső részén levő szénbányák jelentették az igazi nagyüzemi centrumokat. Mellettük kisebb jelentőségű, de számottevő nagyüzem volt még a Borsodnádasi Lemezgyár és a *Miskolci MÁV Járműjavító*. A kisipar számottevő központjai pedig 6 nagyobb településen, Miskolcon, Sajószentpéteren, Mezőkövesden, Mezőkeresztesen, Mezőcsátón és Szendrőn helyezkedtek el, lényegében azokban a városokban, ahol korábban jelentős céhes ipar is létezett. Természetesen ezzel nem a céhes- és a kisipar kontinuitását kívánjuk hangsúlyozni, hanem arra kívánunk utalni, hogy az említett települések elhelyezkedése, táji munkabeosztásban betöltött szerepe a különböző korokban és társadalmi formációkban egyaránt determinálta az iparfejlődést. ⁽⁸⁾ A céhes ipar időszakában Borsod központja Miskolc volt. A megyei céhszervezetek 95%-ának a város adott helyét. Rajta kívül csak Mezőcsátón és Szendrőn voltak céhek. A megye különböző településein működő kézművesek szinte kizárólag a miskolci céhek *landmeisteri* voltak. A kapitalizmus időszaka kisiparának fellelőjére is Miskolc volt, hiszen itt dolgozott az összes kisiparos 52%-a, 1857 önálló iparos és 1482 segédszemélyzet. A városban a nagyipari munkások száma feltűnően alacsony volt, 30% körül mozgott. Miskolc legnagyobb üzeme a MÁV Járműjavító 568 munkást foglalkoztatott. ⁽⁹⁾ Miskolcon kívül Borsodban 56 olyan település létezett, ahol legalább 20 kisiparos működött. Ezek közül 13 helyen volt legalább 50 a számuk és 5 helyen, a már említett városokban 100 felett. Az iparkamarai jelentések alapján a kisiparosok számaránya Miskolcon és Borsod járásaiban az alábbi volt a századfordulón:

Miskolc	52 %
Miskolci járás	7 %
Sajószentpéteri járás	11 %
Mezőcsáti járás	21 %
Szendrői járás	4 %
Ózdi járás	5 %

A kimutatás alapján megállapítható, hogy Miskolcon kívül Sajószentpéter környékén és Mezőcsátó vidékén volt számottevő a kisiparosok száma. Ózd és Szendrő körzetében a történelmi tradíciókon túlmenően azért sem alakulhatott ki számottevő kisipar, mert a vasgyár és a szénbányák fogyasztási szövetkezetei olcsó tömegcikkeket biztosítottak a lakosságnak, s ráadásul ezeket hitelben lehetett megvásárolni. A kisipar fentiekben vázolt területi elrendeződése

egy közel 3 évtizedes folyamat eredményeként jött létre. 1870-1900 között a legtöbb iparengedélyt Borsod központjában, Miskolcon adtak ki. Itt közel 20%-os volt a kisiparosok számának növekedése. Lassú, de folyamatos növekedés regisztrálható a mezőcsáti járásban, s különösen 1880 után. Itt 6%-al növekedett az iparosok száma. A megye többi járásában viszont a lassú csökkenés, a hanyatlás tendenciái mutatkoztak. A sajószentpéteri járásban 8%-al, Ózd környékén 6%-al, a szendrői járásban pedig 4%-al csökkent a századfordulói az amúgy sem nagy kisiparosság. Miskolc kisiparosságának fejlődése magától értetődő a város központi szerepét és hagyományosan fejlett kézművesiparát figyelembe véve. A Mezőcsát környéki kisipar fejlődése viszont egy speciális körülményből következett be. 1878-ban Miskolcot árvíz pusztította el, s a lakóházak jelentős része megsemmisült, vagy súlyosan megrongálódott. ⁽¹⁰⁾ A helyreállítások serkentően hatottak a város építőiparára és a Mezőcsát környéki fafeldolgozó kisipar fellendülése. A Miskolc újjáépítéséhez szükséges építőanyagot, különösen a fát, a Tiszán szállították Polgárig, Szedekényig, majd innen Miskolcra. A faanyag feldolgozása a Tisza melletti településeken történt. Ennek tulajdonítható, hogy a Polgár és Mezőcsát közötti falvakban 1887-re duplájára emelkedett az ácsok száma, 27-ről 53-ra. Borsod ácsainak 6%-a tevékenykedett e vidéken. Miskolcon a jelzett időszakban 40-en kezdtek építőipari tevékenységbe. Közülük 25 kőműves, 9 szobafestő és 6 kályhás volt. ⁽¹¹⁾

A kisipar területi elrendeződésében bekövetkezett változások már részben érintették a foglalkozások szerinti struktúra módosulását is az építőipar látványos fejlődésével. A másik jelentős változás a ruházati és a bútoriparban következett be. Az ózdi, a sajószentpéteri és a szendrői járásban a kisipar hanyatlásának a gyáripari tömegcikk megjelenésén kívül az volt a másik oka, hogy a hagyományos viseletet és asztalos termékek iránti kereslet szinte megszűnt, így a tímárok, szűcsök, csizmadiák, festő-asztalosok sorra adták vissza iparengedélyüket. A megye kisipari centrumában és a ruházati ipar küzdött igazi válsággal. 1870-1900 között a 90 iparágat magába foglaló kisipari struktúrában 23,8%-al részesedő ruházati ipar 15,9%-ra csökkent. Különösen a szűcs, a tímár és a csizmadia mesterség szenvedett érzékeny veszteségeket. 1872-1882 között, tehát alig 10 év alatt Miskolc 32 szűcséből 23, 96 tímárjából 52 és 601 csizmadijából 71 szüntette meg iparát. ⁽¹²⁾ Érdekes módon a gubások és szűrszabók képesek voltak pozíciójuk megőrzésére, talán annak köszönhetően, hogy halina- és pokrócgyártással kezdtek foglalkozni és a termelés fokozására fonóüzemet létesítettek. A tímárok egy része és a szappanosok is új szervezeti és technológiai megoldásokkal kísérletezett megélhetésük biztosítására. 1882-ben a Borsodban dolgozó szappanosok és tímárok, szám szerint 40-en szövetkezetbe tömörültek az új eljárások meghonosítására, gépek beszerzésére és a bőrányag ellátás érdekében. ⁽¹³⁾

A kisipar olyan nagy ágazatai, mint az élelmiszeripar és a fémipar művelőinek száma azonos szinten mozgott a vizsgált időszakban. 1872-ben 77 pék, 305 mészáros és 37 hentes és szalámi készítő, váltott iparengedélyt. Számuk 1900-ban szinte ugyanennyi volt, igaz, hogy évenként hol több, hol kevesebb iparos adta vissza iparigazolványát, de mindig legalább annyian váltottak ki új iparengedélyt. A fémiparban tevékenykedők számának állandósulására pedig az ad magyarázatot, hogy a megyében létező nagyüzemi vasgyártás nem a falusi lakosság számára termelt, s így a lakatosok, kovácsok kisipari tevékenysége különösen a falvakban nélkülözhetetlen volt. 1870-1900 között az évenként számba vett kovácsok száma 200-300 között mozgott, a lakatosoké pedig 30-40 között. Mellettük 20-30 bádigos, 2-3 kézműves és bronzműves, 9-13 ötvös képviselte még a fémipart. A mezőgazdasági gépek elterjedésének köszönhetően új foglalkozásként jelent meg a géplakatos. Számuk 7-9 között volt évenként. ⁽¹⁴⁾

A rövid, vázlatos áttekintés lehetőséget nyújt néhány következtetés levonására. Megállapítható, hogy a 19. század utolsó harmadában csak a kisipar egyes ágazataiban következett be hanyatlás. Azokban az ágazatokban, amelyek évszázadokon át változatlan technológiával és szűk piacra termeltek. Összességében a kisiparosok száma folyamatosan emelkedett és a városok, falvak lakossága igényelte szolgáltatásaikat. A kapitalista gyárgyáipar munkáslétszámához és termelési volumenjéhez képest természetes az, hogy a kisipar korábbi századokban betöltött szerepe megváltozott és társadalmi jelentősége is csökkent. Világosan látnunk kell azt, hogy a kisiparosok csak szűk piaci igényeket elégítettek ki, s döntő részben, főként Miskolcon a kisiparosok megélhetésének csupán csak részét biztosította a mesterség. Mint a korábbi századokban, csakúgy a 19. század utolsó harmadában is a földművelést, a szőlőtermesztést kiegészítő jövedelemszerzést biztosított az esetek döntő részében. Csakis így érthető meg az, hogy a kisiparosok 54,5%-a 10 Ft-on aluli kereseti adót fizetett évente, s csupán csak 0,5% körül mozgott azoknak a száma, akik 300 Ft-nál több kereseti adó fizetésére voltak képesek. ⁽¹⁵⁾

Ezek a vonások is a tradíció részeként jelennek meg, s a kutatás akár napjainkban is felderíthet effajta jellemzőket.

A címben megfogalmazott kérdéskör sejteti a két, összetartozó tér eltérő jellegét, mását is. Amíg a falu belsősége és határa önmagában organikus, a közösség generációi által szervezett rendet jelent, addig a külvilág számos vonatkozásban független attól, történései és hatásai az adott közösség által nem, vagy csak részleteiben befolyásolhatók. Az adott település műveltségében élő, a közösség generációinak örököseként, műveltségük letéteményeseként létező egyén a falu határain túl kiszakad az általa ismert rendből, normákból, még akkor is, ha a közeli vagy távolabbi közösségeket lényegében hasonló elvek szervezik, mint az ő falujának társadalmát. Hasonlóan értelmezhető a máshonnan érkező idegen befogadása is. Végére is tehát, a problematika a tájak, népek, kultúrák találkozásának egész kérdéskörét magában rejt. Más kérdés természetesen, hogy akár a történeti források révén, akár a recens vizsgálatok kapcsán van-e lehetősége a kutatónak egy-egy település vagy kistáj, de akár csak egyetlen család generációinak valamennyi kapcsolatát számba venni, különösen annak változásait regisztrálni. Megítélésem szerint nincs, s az egyes vizsgálatok révén gyarapodó adatok is lefedetlen és megválaszolatlan kérdéseket hagynak. A hagyományos gazdálkodás és az egész műveltség vonatkozásában bátran feltételezhetjük a kapcsolatokat gráfjait, mivel a kultúra, az életmód elemeinek halmozából szándékaink ellenére is csak bizonyos elemeket ismerhetünk meg. A kutatói elképzelés sok tekintetben szubjektív annak megítélésében, hogy ezekből azonosságokat, típusokat, tömböket körvonalaz, vagy az egyénit, az egyedit, a különlegest emeli ki tanulságként.

2. Jelen közlemény egy, ma Nógrád megyéhez tartozó település, *Szendehely* külső kapcsolataihoz közöl adalékokat.⁽⁵⁾ Túl azon, hogy az írás megjelenési helye, a kötet jellege nógrádi téma megírására készített, a feladat kiválasztásának konkrét szakmai oka is volt. *Zólyomi József*, a történeti etnográfia kitűnő művelője jeles tanulmányt írt a szendehelyi társadalom egy évszázadáról, amelyben meggyőzően igazolja, hogy a társadalom struktúrája, az ott élő németiség öröklési rendje, a zselléresedés miként hat a tevékenységi formák átalakulására, a mezőgazdaságból való elvándorlásra, hogyan kényszeríti ki a nagy számú kézműves megjelenését.⁽⁶⁾ Amíg a megye településeinek többségén a 19. század utolsó harmadában az egykori jobbágytelek annyi darabra osztódott, ahány gyerek volt a családban, s az 1890-es években mindez részben az iparba, részben a bányákba, részben pedig uradalmi cseléd sorba szorította a munkaképes férfilakosságot, addig a szendehelyi németek öröklési rendje szerint, nem osztották fel a birtokot, s legalább egy emberöltőn át megélhetést biztosítottak a szülői házból kikerülő fiataloknak. A zsellér családok fiai viszont jobbára mesterséget tanultak, s az 1840-es évektől kezdve mind többen abból éltek.⁽⁷⁾ *Zólyomi József* eredményei számos összefüggésben bemutatják, másokban előre vetítik a falu külső kapcsolatainak alakulását; írásommal hozzá szeretnék kapcsolódni.⁽⁸⁾

II. 1. A törökidulás következtében elpusztult Nógrád megyei falvak újjátelepítésére érkezett a 17. század végén és a 18. század első évtizedeiben érkezett idegenajkú népcsoportok – 24 faluban Árva, Zólyom, Trencsén, Liptó és Hont vármegyei szlovákok, *Berkenye* (1718) és az onnan kirajzó Szendehely (1753–1760) esetében pedig frankóniai németek⁽⁹⁾ – a térség gazdasági reorganizációja során foglalták el helyüket a táji munkamegosztás rendjében. Szerepüket, lehetőségeiket azonban meghatározták a termelés táji feltételei, földrajzi adottságai, valamint a kapcsolatok térszerkezetének középkori eredetű, csak részben módosuló adottságai. Szendehely fekvése, dombos, partos határa alapvetően megszabta a mezőgazdálkodás célkitűzéseit. Ahogyan a jeles statisztikus, országleíró a 19. század derekán megfogalmazza: „A földek parton

feküvén, vízmosások által rongáltatnak; burgonya is csak ritka években sikerül jól; a szőlőhegy azonban jó. „A mezőgazdálkodás mellett az erdőmunka és a mészégetés is fontos szerepet kapott az itt élők megélhetésében.”⁽¹⁰⁾

A termelés rendjére – amint arról fentebb már volt szó – jelentős befolyást gyakorolt a birtokstruktúra, ami behatárolta az értékesítés, a javak cseréjének kereteit. A családi üzemek többségükben összetett szerkezetűek voltak: a mezőgazdálkodás mellett a parasztgazdák többsége vállalt valamilyen kiegészítő tevékenységet. A letehetősebbek, a *nagygazdák* a településen belül is elkülönültek: a *Fő utca* vagy a *gazdasor*. Ez volt a falu legrégebbi része, központja, a szendiek azt tartják, hogy az ott nevelkedettek kicsit mindig különbek voltak az átlagnál.⁽¹¹⁾ Azonban csak néhány család volt, akik 25-30 hold földet birtokoltak, s amellett ők is állattal kereskedtek, asszonyaik piacoztak, a férfiak pedig alkalmanként fuvarba jártak. A két háború között talán csak 3-4 család volt, akiket valóban csak a földjük tartott el. Mivel még a két háború között is általában csak egy gyerek örökölt, jobbára ő maradt a szülői házban, portán is, a többieknek sokféle munkába kellett fogni a megélhetéshez. Számosan úgy igyekeztek gondoskodni magukról, hogy *beházasodtak* egy tehetősebb családba.

A kisparasztkok, a pár holdasok életstratégiáját a több lábon állás jellemezte: maguk is, feleségük, nagyobb gyerekeik is más-más munkába fogtak. Igyekeztek 1-2 lovat tartani, s fuvarozással kiegészíteni a föld jövedelmét. A földet az asszonyok, gyerekek művelték. Ha nem volt fogat, akkor az év egy részében kőművesként dolgoztak számosan, az asszonyok, nagyobb gyerekek napszámba jártak. Ha lehetett, részes művelést vállaltak. Az iparosok is elmentek részért aratni. Mégis, a legfőbb érték a föld volt, mindenki kuporgatta a kis pénzét, s ha eladó földdarab volt, arra mindig akadt vevő. Vásároltak kisebb parcellákat a váci határban is, ahol eladó földek voltak. A vásárlás, a szerzés – saját megítélésük szerint – a helyi mentalitás egyik jellemzője. „Édesapám azt mondta, ha valaki bejön az ajtón és eladásra kínál valamit, akkor a kért pénzt meg kell adni, mert még egyszer nem jön vissza! Valaki úgyis megadja az árat érte, főleg ha földről van szó!” – fogalmazta meg egyik adatközlőm.⁽¹²⁾

A szétágazó tevékenységi formáknak is szerepük lehetett abban, hogy nagy jelentőséget tulajdonítottak a nők, az asszonyok összetartó szerepének. Ahogy az előzőekben is idézett adatközlőm megfogalmazta: „A gazdaság alakulása attól is függött, hogy a menyecske hogyan forgatta magát! Azt szokták mondani, hogy nem vihet be annyit a gazda a nagykapun, amit a rossz asszony ki nem visz a kiskapun! Sok múltott azon, hogy az asszony hogy mozgott, hova tette a pénzt.”

2. A település *helye* mellett a *helyzete* is meghatározta a piacra termelés, az értékesítés kereteit. Szerencsés feltételt jelentett Vác viszonylagos közelsége, valamint az, hogy a falu a váci országút mentén fekszik. A térszerkezet meghatározója volt az, hogy a földrajzilag alapvetően zárt egységet alkotó Nógrád vármegyében az Ipolyba futó patakok lényegében az úthálózatot is megrajzolták. A közlekedés nyugati ütőerét alkotó, Pestről kiinduló, másodrendű középkori út a Duna mentén vezetett Vác felé, ahol elágazott. A Duna mellett Szob irányában haladt tovább, északnak pedig *Nagyoroszi* felé, ahonnan *Ipolyság* és *Balassagyarmat* irányába ágazott. (Az utóbbi halad át Szendehelyen, de tovább vitt Selmechányának, ill. Zólyomnak és Besztercebányának is.)⁽¹³⁾

A térség gazdasági kapcsolatai Vác, ill. Vác és Balassagyarmat vonzáskörzetében működtek. A gabona- és állatforgalmában kiemelkedő jelentőségű váci vásár – térségünkben koráb-

ban tiszta, keleten Gyöngyössel és Egerrel összefonódó vonzáskörzete – a 19. század elejére kelet felé egészen a Galga vonaláig kiterjeszkedett, ám északon Balassagyarmat vonzása csaknem Pest vármegye határáig szorította vissza. (Vegyes vonzáskörzete keletre hosszan elnyúló volt, ám tiszta körzete alig maradt.)⁽¹⁴⁾

A két világháború közötti időszakban a vásározó szendehelyiek elsősorban Vác, valamint Rétság, Balassagyarmat, Romhány, Nógrád, Diósjenő, alkalmanként Pest sokadalmaait látogatták. Miközben el is adtak jószágot, – a marhák és a hízott sertések értékesítése jól jövedelmezett –, a fuvarosok Balassagyarmaton és Nagyszécsényben is vették a fiatal lovakat, sőt, messzebb is elmentek a mura csikókért: megfordultak Szekszárd, Kaposvár és Pécs környékén is. Viszonylag kevesen foglalkoztak remonda csikók nevelésével, sokkal inkább megvették a fiatal jószágot, felnevelték és betörték őket, s haszonnal adták tovább – főleg pesti fuvarosoknak. Volt néhány család a faluban, akik kupeckedéssel foglalkoztak: olcsón vásároltak jószágot az egyik vásáron, s hajtották tovább a másikra, ahol jobb ára volt. Volt, hogy a vemhes jószágot vetették meg és fiával adták azt tovább. Megvásároltak gyengébb, olcsóbb állatokat is, amiket 2-3 hónap alatt feljavítottak, s úgy adtak túl rajtuk némi haszonnal. Pesti mészárosok alkalmanként lejártak vásárolni: a megvett jószágot hajcsárok lábon hajtották fel a vágóhidakra.⁽¹⁵⁾ A második világháború előtt felvásárlók meg németországi kereskedőknek is vásároltak szarvasmarhákat a faluban.

A legszegényebbek is igyekeztek legalább egy tehenet tartani, de az sem jutott mindenkinek: a legszegényebb családok 2-3 kecskét tartottak, azok tejét hasznosították.

A szendi gazdák és fuvarosok állattartásának egyaránt határt szabott a közlegelő szükséglete: jószérével csak sertéslegelő volt, a szarvasmarhákat csak kaszálás után tudták a rétre csapni. A tarlót a sertésekkel járatták az aratás után. A legeltetés szükséges feltételeit más határon bérelt legelővel igyekeztek kibővíteni. Volt olyan gazda, aki Nagymaroson túlra, Csitárra adta a növendék marháit nyári legelőre. De nehézkes volt a jószágok takarmányozása is: kicsi volt a rét, hiába kaszáltak össze minden szál porcsirt is a dombokon, árokpartokon. A kisértők is igyekeztek egy-egy darab lucernát vetni: volt belőle takarmány, meg 2 évig – a búzavetés előtt – pótolta a trágyázást is. Feletették a jószággal az árpaszalmát, a kukoricaszárat is. (Kukorica kevés termelt, mert zsarolta a gyenge adottságú talajt, meg a vadak is előszeretettel túrták ki a töveit.) Takarmányért más határra is eljártak. Szénát vettek Agárdon, Nőtincsen, Verőcén. Különösen a nőtincsiekkal alakult ki ebben a vonatkozásban rendszeres kapcsolat: az ottaniak ökörtartók voltak, de a határukon termő puha széna inkább a lovak takarmányozásához volt megfelelő. Kaszálót béreltek a szendehelyiek az erdőgazdaság területén, harmadában vágták a püspöki birtokok rétjeit – beleértve az erdei tisztások fűtermését is. A váci határban, a jadaí réten felvásárolták a váci iparosok kaszálóit is. Gyakran lábon vették meg a fűvet, s maguk mentek el levágni, megforgatni és felgyűjteni. Az uradalomba érkező tót aratók járandóságát, – ha azok szénakaszálást is végeztek –, ugyancsak felvásárolták a szendiek. Mégis kevés volt a takarmány, s a nagygazdák még a cselédek járandóságába kapott kukoricaszárát is összevásárolták a téli takarmányozáshoz. A jószágállomány egy részétől igyekeztek télre megszabadulni, hogy aztán tavasszal újakat vásároljanak helyettük. A fuvarosoknak azonban bőséggel kellett gondoskodniuk az igazott jószágokról, hogy azok bírják a téli szállításokat.

A piacozást segítette, Vác közelsége: akinek nem volt fogatja, az gyalog, háttyúba kötve cipelte a portékáját. (Nem volt nagy áldozat a piacra menni, nem úgy, mint például Felsőpetény népének, akik már éjfélkor elindultak gyalog, hogy reggelre a városba érjenek.) A hctipiacra

hordták a hízott libát, kacsát, tyúkot meg a tojást, de vitték árulni a gyümölcsöt (főleg szilva, dió, körte) is. De eljártak a gyümölccsel Pestre is, de ha nem fogyott el, akkor a szilvával házaltak is Vácott. A szőlőkben, kertekben, utak mentén termő *magvaváló* szilváért alkalmanként a váci kofák is kiszekereztek a faluban, s helyben vásárolták azt fel. Volt, hogy még az érés előtt megalkudtak a gazdával egy-két körtefa termésére is.

A tehetősebbeknek jutott eladásra a gabonából, burgonyából is. A nagygazdák a váci vásárba, meg a váci gözmalomba vitték eladni búzájukat. A jó minőségű, súlyos szemű búza a falu egyik jellegadó mezőgazdasági terméke volt. A burgonya főlölegét gyakran a váci pékek vásárolták fel, egy részét csak tavasszal, mikor már kiválogatták a vetni valót. A második világháború előtt már volt tejesarnok a faluban, különösen a háború után kezdtek el az asszonyok a tejjel Vácra bejárni. A szegényebbek kannaszám hordták házakhoz, mások – többen összeállva – fuvarost fogadtak, s 6-7 asszony tejeskannáit együtt szállították a közeli városba eladni. Voltak szendehelyi *tejeskofák*, akik a közeli Nőtincsen is felvásárolták a tejet, s azt is Vácra fuvaroztatták.

A szegényebb asszonyok alkalmanként gombából is pénzeltek: különösen a tinórunak (*stájnpile*) volt nagy keletje a váci meg az újpesti piacon. Alkalmanként piacra vitték a hóvirágot, a gyöngyvirágot, néha még a barkát is. Volt, aki a csipkebogyót is gyűjtötte és piacra vitte. A nem gazdálkodó, gyűjtögető szegényekre a *hóvirágszedő ember* kifejezést használták, ami pontosan kifejezte társadalmi státusukat.

3. Természetesen nem csupán a kivitelt, hanem a gazdaság egyenlegéhez tartozó behozalt, a máshonnan szerzett javakat is figyelembe kell vennünk a település külső kapcsolatainál. A szendehelyiek a két háború közötti évtizedekben csak a váci malomba jártak őrletni. Pálinkafőző volt a faluban, ahova – ritkán – szomszéd falubeliek is elhozták kifőzetni a cefréjüket. Szénégetők nem voltak a közeli erdőkben, Diósjenőn szereztek be a szükséges faszenet.

Bár a faluban bort termeltek, ünnepek, főleg lakodalom előtt *Kiskőrösre, Paksra, Gyöngyösre, Nagymarosra* mentek el bort vásárolni. *Gyöngyöspata* és *Eger* környékéről szekereken, 2-3 akós hordókban hordták a bort árulni, amit főleg a korcsmárosok vettek meg és mérték szét. A borkimérők között volt, aki Tolna megyéből is hordott bort árulni.

A köznapi élelmiszerek és háztartási cikkek a két háború között jobbára beszerezhetők voltak a helybeli boltokban is. Az 1930-as években három bolt volt: egy zsidó kereskedő vegyesboltja, egy szatócsüzlet és a Hangya Szövetkezet boltja. (Az utóbbi mellett korcsma is működött.) Ebben az időszakban nem volt már divatban a szövés-fonás, s bár használták még a megörökölt lepedőket, zsákokat, már a *stafíring* is az üzletek gyári textíliáiból került ki.

Helyben készültek a gazdálkodás és a háztartás egyes eszközei is: bognár gyártotta a szekeret és a faeszközöket, három kovács, köztük egy kommenciós vasalta a szekereket és végezte a vaseszközök javítását.

A *vándoripar és -kereskedelem* a trianoni országhatárok között már sokat veszített korábbi jelentőségéből, mégis fel-felbukkantak Szendehelyen is a jól ismert vándoralakok. Adatközlőim gyermekkorukból (1920-as évek) emlékeznek a *bosnyák* ⁽¹⁶⁾ alakjára: inkább a váci vásárban bukkant fel, de a faluba is eljöttek bicskát, borotvát árulni. Emlékeznek *Trencsén, Igló* felől érkező vándorárusokra is, s a két háború között csempészúton Csehszlovákiából érkező szaharin és tűzkő árusítására.

A vándorló *drótosok* még az 1950-es években is megjelentek: az emlékezet szerint *Drégelypalánk* felől jöttek. *Kosd*ról és *Nógrádból* jártak a vándor *herélők*, akik nem csak malacokat heréltek, hanem csikókat is. Az utóbbinál apró fácskákat alkalmaztak a seb kezelésében (cserepcsikos herélés).⁽¹⁷⁾

A vándor *zsidó* kereskedő alakja feledésbe vész, az emlékezet szerint korábban még ékszereket is árult. A *rongyos cigányok* egyszerű fajansz tányérokat és bögréket adtak cserébe a rongyért, bőrért.

Számosan emlékeznek a vándor *könyvkötőkre*: a nagy számban fentmaradt kéziratos imádságos könyvek igazolják jelenlétüket, azt azonban nem sikerült kiderítenem, hogy tevékenységük összefügg-e a nagy múltú váci könyvkötészettel.

Itt kell megemlékezni a *méhészek* kapcsolatos vándorlásokról. Szendehelyre és környékére alföldi *vándorméhészek* jártak, s járnak ma is: akácvirágzáskor több ezer méhcsalád „legel” az itteni ligetekben. A szendehelyi méhészek is elvándorolnak, mert úgy tartják, hogy egy virágzásból ma már nem lehet méhészkedni. Május végén – június elején leköltöznek *Pusztavacs*, *Szűd*, *Rátót* környékére, ahol 1-2 nap késés van az akácvirágzásban a Kecskemét környékihez, de csak harmadannyi út. A legügyesebbek 3 akácvirágzást is elérnek Kelebiától Salgótarjáning haladva. Az alföldi méhészek vándorlása korábban is általános volt erre a vidékre, a szendehelyieké jobban a második világháború után terjedt el.

Az 1930-as években a *sonkolyosok* még szövőbordát is hoztak, s azt adták cserébe a lépet. Később már feivásárolták a viaszt, s voltak, akik műlépet is öntöttek.

A méhészek aztán kocsival hordták el árulni a mézet: 5-6 kannával mentek *faluzni*. Sokat adtak el Vácon, de hordták Nagymarosba, Verőcére, Dunakeszire is. (A szomszédos falvakban voltak méhészek.) Egy-egy évben akár 7-8 mázsa mézet is eladhattak a jobb méhészek.

4. Szendehely társadalmi rétegződéséből eredően, a népesség jelentős része számára teljesen közönséges volt a falun kívül végzett időszaki munka. A Zólyomi József által bemutatott névsorok az 1915-1945 közötti három évtizedben 45 *kőművest*, 16 *ácsot*, 8 *szobafestőt*, 4 *asztalos*t, 6 *útkaparót*, 1 *vasúti munkást*, 1 *bádogost*, 9 *bányamunkást*, 4 *gyárimunkást*, 1-1 *fegyőrt* és *sofőrt* tartalmaznak, akikről – szemben a szolgáltató kézművesekkel – bátran feltételezhetjük a külső munkavállalást. A két világháború között újabb 136 fővel gyarapodott a nem mezőgazdaságból élők száma. De gondolnunk kell itt természetesen – a statisztikák által nem említett – szolgáló rétegre is, akik Vádra és Budapestre mentek munkát vállalni.⁽¹⁶⁾ Ebben az időszakban 83 fő volt a *napszámosok* száma (65 férfi, 18 nő), akik rendre munkát vállaltak a környező szőlőkben is.⁽¹⁸⁾

A néprajzi módszerekkel végzett adatgyűjtés számos dolgot elárul a vándormunka formáiról és gazdasági-műveltségi hatásáról is. A falun belül is nagy jelentősége volt a *részes aratás*nak: pl. a fuvarosok, meszesek számára kifizetődőbb volt percentért elvégeztetni a betakarítást, mint annak idejére felfüggeszteni saját munkájukat. Eljártak aratni az iparosok is: számukra – akár falun belül, akár más határon – fontos volt az éves kenyérnekvaló gabona megszerzése, miközben a földet otthon a feleségük és családjuk művelte. Leginkább a váci határra, gazdákhoz és az egyházi uradalomba jártak, esetleg Nőtíncsre, az ottani urasághoz, alkalmanként pedig Verőcére szegődtek el. Számos adatunk van azonban arra, hogy a bécsi döntés

után, 2-3 esztendőben *tót aratók* is jöttek az uradalmakba, valamint ugyanebben az időszakban Románia területéről, Erdélyből is kerültek aratók az Almási grófok felsőpetényi uradalmába. Hazafelé menet, eszközeiket (gereblye, kasza, kapa) eladták Szendehelyen, az országút mentén.⁽¹⁹⁾

Az Irgalmasok és a püspökség váci szőlőjében és birtokain tavasztól ősziig mindig volt napzámos munka: legtöbbször szőlőt kapálni jártak át.

Rendre volt munkaalkalom a *Monyók erdő*ben is, akár egész éven át. Az 1920-as években még tömegével faragták a *slippert* (talpfát) a szendehelyiek a bükk- meg tölgyfából. A kőművesek, – ha nem volt más munkájuk – Verőcére mentek követ fejteni. A puha tufát fejszével is lehetett vágni, aztán házépítéshez, kutak kirakásához használták fel.

5. A 18. század derekától folytatott *mészégetés* a két világháború között is fontos megélhetési forrás volt néhány család számára.⁽²⁰⁾ Katalin-pusztán ebben az időszakban egy Sámuel József nevű zsidó égetett, Szendehelyen hárman bérelték a mészkemencéket a váci püspökségtől. A kiégetett meszet részben maguk értékesítették, részben pedig fuvaros közvetítőknek adták el. A három bérlő a jelzett évtizedekben felosztotta egymás között a szendi piackörzetet: egyikük *Kismaros, Nagymaros, Zebegény, Szokolya*, másikuk *Berkenye, Nógrád, Tolmács, Nagyoroszi, Borsosberény, Ipolyvece, Patak*, a harmadik pedig *Tereske, Szátok, Drégelypalánk, Dejtár* és *Hont* felé szállította a meszet. Bár Pilisszántóról került mészégető a faluba, a pilisi meszesek ritkán vetődtek erre a vidékre árusítani.

A meszet a kocsin régebben gyékény takaróval, később ponyvával fedték be. Vödörbe tették és húzós mérlegen (*mincér*) mérték. Bár a két háború között már szinte általános volt a pénzért való árusítás, él az emléke a közvetlen cserének is. Az emlékezet szerint, különösen a Balassagyarmat irányában kereskedők tapasztalták, hogy nem volt pénz a falvakban, s így közvetlenül terményért adták a meszet.⁽²¹⁾

A kőfaragók tevékenysége is túlért Szendehely határán. A határban kinyerhető *cserkő*, puha *mész*kő legfeljebb a házak alapozásához, kutak béleléséhez volt alkalmas, faragásra nem. Nógrádverőcén volt egy *fejir bánya*, a hagyomány szerint a szendi templomhoz és a régi házakhoz onnan szállítottak követ. A két háború között uszályokon és vasúton is vittek onnan kőanyagot. A *kapu szlopot*ok, *kereszteket*, ritkábban *sírköveket*, – az utóbbiakat inkább Vácon vásárolták meg –, *Romhányból*, ill. a *Nuszályból* szerzett kőtömbökből faragták meg.⁽²²⁾ Szendehelyen jobbra kőművesek működtek, csak egy-egy kőfaragó akadt, azok is inkább csak ősztől tavaszig faragtak, az év egyik felében a mezőgazdaságban vállaltak munkát.⁽²³⁾ Azonban mind a kibányászott tufából, mind a kifejtett kőtömbökből adtak el a szomszédos falvakban is.

A fuvarosok jelentős forgalmat bonyolítottak a fával is. (Az északi régió erdővidékein, a mai Magyarország területén a Börzsönytől a Zempléni-hegységig a fuvaros munka igen nagy részét a fa közelítése és szállítása jelentette.) A község közös erdeje a *Monyók* nevű határrészen volt, s *jogok* szerint volt felosztva. A szegényebbek gyakran eladták a saját jogukat a tehetősebb fuvarosoknak, akik *Vácra, Pestre, Dunakeszire*, ill. Alagra szállították a kivágott fát eladni. Jelentős fogyasztó volt például a váci gőzmalom is. Megvették a fuvarosok a favágók járandóságát, de *váltottak* fát a püspökség erdejéből is, amit ugyancsak haszonnal értékesítettek. A fuvarosok bérben is szállítottak a püspökség váci raktárába: 10-12 mázsát, rönkfából egy *mért* raktak fel. Két lóval 7-8 pengőt is megkereshettek naponta a fuvarral. Az irtás során lekerü-

lő gallyat *felibe*, de néha ingyen is odaadták a fogatosoknak, akik azt felaprították *pirtlifának* (gyűjtős), 20-30 kilós *csomók*ba kötötték, s úgy vitték a váci piacra. Ha mészégetők vettek meg írtásra árult erdőt, általában ők is értékesítették a jobb minőségű faanyagot.

Bár voltak, akik meg tudták faragni maguknak a jármot, gereblyét, szekérküllőt, a faesz-közüket elsősorban a váci vásárban szerezték be. Ott lehetett bútort is vásárolni.

6. Korábban önálló tanulmányban mutattam be, hogy a felföldi fuvarosok a 19-20. században egy sajátos vállalkozói formát képeznek, ami gazdasági és társadalmi mobilitást biztosít számukra, s társadalmi státusuk ilyen módon elérendő cél és modell a szegényebb rétegek számára. A fuvarosság sajátos *szakosodást*, *specializálódást* képvisel, de nem technikai-technológiai értelemben elsősorban, hanem a társadalmi munkamegosztás rendjében jelent sajátos státust. Jelentősége összefügg a mezőgazdálkodás és a kézművesség lokális szerkezetével, nem utolsó sorban pedig a társadalmi struktúrával. A hegy- és dombvidéken a szűk határok, a gyenge termőhelyi adottságok miatt a mezőgazdaság igaerő-igénye relatíve csekély: minél kisebb a földművelés ilyen fajta igénye, viszonylagosan több a szabad fuvaros-kapacitás is. Ugyanakkor a fuvarosság zömmel a kiscsöfű és zsellér rétegekből verbuválódik, ami megnehezíti számukra az igás jószághoz és fogathoz jutást, viszont mobilizálja tevékenységüket, megváltoztatja egész szemléletüket.⁽²⁴⁾ Megragadható megkülönböztetett helyzetük Szendehely társadalmában is.

A *nagygazdák* nem igen mentek fuvarba: nem voltak ráutalva. „Az ő lovaik otthon rugdos-ták egész nap egymást az istállóban. De a fuvarosoké minden nap ment reggeltől estig! Nekem 4 hold földem volt, de azt a család művelte. De mi kerestünk annyit a fuvarral, mint a nagygazdák a földdel! Fuvaros család volt a fauban majdnem a családok fele: volt 30-35 fogat, ami állandóan fuvarban volt.”⁽²⁵⁾ Igaz, ha pénzük volt, a fuvarosok is földet igyekeztek ragasztani, amit aztán a családtagok műveltek meg. A fogatos egész évben úton volt: legfeljebb heti egy-egy napot szánt a földre. Nagyobb számban tudott viszont szarvasmarhát, sertést tartani, amit ugyancsak könnyen pénzzé tehetett. Ha más munka nem is volt, fuvart mindig lehetett kapni: például fát mindig lehetett Vácra szállítani, aminek azonnal ki is fizették a díját. Idézett adat-közlőm szerint, a fuvarosnak 3-4-szer annyi jövedelme volt, mint egy favágónak vagy napszámosnak, igaz, sokkal több volt a kiadása is: a takarmány mellett, telente 2-3 alkalommal kellett a patkót cserélni a lovakon.

A fuvarosok fiúgyerekeiket 12 éves koruktól, amint kimaradtak az iskolából, igyekezett belenevelni a munkába. De mentek a fiúcskák nagyobb testvérrel, szomszéddal, rokonnal is, többen önállóan is elbologultak a fogattal 13-14 éves korukban. Azonban kevés fuvaros engedhetett meg két fogatot, sőt, a legszegényebbek gyakran 1 lóval szekereztek.

Szendehelyen az 1920-as években még volt egy-két pár ökörfogat, de azokkal nem fuvaroztak: az országúton lassú volt, legfeljebb az erdőről vittek haza velük egy-egy kocsi fát. Amíg a parasztgazdák szívesen neveltek mura-csikókat, s haszonnal értékesítették azokat, addig a fuvarosok általában nem bajlódtak a fiatal jószág betörésével. A mura lovakat nem szerették: azokat egy hosszú út után 2-3 napig pihentetni kellett. Inkább magyar lovakat tartottak, s nem volt ritkaság, hogy 8-10 évig hajtották azokat egy fogatban; az erdőmunkán nem lehetett csikót nevelni.

A falun belül a fuvarosok *ledolgozásért*, ritkábban *pénzért* vállaltak munkát. Akinek nem volt földje, s a fuvarossal szántatta meg a földjét, napszámmal viszonzta azt. Ledolgozták a fuvar a kőművesek, más iparosok is, akiknek volt egy kis földjük, de nem volt fogatuk. Az ilyen összeműködésnek számos formája élt még a két világháború között. Az egylovas gazdák gyakran *összefogtak* a szántáskor, hordáskor.

A fuvarosok a lovak színére nem igen adtak: az egyéb fizikai tulajdonságok voltak az elsődlegesek. Leginkább *sárga* lovakat fogtak, ritkább volt a *szürke*, *fekete*, *deres*, vagy a – másutt kevésbé ismert – *penész*. A homlokán fehér foltosat *hókafejú*, a lábán világosabb színűt *keselábú* jelzővel illették – szinte általánosan magyarul. Hasonlóan magyarul nevezték meg a fogat baloldali – *rudas* – és jobboldali – *kezes* – jószágát, ugyanakkor a fordulást a *hot* (balra), ill. a *viszt* (jobbra), ill. *curikk* (hátra) szócskával vezényelték. Az indulásnál *gyí-hó!* hangzott.

A két háború közötti időszakban a fuvarosok díszes vasalású, *lőcsös stájer* kocsikat használtak, amiket a helybeli bognár készített 200-220 centiméteres hosszúságban, elől és hátul üléssel és felszállóval. A lószerszámok váci szíjártó-műhelyekből kerültek ki, a mesterek – javításra – rendre eljártak Szendehelyre is. Télen egyrészes *szánkó* is járta, jobbára azonban a szekereket fogták. A szánkába a fuvarosok általában csengős lovakat fogtak be (csengő – *klette*, pergő, kiscsengő – *relle*). Ezeket a váci vásáron szerezték be. A kocszi apróbb javításait maguk is elvégezték, a fuvarosok egy-két pótkereket is tartottak, de a komolyabb javítással a helybeli bognárhoz mentek.

A hegyes-dombos terepen a közlekedés szakértelmet kívánt, a nagy terhek rögzítése, a fogat lejtőn való megtartása hozzáértést igényelt. „Ha az alföldiek idejőnnének szekérrel, biztos hogy sírnának!” – mondta Haffner Jakab adatközlőm. A rossz utakon a rakományt szinte mindig kötni kellett: erős lánc tartotta a farakást, a követ, miközben a rakományt eleve úgy halmozták a szekérre, hogy annak darabjai egymást is fogják. Arányosan kellett pakolni, különösen a 15-20 mázsányi követ. A fa rakománynál a szekér négy sarkába egy-egy rönköt állítottak, azok közé rakták a többi szálát, s úgy kötötték le. Azt tartották, hogy a jó kocsis rakománya akkor is együtt marad, ha azzal a szekér felborul. A szénát, szalmát, ill. szálás gabonát vendégrúddal (*viszpam*, *szajlestang*) és kötéllel (stikk) rögzítették. A rudat azonban fixen felerősített kereszt-rudakhoz rögzítették, nem gúzsolták. A kocszi kerekét országúton *simán*, erdős, kövezetlen meredeken a talp alatt áthúzott láncsal *élesben* kötötték. *Papucs* csak a gumis szekereken fékezte a rakományt. Az 1920-as évek előtt a szendehelyi fuvarosok nem hordtak lámpát a szekéren, csak csengő jelezte helyüket. Aztán viharlámpák jöttek divatba, amiket a közelmúltig használtak. ⁽²⁶⁾

Télen nyakabátot meg *botost* hordtak a szekéren, s pokróccal takaróztak be, amiket aztán – megálláskor – a lovakra terítettek. A nagybunda formátlan és nehézkes volt, abban nem lehetett dolgozni, pakolni, legfeljebb a stráfkocsin, ahol csak a bakon ült a fuvaros.

Az útra takarmányt nem igen vittek, legfeljebb egy-egy etetésre valót. Egy kis méiszért például szívesen adtak a jószágoknak ennivalót a parasztgazdák. Nyáridőben nem volt ritkaság, hogy éjszakára útmentén, árokparton *lándzson* (3-4 méteres kötél) vagy a mellő lábain átvett kötőféken tartva legeltették a lovakat. Hasonlóan csak egyszeri kosztot vitt magával a fuvaros is a vászontarisznyában: mindenütt volt ismerős, akiknek megfizették az ételmet. Gyakran tértek éjszakai szállásra ismerős családhoz, de éjszakáztak az útmenti *szekérállásokban* is. Ilyen volt például a *Rókuson* Szendehely és Vác között, vagy a faluban a Sámuel-féle koresma

udvarán. Több beszélőhely volt Vácott, s híres volt Balassagyarmaton a *Csillag-korcsma* állása is. A közeli helyekre persze már legfeljebb be-betértek a szendi fuvarosok, s emlegetik, ahogy azokban alkalmanként szlovákiai fuvarosokkal is lehetett találkozni: ezek szilvát és más gyümölcsöt, káposztát, krumplit szállítottak a pesti piacokra. A szendi fuvarosoknak is kialakultak a megszokott *stációik*: például Pestre menet Vácott álltak meg, ahol megabrakoltattak, s úgy mentek tovább. A visszaúton megint Vác volt a megálló, ahol még abrakoltak, s csak úgy tértek haza. 3-4 napnál tovább azonban nem maradtak el, – például *Ipolynyékig* szállították a meszet, Gyöngyösről hoztak bort a faluba –, mert a hosszabb úton a jószág és az idő elvitte a hasznot.

A szendehelyi fuvarosok tevékenysége nem csupán a helybeli parasztok és iparosok termelő tevékenységével, ill. a falu hétköznapijaival fonódik össze sok szálon, hanem az ünnepeivel is. *Lakodalom* alkalmával is fuvarost fogadtak, ha nem volt (elegendő) fogat a családban, rokonságban. A fogatos Nőtincsrre szállította a fiatalokat meg a legszűkebb hivatalos kört: a polgári esküvőt a jegyzőségen kellett megtartani. Volt, hogy 3-4 szekér is ment egymás után: a lovakra ilyenkor díszes szerszámokat tettek, a kocsi küllői közé színes szalagokat fontak. Könnyű, ünneplő kocsikat fogtak ilyenkor, lócs nélkülieket, *féderes* ülésekkel. A fuvarost is vendégül látták ilyenkor, de általában pénzt is fizettek neki.

Fuvarost fogadtak a nagyobb távolságra induló *búcsúsok* is: ők gyalog mentek, batyujuk volt a szekerekre halmozva. A híthű római katolikus szendehelyiek életében a búcsújárásnak a két világháború között igen nagy jelentősége volt. *Mátraverebély-Szentkút, Vác, Márianosztra, Hűvösvölgy, Máriaremete*, ill. *Máriagyűd* voltak a leginkább látogatott helyek, de mindenki azon volt, hogy életében legalább egyszer felkeresse *Marizell* kegyhelyét is. Költséges út volt, korábban hajóval, vonattal mentek: inkább a tehetősek engedhették meg maguknak, de a szegényebbek is melengették ennek az útnak az lehetőségét magukban. (Úgy tartják, hogy egy kisebb darab föld árába került az út.) Az emlékezet szerint, a trianoni határok meghúzása előtt *Selmecbánya* is a szendiek által látogatott búcsújáró hely volt.

7. Ha nem is a gazdasági kapcsolatok kényszerítő erejével hatott, de utalnunk kell a szendehelyiek kapcsolatrendszerének összefüggésében falu népességének etnikai arculatára, hovatarozására, ami – közvetlenül vagy közvetve – befolyásolta külső kontaktusukat is. Adataim egyértelműen azt jelzik, hogy az első világháború utáni évtizedekben a szendehelyiek közvetlenül csak *Berkenye* népével érintkeztek, más szomszédos faluval lényegében nem tartottak kapcsolatot. Nem zárható ki, de a recens gyűjtés módszerével nem is igazolható, hogy ennek elsődlegesen etnikai okai lettek volna, ám azok – különösen az eltérő vallások következtében – erőteljesen hatottak. *Felsőpetény, Ósagárd, Bánk* szlováksága, hasonlóan *Galgahuta* és *Legénd* népe, evangélikussága révén egymással tartott kapcsolatot, s össze is házasodott. *Nőtincs* jobbra elmagyarosodott szlováksága katolikusága ellenére sem kötődött a szendehelyi római katolikus németekhez: a II. világháborúig ők is alapvetően endogámok voltak. A szendehelyiek sem keveredtek, még más falu katolikusaival sem.

A szendieket a közeli falvak *svábnak* mondják, ők a szlovákokat *tótnak*. Közismert a rövid csúfolódó szöveg a faluban: *Tót, seggin fót, rajta a betű!* De hangsúlyozzák másságukat az egykori kibocsájtó falu, Berkenye lakóival kapcsolatban is: a két falu népe kölcsönösen *szúnyognak* (*snoka*) hívja egymást. Úgy tartják, hogy a berkenyei nép *büszkébb*, mint a szendi, *magasabbra tartják magukat*. „Okosabbak, de rafináltabbak is!” – mondják idős szendi adatközlőim.

Mindez valamelyest választ ad arra is, hogy külső gazdasági kapcsolataik, másutt végzett munkájuk, egészében viszonylag gyors polgárosodásuk, az újabb beházasodások és a fokozatos asszimiláció ellenére, a szendehelyiek összetartozása, identitástudatuk miért koherens ma is, s miért őrzik számos elemét tradicionális népi műveltségüknek. Ez azonban jobbára a tájban elfoglalt helyük és helyzetük következménye elsődlegesen, aminek csak egyik összetevője az etnikai hovatartozás.

III. Anélkül, hogy kiválasztott településünk kapcsolatrendszerének valamennyi elemét részletezően sorra vennénk, talán a fentiek is érzékeltetik, hogy a táji-természeti feltételek és az azokhoz alkalmazkodó ember ökológiai rendje, valamint a társadalom – működésében ezekkel is összefüggő – mozgása összegződik a falu és a külvilág viszonyában. Mindez azonban történetileg is változó folyamat, sem a tájon belüli települések összeműködése, sem a tájak közötti kontaktus nem értelmezhető sem a fentiek automatikus megnyilatkozásaként, sem változatlanként. Vannak persze egy-egy település működésének konstans, vagy viszonylag hosszú távon ható, így jellegadónak tűnő elemei, ám sokszor éppen ezek változása figyelmeztet a műveltség átalakulásának folyamatára.

A vizsgált időszakban Szendehely kapcsolatai nem igazán összetettek, nem árnyaltak. A kapcsolódások feltételét alapvetően a *gazdasági szükséglet* határozza meg, aminek eredője egyértelműen Vác és Pest felé mutat. A gazdasági tranzakciók zöme és a másutt vállalt tevékenységek többsége is erre a tengelyre fűzhető fel, amihez képest alapvetően másodlagos jelentőségű a Nógrád felsőbb részeivel tartott kapcsolat. A település népe – a fentebb bemutatott okok folytán – igen hamar áttért a pénzgazdálkodásra, ami kellő mobilitást jelentett – mind gazdasági, mind társadalmi értelemben. Mindez olyan típusú gazdasági önállóságot biztosított a falunak, ami nem is emlékeztet az autarkiára, sokkal inkább a polgári viszonyok szabta formákra. Az urbanizálódás, modernizáció gátjai is jelen voltak ebben a rendszerben, aminek hatása ugyan csak kitapintható Szendehely műveltségének állapotában. Mindez a kettősség, a tradicionális műveltség kétarcúsága, hogy ti. az archaikus elemek és a modern formák együtt és egyszerre vannak jelen a kultúra szövetében, alapvetően jellemzője a magyarországi népi kultúra 20. századi változásának.

IRODALOM

- BARTA János, ifjabb Falu és külvilág. A miskolci Herman Ottó Múzeum
Közleményei 16., 83-92., 1977
- BÁCSKAI Vera – NAGY Lajos Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon
1828-ban. Budapest, 1984
- DANKÓ Imre A bosnyák (A századforduló egyik jellegzetes vándorárusa).
Múzeumi Kurir, 105-110. Debrece, 1982
- DOMONKOS Ottó A magyarországi céhes szabók mintakönyvei (1630-1838).
Budapest, 1997
- FAGGYAS István A magyarországi takácsok mintakönyvei. Sopron, 1998
- FÉNYES Elek A népi állatgyógyítók munkájának korlátozása a putnoki
járásban. A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei
22. 130-132., 1982
- GRÁFIK Imre Magyarország geographiai szótára. Pest, 1851
- GUNDA Béla Az áru útja a szállítás forradalma előtt. Ethnographia
XCIV. 1-35., 1983
- HÁLA József Műveltségi áramlatok és társadalmi tényezők.
Ethnographia LXIX. 567-577., 1958
- KÓSA László A Börzsöny-vidéki kőbányászat és kőhasznosítás a XIX-XX.
században. Budapest, 1987
- KÖSA László Paraszti polgárosulás és a népi kultúra táji megoszlása
Magyarországon (1880-1920). Debrecen, 1990
- VIGA Gyula Az észak-magyarországi fuvarosok (Egy sajátos
„vállalkozói” forma a hagyományos árucserében. A Herman
Ottó Múzeum Évkönyve XXVII. 383-404. Miskolc, 1989
- ZÓLYOMI József Nógrád megyei szlovákok. A Nógrád Megyei Múzeumok
Évkönyve IX. 165-184. Salgótarján, 1983
- Szendehely társadalma a XIX. század közepétől a II.
világháborúig. A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve
XV. 175-194. Salgótarján, 1989
- Egy Nógrád megyei német település (Berkenyc)
az anyakönyvek tükrében. A Nógrád Megyei Múzeumok
Évkönyve XVI. 75-124. Salgótarján, 1990

NO GRANDER MAN OF LETTERS.
AND NO MORE OF HIS KIND.